

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

NEOLİTİK DÖNEMDE ANADOLU'DA İNANÇ SİSTEMİ

Merve GÖLCÜ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Duygu Sevil AKAR TANRIVER

İZMİR 2018

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi / Tezsiz Yüksek Lisans Dönem Projesi olarak sunduğum “Neolitik Dönemde Anadolu'da İnanç Sistemi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Merve GÖLCÜ

İmza

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Neolitik Dönemde Anadolu'da İnanç Sistemi
Merve GÖLCÜ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Anabilim Dalı
Arkeoloji Programı

Bu tez çalışmasında, Neolitik Dönem'de Anadolu'daki inanç sistemi incelenmiştir. Neolitik Dönem Anadolu'da farklı coğrafyalarda farklı şekilde yaşanmıştır. Bu farklılıklar kazılardan, kazılarda ortaya çıkan buluntulardan bilinmektedir. Fakat Neolitik Dönem inanç sistemine ait buluntular kendi içinde coğrafi nedenler vs gibi nedenlere bağlı olarak bazı değişkenlikler göstermektedir. Bu ayrım mimariye, figürinlere ve doğal olarak inanç sistemine de yansımıştır. Söz konusu coğrafyaların ortak bir içeriğe sahip oldukları kadar bölgeler arası farklılıkları da vardır.

Anahtar Kelimeler: Neolitik Dönem, Anadolu , İnanç Sistemi, Kutsal Mekânlar, Ana Tanrıça, Figürinler, Sembolizm.

ABSTRACT

Master's Thesis

Belief System of Neolithic Age In Anatolia

Merve GÖLCÜ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Archaeology Program

In this thesis, the belief system in Anatolia during the Neolithic Period was studied. The Neolithic Period was experienced diversely in different geographical regions of Anatolia. Those differences are seen with the excavations and ruins. However, the findings that belong to belief system in Neolithic Period have some variations within themselves resulting from the geographical reasons and so on. This distinction reflects in the architecture, figurines and also naturally in belief system. In other words, the geographical areas have not only common characteristics but also regional differences.

Key Words: Neolithic Age, Anatolia, Belief System, Sacred Places, Mother Goddess, Figurines, Symbolism.

NEOLİTİK DÖNEMDE ANADOLU'DA İNANÇ SİSTEMİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	vi
EKLER LİSTESİ	vii
TABLolar LİSTESİ	viii
HARİTALAR LİSTESİ	ix
RESİMLER LİSTESİ	x
PLANLAR LİSTESİ	xvii
ÇİZİMLER LİSTESİ	xix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA NEOLİTİK DÖNEM

1.1. NEOLİTİK DÖNEMİN TANIMLANMASI / BÖLGESEL FARKLILIKLAR ve KRONOLOJİK SORUNLAR	6
1.2. NEOLİTİK DÖNEM KÜLTÜR BÖLGELERİ:	19
1.2.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem	24
1.2.1.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimleri	24
1.2.1.1.1. Çayönü Tepesi	24
1.2.1.1.2. Mezraa-Teleilat	30
1.2.1.1.3. Akarçay Tepe	33
1.2.2. Orta Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem	34
1.2.2.1. Orta Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimleri	35
1.2.2.1.1. Aşıklı Höyük	35

1.2.2.1.2. Çatalhöyük	38
1.2.2.1.3. Köşk Höyük	41
1.2.3. Göller Bölgesi'nde Neolitik Dönem	43
1.2.3.1. Göller Bölgesi Neolitik Yerleşimleri	43
1.2.3.1.1. Hacılar Höyük	43
1.2.3.1.2. Höyücek	44
1.2.3.1.3. Bademağacı Höyük	45
1.2.4. Batı Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem	47
1.2.4.1. Batı Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimleri	48
1.2.4.1.1. Ulucak Höyük	48
1.2.4.1.2. Yeşilova Höyük	50
1.2.4.1.3. Ege Gübre	51
1.2.5. Marmara Bölgesi'nde Neolitik Dönem	53
1.2.5.1. Marmara Bölgesi Neolitik Yerleşimleri	54
1.2.5.1.1. Aktopraklık Höyük	54
1.2.5.1.2. Ilıpınar - Menteşe Höyüğü	56
1.2.5.1.3. Pendik	58

İKİNCİ BÖLÜM

NEOLİTİK DÖNEM'DE KUTSALLIK KAVRAMI

2.1. NEOLİTİK DÖNEM'DE İNANÇ SİSTEMİ	61
2.1.1. Dini Mekânlar/ Tapınaklar	67
2.1.1.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi / Dini Mekânlar ve Yapı Kültü	70
2.1.1.2. Orta Anadolu Bölgesi / Dini Mekânlar ve Yapı Kültü	76
2.1.1.3. Göller Bölgesi / Dini Mekânlar	89
2.1.1.4. Batı Anadolu Bölgesi / Dini Mekânlar	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUTSALLIK ve İNANÇLA İLİŞKİLİ BULUNTULAR

3.1. ANADOLU'DA FARKLI COĞRAFYALARDAKİ DİNİ OBJELER	94
3.1.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi	97

3.1.2. Orta Anadolu Bölgesi	99
3.1.3. Göller Bölgesi	104
3.1.4. Batı Anadolu Bölgesi	107
3.1.5. Marmara Bölgesi	110
SONUÇ	112
KAYNAKÇA	124
EKLER	

KISALTMALAR

cm	Santimetre
C14	Karbon 14, radyoaktif karbon yöntemi
km	Kilometre
m	Metre
m²	Metrekare
s	Sayfa
ss	Sayfa Sayısı
MÖ	Milattan Önce
PPN Pre-Pottery Neolithic	Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem
PPN A	Çanak Çömlek Öncesi Neolitik A
PPN B	Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B
PPN C	Çanak Çömlek Öncesi Neolitik C
Bknz	Bakınız
Lev.	Levha
Fig.	Figür
Res.	Resim
yak.	Yaklaşık
KA	Kutsal Alan
KAD	Kutsal Alanlar Dönemi
EYD	Erken Yerleşmeler Dönemi

EKLER LİSTESİ

EK 1: TABLOLAR	ek. 1. s.1
EK 2 : HARİTALAR	ek. 2 s. 2
Ek 3 : RESİMLER	ek. 3 s. 3
Ek 4: PLANLAR	ek. 4 s. 4
Ek 5: ÇİZİMLER	ek. 5 s. 5

EK 1: Tablolar Listesi

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Çayönü Tepesi Tabakalanma ve Tarihleme.	ek. 1. s. 1
Tablo 2: Mezraa-Teleilat Yerleşmesi Tabakalanma.	ek. 1. s. 2
Tablo 3: Mellart ve Hodder Tabakaları ve C14 Tarihleri.	ek. 1. s. 3
Tablo 4: Köşk Höyük Tabakalanma.	ek. 1. s. 4
Tablo 5: Hacılar Tabakalanma.	ek. 1. s. 4
Tablo 6: Höyücek Tabakalanma.	ek. 1. s. 5
Tablo 7: Bademağacı Tabakalanma.	ek. 1. s. 5
Tablo 8: Ulucak Höyük Tabakalanma.	ek. 1. s. 6
Tablo 9: Ege Gübre Tabakalanma.	ek. 1. s. 6

EK 2: Haritalar Listesi

HARİTALAR LİSTESİ

- Harita 1** : Türkiye'deki Önemli Neolitik Yerleşmeleri. ek. 2 s. 1.
- Harita 2** : Mezraa- Teleilat'ın Konumu. ek. 2 s. 1.
- Harita 3** : Akarçay Tepe'nin Konumu. ek. 2 s. 2.
- Harita 4** : Orta Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşmeleri. ek. 2 s. 2.
- Harita 5** : Aşıklı Höyük'ün Konumu. ek. 2 s. 3.
- Harita 6** : Çatalhöyük'ün Konumu. ek. 2 s. 4.
- Harita 7** : Köşk Höyük'ün Konumu. ek. 2 s. 4.
- Harita 8** : Göller Bölgesi Neolitik Dönem Yerleşmeleri. ek. 2 s. 5.
- Harita 9** : Hacılar'ın Konumu. ek. 2 s. 5.
- Harita 10:** Höyücek'in Konumu. ek. 2 s. 6.
- Harita 11:** Batı Anadolu Neolitik Dönem Yerleşimleri. ek. 2 s. 7.
- Harita 12:** Ulucak Höyük'ün Konumu. ek. 2 s. 7.
- Harita 13:** Marmara Bölgesi Önemli Neolitik Dönem Yerleşimleri. ek. 2 s. 8.
- Harita 14:** Aktopralık Höyük'ün Konumu. ek. 2 s. 8.
- Harita 15:** Ilıpınar ve Menteşe Höyük'ün Konumu. ek. 2 s. 9.
- Harita 16:** Sıvalı Kafa Taslarının Bulunduğu Neolitik Dönem Köy Yerleşmeleri. ek. 2 s. 9.
- Harita 17:** Tapınakların Bulunduğu Yerleşimler. ek. 2 s. 10.

EK 3: Resimler Listesi

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1 :** Çayönü Kazı doğu alanı; açık hava müzesi düzenlemesinden önce bütün evrelerin bir arada görünümü. ek. 3 s. 1.
- Resim 2 :** Çayönü Izgara Planlı Yapılar Evresi. ek. 3 s. 1.
- Resim 3 :** Çayönü Izgara Planlı Yapı GBb. ek. 3 s. 2.
- Resim 4 :** Mezraa Teleilat Kazı Alanından Genel Bir Görünüş. ek. 3 s. 2.
- Resim 5:** Akarçay Tepe Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in B evresinin sonuna tarihlenen yapı kalıntıları. ek. 3 s. 3.
- Resim 6 :** Akarçay Tepe Hücre Planlı Yapıların En Son/Geç Örneği. ek. 3 s. 3.
- Resim 7 :** Aşıklı Höyük Batı'dan Hava Fotoğrafi. ek. 3 s. 4.
- Resim 8 :** Aşıklı Höyük Yerleşme Düzeni Maketi. ek. 3 s. 4.
-
- Resim 9 :** Catalhöyük. ek. 3 s. 5.
- Resim 10 :** Catalhöyük Genel Görünüm. ek. 3 s. 5.
- Resim 11 :** Köşk Höyük I. Kat Mimarisinden Detay. ek. 3 s. 6.
- Resim 12 :** Köşk Höyük II. Kat Mimarisinden Detay. ek. 3 s. 6.
- Resim 13 :** Hacılar Höyük. ek. 3 s. 7.
- Resim 14 :** Hacılar VI Evlerinden Biri. ek. 3 s. 7.
- Resim 15 :** Hacılar At Nalı Şeklinde Fırın. ek. 3 s. 8.
- Resim 16 :** Höyücek Kazı Alanının Batıdan Görünümü. ek. 3 s. 8.

Resim 17 : Bademağacı Höyüğü'nün Bulunduğu Ovaya Güney'den Bakış.	ek. 3 s. 9.
Resim 18 : Bademağacı A Açmasının Batı'dan Görünümü.	ek. 3 s. 9.
Resim 19 : Ulucak Höyük Genel Görünüm.	ek. 3 s. 10.
Resim 20 : Ulucak Vb Yapı Katına Ait 30 Nolu Mekân.	ek. 3 s. 10.
Resim 21 : Ulucak Höyük L Açması Tabaka VIa ve Vb.	ek. 3 s. 11.
Resim 22 : Yeşilova Höyüğü İzmir'in Prehistorik Yerleşim Alanı.	ek. 3 s. 11.
Resim 23 : Yeşilova Höyüğü Neolitik Dönem III 1-2 Katı Yanmış Yapıların Temelleri.	ek. 3 s. 12.
Resim 24 : Ege Gübre Yerleşimi Havadan Görünüm.	ek. 3 s. 12.
Resim 25 : Ege Gübre Yerleşimin Üzerindeki Alüvyonal Dolgu.	ek. 3 s. 13.
Resim 26: Ege Gübre Geç Neolitik Dönem'e Ait Yuvarlak Yapılar.	ek. 3s. 13.
Resim 27: Ege Gübre Geç Neolitik Dönem'de IIa ve IIb Yapı Katlarında Ortaya Çıkarılan Dikdörtgen Planlı Yapılar.	ek. 3 s. 14.
Resim 28: Aktopraklık Höyük C Alanı.	ek. 3 s. 14.
Resim 29: Aktopraklık Yuvarlak Planlı Yapı.	ek. 3 s. 15.
Resim 30: Aktopraklık C Alanı Yuvarlak Planlı Kulübelere Birin Kalıtları.	ek. 3 s. 15.
Resim 31: Ilıpınar Höyüğü.	ek. 3 s. 16.
Resim 32: Mentеше Neolitik Dönem Yapısı.	ek. 3 s. 16.
Resim 33: Pendik 1981 Yılı Kuzeyden Görünüm.	ek. 3 s. 17.
Resim 34: Pendik'te Kazılmış Kulübelere Biri 1981.	ek. 3 s. 17.

Resim 35: Pendik 1981, Kısmen Kazılmış Kulübe Kalıntısı. ek. 3 s. 18.

Resim 36: Gözlerine Deniz Kabuğu Yerleştirilmiş Sıvalı Kafatası, Jeriko. ek. 3 s. 18.

Resim 37: Göbeklitepe A Yapısı, Yılan Kabartmalı dikilitaş. ek. 3 s. 19.

Resim 38: Göbeklitepe A Yapısı. ek. 3 s. 20.

Resim 39: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı. ek. 3 s. 21.

Resim 40: Çayönü Tepesi Kafataslı Yapı. ek. 3 s. 21.

Resim 41: Çayönü Tepesi Saltaşlı Yapı. ek. 3 s. 22.

Resim 42: Çayönü BM1 Mezar Çukuru. ek. 3 s. 22.

Resim 43: Çayönü Plaza'daki Dikilitaş. ek. 3 s. 23

Resim 44: Mezraa Teleilat Yerleşmesi AB Yapısı. ek. 3 s. 23.

Resim 45: Mezraa Teleilat AV yapısı taş dolgu, genel. ek. 3 s. 24.

Resim 46: Aşıklı Höyük M.Ö. 8. Bin Yıl Yerleşme ek. 3 s. 24.

Düzeni Özel Amaçlı Yapılar Alanı.

Resim 47: Aşıklı Höyük T Binası. ek. 3 s. 25.

Resim 48: Aşıklı Höyük HV Binası. ek. 3 s. 25.

Resim 49: Aşıklı Höyük'ten Erkek İskeletine Ait Sıva İzleri. ek. 3 s. 26.

Resim 50: Çatalhöyük Tabaka X'daki ek. 3 s. 26

En Erken Tapınağın Rekonstrüksiyonu.

Resim 51: Çatalhöyük Bina 42'deki Mezarda Elinde Sıvalı Kafatası Tutan İskelet. ek. 3 s. 27.

- Resim 52:** Çatalhöyük Bina 42'deki mezarın rekonstrüksiyonu. ek. 3 s. 27.
- Resim 53:** Çatalhöyük Doğu Neolitik Höyük, Bina 77'de Bulunan Boğa Boynuzu İliştirilmiş Kaidelerin Bulunduğu Platform. ek. 3 s. 28.
- Resim 54:** Çatalhöyük'te Mellart'ın Kazı Yaptığı VII. 44 Üstünde ve Çevresindeki (Leopar Kabartmalı) Evlerin Üst Üste Dizilimi. ek. 3 s. 28.
-
- Resim 55:** Çatalhöyük Stil Olarak Farklı İki Leopar Kabartması. ek. 3 s. 29.
-
- Resim 56:** Çatalhöyük İnsan Eliyle Boyanmış Duvar Resimleri. ek. 3 s. 29.
- Resim 57:** Çatalhöyük Av Tapınağından (Tabaka V) Büyük Boğa ve İnsanlar Boğanın Kızdırılışı. ek. 3 s. 30.
-
- Resim 58:** Çatalhöyük Kafasız İnsan Bedenlerinin Etlerini Didikleyen Akbabalar. ek. 3 s. 30.
- Resim 59:** Çatalhöyük Akbaba Tapınağının (VII.8) Kuzey ve Doğu Duvarında Yer Alan En Erken Duvar Resimleri. ek. 3 s. 31.
- Resim 60:** Çatalhöyük A.III. 13. Numaralı odanın kuzey duvarında bulunan tümü kırmızı boya ile geyik avı sahnesi. ek. 3 s. 32.
- Resim 61:** Çatalhöyük Kıvrık Bir Aleti Muhtemelen Yay Tutarak Koşan, İnsan Figürünün Betimlendiği Bir Duvar Resmi. ek. 3 s. 32.
- Resim 62:** Çatalhöyük 51 VI. A.50, devetüyü zemin üzerine kırmızı, siyah ve beyaz renklerle ince ince işlenmiş kilim deseni. ek. 3 s. 32.
- Resim 63:** Köşk Höyük Kil Sıvalı Baş. ek. 3 s. 33.
- Resim 64:** Höyücek TD Mimarlığındaki Taş Temelli Duvar. ek. 3 s. 33.
-

Resim 65: Höyücek 4 Numaralı Yapının Üstten Görünümü.	ek. 3 s. 34.
Resim 66: TD Yapılarından Birinin Kerpiç Duvarı.	ek. 3 s. 34.
Resim 67: KAD'ın Mimarlık Kalıntılarından Bir Kısmı.	ek. 3 s. 35.
Resim 68: KAD'ın Kerpiç Duvarlarından Biri.	ek. 3 s. 35.
Resim 69: Kutsal Alan'ın Saptandığı Alan ve Farklı Derinliklerdeki Tabanlar Üzerindeki in suti Figürinler.	ek. 3 s. 36.
Resim 70: Ulucak Höyük L13 Açması Mekân 42 ve 43'ün Güneyinde Yer Alan Ocak ve Fırın Tabanları.	ek. 3 s. 36.
Resim 71: Urfa Heykeli.	ek. 3 s. 37.
Resim 72: Çatalhöyük Erkek Heykelciği.	ek. 3 s. 38.
Resim 73: Çayönü Pişmiş Toprak Kadın Figürini.	ek. 3 s. 38.
Resim 74: Çayönü Taştan Kadın Figürini.	ek. 3 s. 39.
Resim 75: Çayönü Pişmiş Toprak Kadın Figürini.	ek. 3 s. 39.
Resim 76: Çayönü Ev Heykelciği.	ek. 3 s. 40.
Resim 77: Mezraa Teleilat'ın Kireçtaşından Heykelcikleri.	ek. 3 s. 40.
Resim 78: Mezraa Teleilat Tahtta Oturan Erkek Heykelciği.	ek. 3 s. 41.
Resim 79: Akarçay Tepe Kil Figürinleri.	ek. 3 s. 41.
Resim 80: Aşıklı Höyük Antropomorfik Figürin.	ek. 3 s. 42.
Resim 81: Aşıklı Höyük Figürinin Bulunduğu B.35/34 Binası.	ek. 3 s. 42.

Resim 82: Aşıklı Höyük Doğal İgnimbirit Nesneler.	ek. 3 s. 43.
Resim 83: Çatalhöyük Mellart Tarafından "Tapınak" AIII. 1 Adı Verilen Bir Binanın Buğday Ambarında Bulunan Kil Heykelcik.	ek. 3 s. 43.
Resim 84: Çatalhöyük II. Tabaka Neolitik Dönem M.Ö. 6. Binin İlk Yarısına Tarihlenen Pişmiş Toprak Ana Tanrıça Figürini.	ek. 3 s. 44.
Resim 85: Çatalhöyük Ana Tanrıça Figürini.	ek. 3 s. 44.
Resim 86: Çatalhöyük Taş Ana Tanrıça Figürini.	ek. 3 s. 45.
Resim 87: Çatalhöyük Kil Ana Tanrıça Figürini.	ek. 3 s. 45.
Resim 88: Köşk Höyük Kadın Heykelciği.	ek. 3 s. 46.
Resim 89: Hacılar Leoparla Gösterilmiş Tanrıça Figürini.	ek. 3 s. 46.
Resim 90: Hacılar Ana Tanrıça Figürini.	ek. 3 s. 47.
Resim 91: Hacılar Ayakta Duran Tam Göğüslü Figürin.	ek. 3 s. 47.
Resim 92: Hacılar Çocuğu ile Gösterilen Figürin.	ek. 3 s. 48.
Resim 93: Bademağacı Tam Plastik Biçimlendirilmiş Kadın Figürinleri.	ek. 3 s. 48.
Resim 94: Bademağacı Şematize Edilmiş Kadın Figürini.	ek. 3 s. 49.
Resim 95: Bademağacı Pişmiş Toprak Ana Tanrıça Betimi.	ek. 3 s. 49.
Resim 96: Yeşilova Höyüğü Pişmiş Toprak Figürin.	ek. 3 s. 50.
Resim 97: Yeşilova Höyüğü Pişmiş Toprak Figürin.	ek. 3 s. 50.
Resim 98: Yeşilova Ana Tanrıça Başı.	ek. 3 s. 51.

Resim 99: Ulucak Kadın Figürini.	ek. 3 s. 52.
Resim 100: Ulucak Eril Figürin.	ek. 3 s. 52.
Resim 101: Ulucak Kil Figürin.	ek. 3 s. 53.
Resim 102: Ege Gübre Yerleşimi Oturur Vaziyette Yapılmış Ana Tanrıça Figürini.	ek. 3 s. 53.
Resim 103: Ege Gübre Yerleşimi Ana Tanrıça Figürinine Ait Baş Parçası.	ek. 3 s. 54.
Resim 104: Ege Gübre Geç Neolitik Dönem Steli.	ek. 3 s. 54.
Resim 105: Ilıpınar Yerleşimi'nden Figürin.	ek. 3 s. 55.
Resimn 106: Pendik Figürin.	ek. 3 s. 55.
Resim 107: Willendorf Venüs'ü.	ek. 3 s. 56.
Resim 108: Brassempouy Venüs'ü.	ek. 3 s. 56.
Resim 109: Çukurkent Sokma Baş Figürin.	ek. 3 s. 57.
Resim 110: Yeşilova Pişmiş Toprak İdol.	ek. 3 s. 57.

EK 4: Planlar Listesi

PLANLAR LİSTESİ

Plan 1: Çayönü Kanallı Yapılar Evresi.	ek. 4 s. 1.
Plan 2: Çayönü DA Yapısı.	ek. 4 s. 1.
Plan 3: Çayönü Hücre Planlı Yapılar Evresi	ek. 4 s. 2.
Plan 4: Aşıklı'da Yerleşme İçi Mekân Sürekliliğini Gösteren Kesit.	ek. 4 s. 3.
Plan 5: Aşıklı'da Yerleşme İçi Mekân Sürekliliğini Gösteren Kesit.	ek. 4 s. 4.
Plan 6: Çatalhöyük Bina 1 8 Evresi ile.	ek. 4 s. 5.
Plan 7: Hacılar EN I/ IV Yerleşmesinin Kalıntılarının Planı.	ek. 4 s. 6.
Plan 8: Hacılar EN I/ IV Yerleşmesinin Kalıntılarının Planı.	ek. 4 s. 6.
Plan 9: Hacılar VI. Kat Yerleşme Planı.	ek. 4 s. 7.
Plan 10: Höyücek Tapınak Dönemi Yapılarının Genel Planı.	ek. 4 s. 7.
Plan 11: Bademağacı EN II / 4B, 4A ve 4 Yerleşmelerinin 2004 Planı.	ek. 4 s. 8.
Plan 12: Ulucak Höyük IV. Kat Mimari Kalıntıları.	ek. 4 s. 9.
Plan 13: Ege Gübre Yapılarının Genel Görünümü.	ek. 4 s. 10.
Plan 14: Ege Gübre Yerleşimi Geç Neolitik Dönem'e Ait Yuvarlak Yapılar.	ek. 4 s. 11.
Plan 15: Ilıpınar Höyük Farklı Evrelerle Birlikte Verilen Mimari Kalıntılar.	ek. 4 s. 11.

Plan 16: Ilıpınar Yerleşim Planı.	ek. 4 s. 12.
Plan 17: Ilıpınar X. Tabaka III. Yerleşim Planı.	ek. 4 s. 13.
Plan 18: Pendik Konum.	ek. 4 s. 13.
Plan 19: Pendik.	ek. 4 s. 14.
Plan 20: Göbeklitepe II. ve III. Evre Yapıları.	ek. 4 s. 14.
Plan 21: Göbekliepe A, B, C Yapıları Planı.	ek. 4 s. 15.
Plan 22: Çayönü Tepesi Izgara Planlı Yapılar Evresine Ait Yapıların Üst Üste İnşası.	ek. 4 s. 15.
Plan 23: Çayönü Kafataslı Yapı BM1 ve BM 2.	ek. 4 s. 16.
Plan 24: Mezraa Teleilat, AB Yapısı planı.	ek. 4 s. 16.
Plan 25: Mezraa Teleilat AV AM Yapıları.	ek. 4 s. 17.
Plan 26: Mezraa Teleilat AC Yapısı.	ek. 4 s. 18.
Plan 27: Aşıklı T ve HV Kompleksleri Canlandırma Planı.	ek. 4 s. 19.
Plan 28: Aşıklı Höyük Üst Üste Yerleşimi Gösteren Plan.	ek. 4 s. 20.
Plan 29: Terasları Birbirine Dayanarak Yükselen Ev ve Tapınakları ile Tabaka VI'nın Şematik Rekonstrüksiyonu.	ek. 4 s. 20.
Plan 30: Çatalhöyük VII'den V. Tabakaya Kadar Olan Yapıların Üst Üste İnşası.	ek. 4 s. 21.
Plan 31: Höyücek Kutsal Alanlar Dönemine Ait Mimari Kalıntılar.	ek. 4 s. 22.

EK 5: Çizimler Listesi

ÇİZİMLER LİSTESİ

- Çizim 1:** Çayönü Plaza'daki Dikiliaşın Kesiti. ek. 5 s. 1.
- Çizim 2:** Çayönü Soyut Formlu Figürinler. ek. 5 s. 1.
- Çizim 3:** Köşk Höyük Ana Tanrıça Heykelciği. ek. 5 s. 2.
- Çizim 4:** Köşk Höyük Figürin. ek. 5 s. 2.
- Çizim 5:** Köşk Höyük Oturan Ana Tanrıça Figürini. ek. 5 s. 3.
- Çizim 6:** Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi Oturan Figürin. ek. 5 s. 3.
- Çizim 7:** Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi Oturan Figürin. ek. 5 s. 4.
- Çizim 8:** Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi Bağdaş kurmuş Figürin Figürin. ek. 5 s. 4.
- Çizim 9:** Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi Bağdaş kurmuş Figürin. ek. 5 s. 4.
- Çizim 10:** Yeşilova Höyüğü Boğa Figürini. ek. 5 s. 5.
- Çizim 11:** Ulucak IVb Katında Ele Geçen Figürin. ek. 5 s. 5.
- Çizim 12:** Ege Gübre Pişmiş Toprak Bacak Parçaları. ek. 5 s. 6.
- Çizim 13:** Ege Gübre Geç Neolitik Dönem Steli Çizimi. ek. 5 s. 6.
- Çizim 14:** Ilıpınar Antropomorfik Figürin. ek. 5 s. 7.
- Çizim 15:** Ilıpınar Antropomorfik Figürin. ek. 5 s. 7.

Çizim 16: Ilıpınar Antropomorfik Figürin.

ek. 5 s. 8.

Çizim 17: Ulucak Höyük Geç Neolitik Çağ Figürini.

ek. 5 s. 8.

GİRİŞ

İnsanın milyonlarca yıl süren uzun bir yaşam öyküsü vardır. Bu süreç içinde insan biyolojik olarak evrim geçirmiş, teknolojisi, yetenekleri, düşünsel gücü gelişmiş; karmaşık bir dil de dahil olmak üzere soyutlama becerisi ortaya çıkmıştır. Uygarlığımız da bu uzun süreç içinde yaşanan deneyim ve arayışların birikimi ile biçimlenmiştir. Ancak kültürü oluşturan öğelerin gelişmek yerine değiştiği, insanın yeni arayışlara yönlendiği, yeni çözümler ürettiği dönemler de vardır. Bu tür hızlı değişim dönemlerinin sonunda yaşam yeniden biçimlenmekte, toplumsal ilişkilerden ekonomiye, mimarlıktan teknolojiye kadar kültürü oluşturan öğeler tümü ile değişmekte ve yeni bir düzen kurulmaktadır. Bu tür dönem ya da aşamalar, görece olarak kısa bir zaman sürecinde gerçekleştiği için Endüstri Devrimi'nde olduğu gibi "Devrim" olarak tanımlanmaktadır. Ortaya çıkarttığı sonuçlar bakımından bu tür "devrimlerin" en önemlilerinden biri, kuşkusuz, "üretim devrimi" ya da "Neolitik Devrim" olarak adlandırılan ve 1 milyon yıldan fazla süren gezginci, avcı-toplayıcı yaşamdan çiftçiliğe dayalı yerleşik yaşam biçimine geçildiği dönemdir.¹

Teknolojik tanımlamalarla ortaya çıkan "Neolitik" kavramının içinin doldurulmasında en önemli coğrafyalardan birisi kuşkusuz Anadolu'dur. Yakın bir zamana kadar İç Anadolu'ya Güneydoğu Anadolu'dan ve Kuzey Levant'tan geldiği sanılan Neolitik kavramlar ve maddesel ürünler, bu bölgedeki araştırmalar sonucunda farklı bir tablo ortaya koymuş, Neolitikleşme sürecinin yerel olma olasılığı ağırlık kazanmıştır. Dolayısıyla Neolitiğin başlangıcı ve gelişimini anlamak için Anadolu'nun önemi yadsınamaz bir gerçek durumuna gelmiştir.

Anadolu için neolitikleşme sürecinin sorunlu olduğu düşünülmektedir. Erken Neolitik yerleşimlerin kendine yeter modeller üzerindeki özellikle Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriyeden gelen bulgulara bakıldığında ürün yetiştirme üzerindeki bağımlılık ciddi olarak problemlidir. Avlanma ve toplayıcılık, Keramiksiz Neolitik dönemi boyunca, yiyecek üretmekten daha çok etkili anlamlar içermektedir. En azından, benzer doğal ortamlarda birlikte var olsalar bile, kendine yeter

¹Mehmet Özdoğan, "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakti Yayınları, İstanbul, 1996, (Konut ve Yerleşme), s. 19.

² Gülnur Sümer, **Anadolu'da Neolitik Dönem'de Tanrı ve Tanrıça**, Ege Üniversitesi Sosyal

stratejilerin yerleşimden yerleşime oldukça çeşitlilik gösterdiği açıktır. Bazı yerleşimler tarıma çok daha bağlı iken, diğerleri hala avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdürmektedirler. Anadolu'da ve Levant'ta Neolitiğin coğrafi yayılımı, R. Braidwood'un önerdiği şekilde "Doğal Yaşam Bölgesi" nin dışına taşmış, dağları, çölleri, yamaçları içine alacak şekilde genişlemiştir. Uzun yıllardır tartışma konusu olan, yerleşmenin mi yoksa tarımın mı öncelikli olduğu sorusu artık önemini yitirmiştir. Besin üreticiliğinin yerleşimlerin ön koşulu olmadığı ve hatta besin üretimine geçmenin Neolitik Dönem'in başlangıcı için önemli bir girdi sayılamayacağı anlaşılmıştır. Besin üretiminin bu gelişmenin bir nedeni değil belki bir sonucu ya da son aşaması olması giderek daha iyi anlaşılan bir konudur.²

Yaklaşık M.Ö. 10. binyılda başlayan Neolitik Dönem M.Ö. 7. binyıla kadar çekirdek bölge içinde geliştikten sonra başka bölgelerde de benimsenmeye başlanmıştır. Neolitik yaşam biçiminin bölgesel ölçekte genişlediği bu evre, dönemi karakterize eden yerleşiklik ve toprağa bağlılık, geçim ekonomisini tarım ve hayvancılığın oluşturduğu besin üretimi, sosyal çeşitliliğin izlenebildiği ancak katmanlaşmış bir toplum yapısının bulunmadığı, yerleşmeler arasında yine statüye bağlı belirgin farklılıkların olmadığı bir düzenin tüm kurallarıyla oturduğu döneme karşılık gelmekte, dolayısıyla yerleşik ve besin üretimine dayalı bir yaşamın belirli bir olgunluğa ulaştıktan sonra genişlediği anlaşılmaktadır. Bu yaşam biçiminin M.Ö. 7.binyıl ile birlikte özellikle Batı Anadolu ve kısmen Ege dünyasında benimsendiği, M.Ö. 6. binyılın sonlarına gelindiğinde ise batıda Balkanlar, Orta Avrupa ve Akdeniz kıyıları, Doğu'da Kafkaslar'a kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu coğrafyaların tümü için standart ve çizgisel bir yayılımdan bahsetmek güçtür. Gerek arkeolojik bulgular gerekse arkeogenetik araştırmalar Ege ve Balkanlar'da insan odaklı bir göç ve yayılımın, daha uzak bölgelerde ise doğrudan insan etkisinin yanı sıra, yerel toplulukların asimilasyonu, kademeli dönüşümü ve kültürel aktarımın önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Neolitik Dönem'de Batı Anadolu'da Kuzeybatı Anadolu, Ege Bölgesi ve Göller Bölgesi gibi bir takım kültür bölgeleri bulunmaktadır. Buradaki en eski yerleşimler sayıları henüz az olmakla birlikte M.Ö. 7. binyılın ilk yarısına

² Gülnur Sümer, **Anadolu'da Neolitik Dönem'de Tanrı ve Tanrıça**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007, (Tanrı ve Tanrıça), s. 10.

tarihlenmekte, aynı binyılın ikinci yarısında ise sayılarının hızla arttığı gözlemlenmektedir.

Anadolu'da Neolitik Dönem'in ilk aşamalarına dair en eski veriler Güneydoğu Anadolu'da, Dicle ve Fırat havzalarından gelmektedir. Sularını Doğu Anadolu'nun yüksek dağlık coğrafyasından toplayarak Basra Körfezi'ne dökülen Fırat ve Dicle nehirleri ile güneye doğru bir yay çizerek Zagroslar'la birleşen Toros Dağları, bölge coğrafyasının belirleyici unsurları olarak görülmektedir. Robert J. Braidwood'un dağ eşiği olarak tanımladığı ve tarıma geçiş sürecinde öncelikli olduğunu düşündüğü bu bölgeye ilişkin güncel bulgular, buranın Neolitik Dönem'in temsil ettiği yaşam biçiminin çekirdek bölgeleri arasında olduğunu göstermektedir. Diyarbakır Çayönü yerleşiminde, 1964 yılında başlayan çalışmaları takiben, 1980'li yılların sonunda havzanın daha güney kesimlerinde, Irak'ta Nemrik ve Qermez Dere kazıları ile 1990'lı yıllarda Batman Hallan Çemi ve Demirköy yerleşmelerindeki kısa süreli çalışmalar, Dicle Havzası'nın Neolitik Dönem'in başlarından bu yana iskan edildiğini ortaya koyan ilk kalıntıları sunmuştur. Şanlıurfa yakınlarında bulunan Göbeklitepe'de 1995 yılında başlayan araştırmalar ise çağdaş yerleşimlerin Fırat Havzası'nın yukarı kesimlerinde de olduğunu göstermenin yanı sıra, anıtsal mimarisi ve sembolik öğeleriyle, ilk yerleşik toplulukların düşünülenden daha karmaşık bir sosyal yapıda olduğunu ortaya koymaktadır.³

Neolitik Çağ'ın ilk başlarından itibaren kült ve inanç için özel alan ve mekânların ayrıldığı, kısa bir süre sonra sınıflanmış bir topluluğun ortaya çıkması ile yerleşme içi statü alanlarının daha da belirginleştiği görülecektir. Buna karşılık diğer bölgelerde kült için ayrılmış belirli yapılar da olsa genellikle yerleşmelerin tek düze olduğu saptanmıştır. Yakındoğu köy modelinde kült ve inanca bağlı uygulamaların yerleşmeyi tümüyle denetim altına aldığı anlaşılmaktadır. Yazılı belgelerin ortaya çıktığı Tunç Çağ'ı başlarında çok daha somut olarak görülen, tüm yaşam ve ekonominin tapınak tarafından denetlenme olgusunun kökleri, kuşkusuz Neolitik Çağ'ın başlarına kadar inmektedir. Özellikle Çayönü, Catalhöyük gibi mimari

³ Necmi Karul, **Aktopraklık Tasarlanmış Prehistorik Bir Köy**, Ege Yayınları, İstanbul, 2017, (Prehistorik Köy), ss. 3-8.

düzenin çok sıkı kurallara bağlı olarak uygulandığı, kült öğelerinin ağırlıklı olduğu yerleşmeler bu görüşü desteklemektedir.⁴

Anadolu ve Anadolu dışındaki toplumların sosyo-kültürel ve dinsel yaşamı hakkında önemli bilgilere ulaşmamızı sağlayan Ana Tanrıça kültü ve uygulamaları ise, tarihin çeşitli dönemlerinde ve çeşitli bölgelerinde aynı amaca yönelik olarak düşünülmesi, evrensel bir kültürel bütünlüğe ışık tutması bakımından önem taşımaktadır. Avrupa'da Prehistorik dönemlerden itibaren ortaya çıktığı anlaşılan Ana Tanrıça kültü ve inanışlarının, Anadolu'da Neolitik dönemlerden itibaren görülmeye başlaması dikkat çekicidir.⁵ Bir uygulama da Neolitik dönem boyunca, Anadolu'da ve Ön Asya'da görüldüğü gibi bütün ölümlerin genellikle ev tabanlarının altına gömülmesidir.⁶

M.Ö. 10. binyılda Neolitik Dönem'in başlangıcında Ön Asya'da beklentilerin ötesinde anıtsal yapılar ortaya çıkaran avcı-toplayıcı toplulukların, gelişkin soyutlaştırmalara ve standart bir simgecilik anlayışına dayanan dini kurumlara sahip bir toplum yapısına işaret ettiği görülmektedir. Anıtsal yapıların temelde iki nedenle ortaya çıktığı düşünülmektedir. Birincisi, özellikle sosyo-ekonomik rekabet modelinde açıklanmaya çalışıldığı gibi, kabile toplumlarında kaynak bölüşümünün bozulması sonucunda ekonomik eşitsizliğin artması ve toplum içinde bunu kendi lehine çeviren bireylerin otoritesini arttırma isteğidir. İkinci neden, toplumun ve otoritenin gelişim sürecinde artan dini anlayışın, kurallaşmış bir simgecilik anlayışı oluşturması ve tapımın işleminin daha kapalı mekânlarda uygulanmaya başlamasını meydana çıkarmış olmasıdır.⁷

Figürinler ise, kültürün önemli bir parçası olarak görülmektedir. Figürinler, bir kültürün anlaşılabilmesi, o kültüre ait insanların sanat ve sosyal düzeylerini göstermesi açısından önemlidir. Figürinlerin nasıl ortaya çıktıkları, nasıl yayılım gösterdikleri, birbirlerini nasıl etkileyip farklılaştıklarını anlamak adına farklı bakış

⁴ Özdoğan, Konut ve Yerleşme, s. 21.

⁵ Ebru Oral, "Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 8, 2014, s. 162.

⁶ Metin Özbek, "Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 2009, (Kil Sıvalı), s. 145.

⁷ Ali Umut Türkcan, "Tanrılar Taştandı Yukarı Mezopotamya'da İlk Ritüel Organize Toplumlar ve Tapınakların Doğuşu", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı:62 , 2018, ss. 32, 37.

açıları geliştirmek gerekmektedir. Bu bağlamda tez çalışmasının üçüncü bölümünde konuyla ilgili bilgiler verilecektir.

Anadolu'daki Neolitik Dönem toplumlarının inanç sistemlerini, buluntular ve elde edilen veriler ışığında incelenmesini amaçlayan bu tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde Neolitik Dönem'in tanımlanması ve bölgesel farklılıklarla birlikte kronolojik sorunlar ele alınmıştır. Devamında, Anadolu coğrafyasında izlenen Neolitik yaşam biçimi, kültür bölgeleriyle ve her ne kadar veri açısından zayıf olsa da farklı coğrafyalarda kapsamlı kazısı yapılmış üç anahtar yerleşim seçilerek irdelenmeye çalışılmıştır. Tezin önemli bir kısmını oluşturan ikinci bölümünde ise, Çayönü, Aşıklı Höyük ve Catalhöyük gibi dini ritüellere sık rastlanılan yerleşimler baz alınarak dini mekân ve tapınaklara yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise, inanç sisteminin en önemli göstergeleri sayılan dini obje ve semboller de incelenmiş ve dönem içerisinde nasıl yorumlandıkları ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise, Anadolu'da Neolitik Dönem inanç sistemine dair elde edilen tüm verilere dayanarak bölgesel farklılıklarıyla Anadolu'daki inanca bağlı uygulamalar somut verilerle birlikte ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu tez kapsamında, özellikle yapılan çalışmalarda öne çıkan buluntular ışığında, Neolitik dönem toplumlarının inanç sistemlerine dair değişik bakış açıları ortaya koymak hedeflenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA NEOLİTİK DÖNEM

1.1. NEOLİTİK DÖNEM'İN TANIMLANMASI / BÖLGESEL FARKLILIKLAR ve KRONOLOJİK SORUNLAR

"Neolitik" terimi ortaya atıldığı 1865 yılından bu yana sürekli olarak değişmiştir. Başlangıçta yalnızca ekonomiden yola çıkarak ortaya atılan bu terim, daha sonra Mezolitik Çağ buluntu toplulukları ile Tunç Çağı arasındaki dönem için kullanılmış ve zamanla gelişerek yerleşik yaşam ve yerleşik yaşamın "olmazsa olmaz" konumundaki besin üreticiliği ile birlikte düşünölmeye başlanmıştır.⁸

Neolitik Çağ'da insanın doğa ile ilişkilerini kendi lehine çevirmeyi başarıp, çevresindeki var olan bitki ve hayvan türlerinden bazılarını evcilleştirerek, kendi üretir hale gelmesi ve yerleşik üretici düzeni kurabilmesi uygarlık tarihindeki en önemli olaylardan biri olarak gösterilmektedir.⁹ Bir milyon yılı aşkın bir zaman dilimi boyunca süren avcı ve toplayıcılığa dayalı gezginci yaşam ve bu yaşam biçiminin gereği olan toplumsal örgütlenme, Neolitik olarak tanımladığımız dönemle birlikte değişmeye başlamış, bu değişimin sonunda günümüze kadar gelen yeni bir toplumsal örgütlenme modeli ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Neolitik Dönem, insanlığın uzun geçmişinin en önemli kırılma noktası olarak kabul edilmektedir. Neolitik dönüştüm en açık tanımıyla, besin üretimine, yerleşik yaşama geçiş sürecidir. Neolitik Dönem'in sonunda besin üretimine dayalı yerleşik yaşam, tüm kural ve kurumlarıyla yerleşmiştir. Bu yeni kurgu teknolojidten inanç sistemine, beslenmeden yaşam biçimine, toplumsal örgütlenmeden ekonomik düzene, dünyaya ve çevreye bakış açısına kadar her alanın yeniden yapılanmasına neden olmuştur.¹⁰

⁸ Mehmet Özdoğan, "Neolitik Çağ- Neolitik Devrim- ilk üretim toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar", **Tüba Ar**, Sayı: 7, 2004, (Neolitik Devrim), s. 43.

⁹ Edibe Uzunöglu, "Tarih Öncesi-Hitit Demirçağı", **Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın: Anadolu Kadınının 9000 yılı**, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayın Evi, 1993, İstanbul, s. 17.

¹⁰ Mehmet Özdoğan, "Neolitiğı Anlamak- Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 27, 2012, (Neolitiğı Anlamak), s. 44.

Değişen yaşam koşulları, sadece yeni teknolojilerin gelişimini teşvik etmekle kalmamış, aynı zamanda toplumsal gelişimi de etkilemiştir. Artık hayatta kalmanın garantisi, başarılı bir av için zorunlu olduğu gibi, bir grubun veya klanın dayanışması ve birlikte hareket etmesi değil, daha büyük bir topluluk içerisinde tek tek bireylerin, daha doğrusu bir aile birliğinin bireysel etkisindeydi. Paleolitik Çağ'ın "toplayıcılık" ekonomisinden Neolitik Çağ'ın "üretici" ekonomisine geçişte, insanların zihniyet ve bilincinde de bir değişim olmalıdır. Bir "psiko-devrim" in sonucu olarak tanımlanan yeni dini düşünceler, Paleolitik Çağ'a kıyasla, giderek insan tasvirlerinin artmasıyla değişen ikonografide kendisini göstermektedir. İnsan, bitkilerin ve hayvanların büyümesine ve yayılmasına müdahale edip, yavaş yavaş çevresini değiştirmiştir.¹¹

Tarımın toprağa bağlı yaşama, dolayısıyla köylerin gelişmesine yol açtığı, kalıcı konutların yapımı için de yeni yapım malzemeleri, mimari teknikler, araç-gereçlerin gerektiği, toprağın ekilip biçilmesinin, depolama, mülkiyet, miras, işçilik ve elde edilen ürünün de besin hazırlama, artı-ürün gibi daha önceleri olmayan tanımları doğurduğu, yeni yaşamın gereklerini karşılayabilecek yeni hammaddelere yönelttiği genel olarak kabul edilmiştir. Çiftçi olarak tanımlayabileceğimiz bu yeni yaşamın sulu aş için gerekli olan ateşe dayanıklı kaplar, depolama yerleri, tahılı besine dönüştürecek teknolojiler geliştiği, hayvancılığın ortaya çıkmasıyla başta dokuma olmak üzere hayvan ürünlerinin besine dönüşmesi, saklanan besinlerin fermante edilerek ya da kurutularak başka yiyeceklere dönüşümü ve giderek artı ürünün, işgücünün organizasyonunu zorladığı, ticaretin ve yönetici sınıf gibi yeni toplum katmanlarının ortaya çıkışı da Neolitik dönemin yarattığı sonuçlar olarak kabul edilmiştir. Öngörülen bu sistemin daha sonraları kent, kent devletleri, devlet ve imparatorluğa kadar olan sürecin de altlığını oluşturduğu açıktır.¹² Endüstri Devrimi'ne kadar geçen zaman boyunca hakim toplumsal düzenin temelleri bu süreç içinde atılmıştır.¹³

¹¹ Herald Hauptmann ve Mehmet Özdoğan, "Anadolu'da Neolitik Devrim", **12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları Sergi Kitabı**, Almanya, 2007, (En Eski Anıt), s. 404.

¹² Mehmet Özdoğan, "Neolitik Dönem Günümüz Uygarlığın Temel Taşları Uygarlığın İlk Adımları Neolitik Çağ", **12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem Sergi Kitabı**, İstanbul, (12000 Yıl Önce), 26.09-09.12.2007, ss. 1-2.

¹³ Mehmet Özdoğan, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ", **Arkeoatlas**, Sayı: 1, 2002, (Çömleksiz), s. 66.

Neolitik Dönem'in uygarlık tarihi açısından taşıdığı önemi ilk ve en açık şekilde vurgulayan Gordon Childe olmuştur. Childe bu dönemin önemini vurgulamak için "Neolitik Devrim" adlandırmasını ortaya koymuş ve o dönemdeki arkeolojik bilgilere göre bu devrimin ancak Fırat, Dicle ve Nil gibi büyük akarsu boylarında gerçekleşip geliştikten sonra, başta Avrupa olmak üzere, dünyanın diğer yerlerine yayıldığını ileri sürmüştür. Bu konuda ikinci büyük atılım Robert J. Braidwood tarafından yapılmıştır. Braidwood doğa bilimlerinden de yararlanarak, bugün "Doğal Yaşam Bölgesi" olarak tanımlanan kuramı ortaya çıkarmıştır. Buna göre, çiftçilik ancak tahıl ve hayvanların yabani atalarının doğal ortamlarında birlikte bulunabildiği, sulama gibi gelişkin bir teknoloji gerektirmeden tarımın yapılabileceği bir bölgede gerçekleşebilirdi. Bu bölgenin tanımı doğuda Zagros, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Amanos ve Lübnan Dağları ile belirlenen ve ağzı güneye dönük bir hilale benzediği için "Bereketli Hilal" olarak tanımlanan bölgenin biraz gerisindeki dağların etek ve eşikleri boyunca uzanan bir coğrafi kuşağı içermektedir.¹⁴

Neolitik Devrim, prehistorik insanın yaşamına özellikle, beslenme tarzına ve teknolojisine olağanüstü yenilikler getirmiştir. Bundan sonra insan, besin kaynaklarını hesapsızca tüketmeyip, ilkel birikime yol açacak şekilde yeniden üretebilmiştir. Neolitik'te hayvan ve bitkilerin evcilleştirilmesi sonucunda insanlar, bitki ve hayvanların mutasyonundan kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmışlardır. Evcilleştirmeyle birlikte insanoğlu, sert olmayan, kolay yenen, çabuk çoğalan, kolay evcilleşen ve besleyici türlerin çoğalmasına yardımcı olmuştur. Böylece doğal seçilimin yanı sıra kültürel seçimde de rol oynamıştır.¹⁵

Neolitik Devrim'in nerede gerçekleştiği sorusuna farklı bakış açıları üzerinden farklı çözümler üretilmiş ve bakış açısıyla bağlantılı olarak çekirdek bölge olarak kabul edilen coğrafya değişmiştir. Bu tür tartışmalarda, Neolitik kavramı yeni bir yaşam ve bununla bağlantılı olarak yeni bir toplumsal ve ekonomik örgütlenme biçimiyle değil daha çok bitki ve evcil hayvanların bulunup bulunmaması ile ilişkilendirildiğinden, bu türlerin bulunduğu daha erken tarihli yerleşimler ve bu

¹⁴ Özdoğan, 12000 Yıl Önce, ss. 3-4.

¹⁵ Hüseyin Türk, "İnsanın Diş Evriminde Kültürel Faktörler", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt XXXVII, Sayı: 1-2, 1995, s. 339.

yerleşimlerin yer aldığı bölge, çekirdek bölgeyi temsil ediyor olarak kabul edilmiştir. Öbür yandan belirli bir yaşam biçimini yansıtan maddi öğeler ve sembolik temsillerin en fazla çeşitlilik gösterdiği bölgeler de çekirdek bölge olarak tanımlanmıştır. Ürdün Vadisi, Güney Suriye ve Orta Fırat'ı kapsayan Levant Koridor'u, Kuzey Levant, Bereketli Hilal'de dağ eşiği kuşağı, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsayan, Altın Üçgen olarak anılan bölge gibi birbirinden nispeten farklı doğal ortamlara sahip bölgeler bunların belli başlıcalarıdır.¹⁶ Neolitik yaşam biçiminin çekirdek bölge olarak anılan bu bölgelerden birinde ve diğerlerinden önce başladığı, arkasından göç yoluyla diğer bölgelere aktarıldığı iddia edilmiştir. Çekirdek bölge tanımının Yakındoğu'daki Neolitikleşme sürecini açıklamakta yetersiz kaldığı üzerinden kurgulanan bir diğer yaklaşım çok merkezli gelişim modelidir.¹⁷ Bu durumda Neolitik Devrim her yerde aynı zamanda, aynı şekilde olmamıştır denilebilmektedir.¹⁸ Bütün Anadolu platosu Neolitiğin oluşum bölgesinden hariç tutulmuştur.¹⁹

Toros Dağları eşiğinde Neolitik başlarının araştırılması konusunda en önemli adım, H. Çambel ve R. J. Braidwood tarafından 1963'te Güneydoğu Anadolu'da Siirt, Diyarbakır ve Urfa illerinde yapılan yüzey araştırmalarıyla atılmıştır. 1964'te başlatılan Çayönü kazılarında, Önasya'da Neolitik başlarına tarihlenen bir yerleşime dair en geniş kapsamlı bilgiler elde edilmiştir. Daha sonra Anadolu Neolitik Dönem kültürlerine yönelik yapılan araştırmalarda, özellikle Hallan Çemi, Çayönü, Nevali Çori, Göbeklitepe, Aşıklı Höyük, Köşk Höyük, Bademağacı, Höyücek, Ilıpınar ve Hoca Çeşme'de gerçekleştirilen kazılar, yalnızca Anadolu için değil genel olarak, "Neolitik" ya da "İlk Köy Toplulukları Dönemi" kavramının yeniden tanımlanması gereğini gündeme getirmiştir.²⁰ Bu dönemde Anadolu'nun dışına taşan geniş bir bölgede bir değiş tokuş ağı söz konusudur. Bunun neticesinde obsidiyen gibi hammaddeler, Yakındoğu kıyı bölgesine ve Kıbrıs'a ulaşmış ve buna karşın

¹⁶ Ali Ozan, **Ege Gübre Yerleşiminden Elde Edilen Veriler Kapsamında Kıyı Ege Neolitik Kültürünün Değerlendirilmesi**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012, (Ege Neolitik Kültürü), ss. 1-2.

¹⁷ Hans G. Gebel, "There was no center. The Polycentric Evolution of the Near Eastern Neolithic", **Neo-Lithics**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2004, s. 28.

¹⁸ Özdoğan, Çömleksiz, s. 66.

¹⁹ Mehmet Özdoğan, "Redefining the Neolithic of Anatolia", **The Dawn of Farming in the Near East**, (Ed. Rene T. J. Cappers ve Sytze. Bottema), Berlin, 2002, s. 153.

²⁰ Özdoğan, Konut ve Yerleşme, s. 23.

teknolojik yenilikler ve fikirler aynı iletişim yolları üzerinden kuzeye gitmiştir.²¹ Kısaca çekirdek bölge olarak kabul ettiğimiz bölgelerin çoğunda Neolitik'in neredeyse eş zamanlı olarak başladığını kabul etmek gerekmektedir. İçlerinden bir bölgeyi merkez seçemez ve aktarımların buradan gerçekleştiğini düşünmek yanlış olacaktır. Buna göre, kültüre alınan bitki ve evcilleştirilen hayvanlar üzerinden dahi tek bir çekirdek bölge tanımlamak mümkün değil gibi görünmektedir. Ayrıca yeni bulgular aynı zaman kesiti içerisinde varlık gösteren birbirinden farklı Neolitik modeller olduğunu göstermiştir. Bazı yerleşimlerde geçim avcılık ve toplayıcılığa dayanırken diğerlerinde tarım veya hayvancılık yapılmış ya da karma bir ekonomi yürütüldüğü gözlemlenmiştir.²²

Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB M.Ö. 8700-7000) dönemi, evcil bitki ve hayvanların üretimciliğine dayalı yerleşik yaşam biçiminin insanların geçim stratejisinde önemli bir rol oynayan süreçtir.²³ Fakat Göbeklitepe gibi anıtsal mimariye sahip tapınım merkezlerinin, tam olarak "neolitikleşmemiş" bir dönemde ortaya çıkması Neolitikleşmenin başka bir açıdan incelenmesi gerektiğini ispatlar niteliktedir.

Neolitik Kültür'ün, yerel olarak geliştiği ya da başka bir bölgeden göçle Yakınoğu'ya ulaşan toplulukların girdisi olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Yakınoğu'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Neolitik Dönem öncesinde, Fırat'tan Sina'ya kadar yayılan alanda yaşayan gelişmiş avcı toplayıcı toplulukların varlığı saptanmıştır.²⁴ Yapılan araştırmalar Neolitik Dönem öncesi avcı-toplayıcıların varlığına dair veriler sunmuştur. Natuf Kültürü altında açıklanan bu topluluklar geçimlerini avcılıkla ve yabani bitkilerin toplanmasıyla sağlamaktadır. Bu dönem kısaca, Neolitik Dönem'in ön hazırlığı şeklinde yorumlanabilmektedir.

Neolitik Çağ'da Anadolu'da birbirinden farklı iki çekirdek bölge tanımlanmaktadır. Bunlardan birincisi, "Yakınoğu Neolitik"i olarak adlandırılan Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun güney kısımlarının dahil olduğu bölge,

²¹ Özdoğan ve Hauptmann, *En Eski Anıt*, s. 406.

²² Mehmet Özdoğan, "Bazı Genellemeler, Öngörüler", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, (Bazı genellemeler), Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, s. 449.

²³ Mark Nesbitt, "When and Where did Domesticated Cereals First Occur in Southwest Asia?", **Dawn of Farming in the Near East**, (Ed. Rene T. J. Cappers ve Sytze Bottema), Berlin, 2002, s. 124.

²⁴ Jacques Cauvin, **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**, Cambridge University Press, 2000, (Origins of Agriculture), s. 15.

diğeri ise Orta Anadolu'da özellikle Konya, Niğde çevresindeki bölgedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Güneydoğu Anadolu Neolitik topluluklarının kültürel ilişkilerinin daha çok güney bölgeleriyle, Suriye ve Doğu Akdeniz kıyılarıyla olduğu görülmektedir. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ile birlikte kuzey- güney yönündeki kültürel iletişimin zayıfladığı, bunun yerini doğu-batı eksenindeki kültür bölgesinin aldığı anlaşılrsa da, Anadolu Platosu ile Güneydoğu Anadolu arasında önemli farklar göze çarpmaktadır.²⁵

İkinci Çekirdek bölge olarak tanımlanan bölge Orta Anadolu'dur. Bu bölgede Çanak Çömleksiz Neolitik kültürün yayılım alanının net olarak anlaşılamadığı belirtilmektedir. Bu gelişkin kültürel oluşumun sınırlarını belirlememenin zor olduğu anlaşılmaktadır.²⁶ Uzun bir sürece yayılan Neolitik dönem, Anadolu ve Yakınoğu'da çanak çömlek teknolojisine bağlı olarak iki ana evrede incelenmektedir. Anadolu'nun çanak çömleksiz (ya da Akeramik) Neolitik dönemi M.Ö. 9600'den 7000'e kadar devam eder ve tabakalanma ile buluntu topluluklarındaki değişim temel alınarak Çanak Çömleksiz Neolitik A (Pre-Pottery Neolithic A - PPNA), Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) ve Çanak Çömleksiz Neolitik C (PPNC) adlarıyla alt evrelere ayrılmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik'ten sonra gelen Çanak Çömlekli Neolitik (Pottery Neolithic - PN) ise, "ilk" ve "son" olmak üzere iki alt evreye ayrılmıştır. Ancak son yıllarda Neolitik kültürlerin, önceleri ağırlıklı olarak kullanılan "Neolitik paket" in belirleyici öğeleri, tarım ürünleri ve alet teknolojileri yerine, yaşam alanları ve yaşam biçimleri, kült alanları ve kamusal alanlar, sembolizm, çiftçilik, insan genetiği ve dillerin yayılımı gibi döneme ve bölgeye göre değişebilen ölçütlerle yeniden tanımlanması gerekmiştir.²⁷

Kendi içinde evrelere ayrılan Neolitik Dönem, yaygın olarak kullanılan kronolojik sıralamasıyla ilk kez Kenyon tarafından Jeriko kazılarında elde edilen verilere göre oluşturulmuştur. Kenyon tarafından "Pre- Pottery Neolithic A ve B" olarak adlandırılan ve PPN A ve PPN B şeklinde kısaltılan bu aşamalar, çanak çömlekçilik öncesi Neolitikleşmenin hemen hemen üç bin yıl süren gelişim sürecini

²⁵ Mehmet Özdoğan, "Devrimlerin Atası Neolitik Devrim", **Arkeoatlas**, Sayı: 1, 2002, s. 60.

²⁶ Mehmet Özdoğan, "Westward expansion of the Neolithic way of life: what we know and what we do not know", **How Did Farming Reach Europe?**, İstanbul, 2005, s. 20.

²⁷ Antonio Sagona ve Paul Zimansky, **Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö 1.000.000 - 550**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, (En Eski Kültürler), ss. 34-35.

kapsamaktadır. Ancak Eriha'nın en eski yerleşimi M.Ö. 11. binyıldan 13.binyıla kadar tarihlenen bir kültürdür. Bu kültür Natuf Vadisi'ndeki bir buluntu yerinden dolayı, Natufien olarak adlandırılmaktadır. Bu Neolitik öncesi dönemde, daha önce de değinildiği gibi, Neolitik yaşam tarzının temeli atılmıştır. Ancak, Yukarı ve Kuzey Mezopotamya'nın Eriha'da yapılan stratigrafik tespitlere dayanan erken dönem Neolitik kronolojisi için geçerli olan iki basamaklı sınıflama Orta Anadolu'daki kültürel gelişim ile örtüşmemektedir.²⁸

Bir sonraki evre olan PPNB' de (M.Ö. 8700-7000) ön evcilleştirme süreci tamamlanmıştır. Bunun sonucunda tahıl ve hayvanlar Neolitik Dönem yaşam biçiminin temeli haline gelmiştir. Ancak bu süreçte bazı Neolitik toplulukların avcılık ve toplayıcılığa devam ettiği, diğerlerinin hayvancılık ya da tarımla uğraştığı anlaşılmaktadır. Zaman içerisinde çiftçiliğin Neolitik yaşam biçiminin vazgeçilmez bir parçası haline geldiği anlaşılmıştır. Çanak Çömlekli Neolitik'te ise bu toplulukların Neolitikleştiği saptanmıştır.²⁹ Tarım ve hayvancılığın Neolitik Dönem'in önemli bir bileşenine dönüşme sürecine toplumsal örgütlülük, yerleşme düzeni ve mimari gibi alanlarda ortaya çıkan dönüşümlerin eşlik ettiği düşünülmektedir. Kült yapıları ya da tapınak olarak anılan kamusal yapılar, kült uygulamaları Neolitik toplulukların inanç sistemlerinin göstergesi olarak yorumlanmaktadır.³⁰ Göbekli Tepe, Çayönü gibi yerleşim yerlerinde açığa çıkarılan tapınak yapıları, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'yi kapsayan coğrafi bölgede ortak bir inancın varlığını göstermesi bakımından önemlidir.³¹

Akeramik Neolitik'in sonu, aynı zamanda, bir zamanların parlak erken Neolitik kültürünün de sonu olarak görülmektedir. Bu kültür biçiminin girdiği "krizis" ve ya "çöküşünün" nedenlerinin, iklim değişikliği veya ekolojik dengenin bozulması ve topluluklar arası nüfus artışından kaynaklanan sosyal çalkantılar veya çatışmalar nedeniyle olup olmadığı tartışmalıdır.³²

²⁸ Özdoğan ve Hauptmann, En Eski Anıt, ss. 405-406.

²⁹ Cauvin, (Origins of Agriculture), s. 143.

³⁰ March Verhoeven, "Transformations of Society The Chancing Role of Ritual and Symbolism in The PPNB and The PP in The Levant, Syria and South East Anatolia", **Paleorient**, Sayı: 28, 2002, s. 7.

³¹ Daniella Stordeur, "New Insights and Concepts: Two Themes of The Neolithic in Syria and South East Anatolia", **Neo-Lithics 1**, Cilt: 4, 2004, ss. 49-50.
2004 50.

³² Özdoğan ve Hauptmann, En Eski Anıt, s. 408.

Neolitik yaşam biçimi çekirdek bölgeden taşarak Avrupa içlerinde Hollanda'dan Atlantik kıyılarına, Akdeniz kıyı şeridi üzerinden İspanya'ya, Nil üzerinden Sudan'a, doğuda Türkmenistan'a kadar yayılım göstermiştir.³³

Neolitiğin oluşum bölgesinde maddi öğeler, inanç sistemi ve geçim ekonomisi açısından daha açık olarak kuzey-güney doğrultusunda izlenebilen ortak kültürel yapının M.Ö. 7. binyıla gelindiğinde yön değiştirdiği ve benzerliklerin daha çok doğu-batı eksenine kaydığı görülmektedir. Benzerliklerin doğu-batı eksenine doğru yön değiştirmesi Güneydoğu Anadolu İç Anadolu ve Batı Anadolu arasında benzerliklerin artmasına neden olan bir değişim ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden sonra İç Anadolu, Ege ve Balkanlar'da yerleşim sayısında görülen artış dikkat çekicidir. Buna karşın doğuda yerleşim sayısının azaldığı, çanak çömleksiz dönemin büyük yerleşimlerinin yerini küçük yerleşimlere bıraktığı gözlemlenmiştir.³⁴

Neolitiğin oluşum bölgesindeki köy yerleşimleri, tarım ve hayvancılık için uygun koşullara sahip bereketli topraklar üzerinde, akarsu ve su kaynaklarının yakınında kurulmuştur. Yeni yerleşimlerde, bir önceki dönemin önemli bir özelliği olarak öne çıkan planlı yapılaşma, kamusal ve dini alanların yerleşimin diğer kesimlerinden ayrı tutulması gibi uygulamalar görülmez. Ayrıca anıtsal mimari ve sanat yerini daha basit tasvirlerle, pişmiş toprak ve taştan insan ve hayvan figürinlerine bırakmıştır.³⁵

PPNB'nin sonlarına doğru, çanak çömlek üretiminde bir aşama olarak nitelendirilen ilk kapların alçıdan elde edildiği saptanmıştır.³⁶ Çanak çömleğin neden üretildiğinden çok, M.Ö. 7. binyılın başlarında Yakındoğu'dan İç Anadolu'ya kadar ulaşan bölgede yer alan Neolitik toplumlar tarafından kullanılmış olması önemli bir husustur. Çanak Çömlekli Neolitik'in, Çanak Çömleksiz Neolitik'ten toplumsal örgütlenme biçimi, beslenme ekonomisi ve çanak çömleğin kullanımı gibi yönlerden ayrıldığı düşünülmektedir.³⁷

³³ Özdoğan, Bazı genellemeler, s. 450.

³⁴ Mehmet Özdoğan, "Defining Neolithic of Central Anatolia", **The Neolithic of Central Anatolia Internal Development and External Relations**, (Ed. Frederic Gerard, Laurens Thissens), İstanbul, 2002, s. 257.

³⁵ Özdoğan- Hauptmann, En Eski Anıt, s. 409.

³⁶ Cauvin, Origins of Agriculture, s. 145.

³⁷ Catherina Perlés, "From the Near East to Greece: Let's Reverse the Focus Cultural Elements that didn't Transfer", **How Did Farming Reach Europe?**, İstanbul, 2005, s. 280.

Çanak Çömlekli Neolitik aynı zamanda yeni coğrafi alanlara yayılma ve bölgesel kültür özelliklerinin gelişimiyle de tanımlanmaktadır. Göller Bölgesi ile Marmara Bölgesi, iki ayrı ve belirgin kültür grubu olarak ortaya çıkarken, Ulucak'ta yürütülen yeni kazıların da gösterdiği üzere, Anadolu'nun batı kıyıları da Ege'yle yakın bağları olan ayrı bir Neolitik bölgesidir. Neolitik yaşam biçimi farklı bölgelerde farklı zamanlarda benimsenmiştir; Orta Anadolu'da Akeramik Neolitik yerleşimlerin M.Ö. 8500'de, Batı Anadolu'da ise İlk Çanak Çömlekli Neolitik yerleşimlerin M.Ö. 6500'de ortaya çıkışında da görülebildiği gibi, kültürel gelişim ve yayılımda zamansal kaymalar olduğu düşünülmektedir.³⁸

Ege Anadolu'su Neolitik Dönemi üzerine ciddi çalışmalar Ulucak yerleşmesindeki kazılarla başlamıştır. Ulucak verilerine dört başka kazının -Ege Gübre, Yeşilova, Höyücek, Dedecik-Heybelitepe'nin verileri yanında Köprüova, Coşkuntepe ve Kaynarca'dan bilinen yüzey araştırmaları buluntu toplulukları da eklenmektedir. Küçük Asya'nın dışında, Türkiye Trakya'sında konumlu olsa da, Hoca Çeşme yerleşmesi de önemli veriler sağlamaktadır.³⁹

Ulucak Höyük'ün en erken tabakası şimdilik kırmızıya boyanmış kireç tabanlı dörtgen yapılar ile temsil edilen VI. tabaka olduğu saptanmıştır. Söz konusu yerleşim katı, M.Ö. 6800-6500'e tarihlenmektedir. Bu tabaka, Kıyı Ege'de şu ana değin bilinen en erken Neolitik tabakadır ve kazısı yapılmış diğer Neolitik yerleşimlerde karşılığı yoktur. Bir sonraki dönemde, yaklaşık olarak M.Ö. 6400-6200 yılları arasında Ulucak Höyük'ün Vf ve Vd yapı katları kurulmuştur. Bu evrede Yeşilova'nın III. 6-8 katlarında yaşanılmaya başlanmıştır. Yeşilova'nın III. 3-5 yapı katı bu aşamada Ulucak'ın Va-b yapı katları ile çağdaş olduğu saptanmıştır. Ulucak IVb yapı katının yaklaşık tarihleri M.Ö. 5970-5731 arasındadır. Bu tarihler Yeşilova'da III. 1-2 katlarının karşılığıdır. Ege Gübre Neolitik Yerleşiminin IV. tabakası ise M.Ö. 6200/150-6050 olarak tarihlenmiştir. Bu tabaka Ulucak VB ve Yeşilova III. 3-5 katlarının erken evreleri ile çağdaştır. Ege Gübre IIIa yapı katının karbon tarihlemelere göre tarihleri 5900-5700 arasındadır. Dolayısıyla bu yapı

³⁸ Sagona ve Zimansky, *En Eski Kültürler*, s. 77.

³⁹ Bleda S. Düring, *Küçük Asya'nın Tarih Öncesi Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, (Küçük Asya), s. 192.

katının Ulucak Höyük'te karşılığı IVb, Yeşilova'da III. 1-2 katları olduğu anlaşılmıştır.

Kıyı Ege yerleşimlerinden elde edilen buluntular genel olarak ortak bir envantere sahiptir. Bu buluntular, çanak çömlek üzerinden izlenebilen ortak kültürel yapıyı pekiştiren öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Buluntuların da gösterdiği üzere Kıyı Ege yerleşimleri arasında, Neolitik süresince yoğun bir mal ve bilgi akışı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰

Neolitik Dönem'in geneline bakıldığında Toroslar'ın kuzeyindeki yerleşimler, Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli İlk Neolitik boyunca, sık dokulu bir yerleşim planına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aşıklı, Çatalhöyük XIII-VI, Can Hasan III ve Erbaba, bu yerleşim tipini yansıtmaktadır. Buna karşın Çanak Çömlekli Son Neolitik ve İlk Kalkolitik dönemlerde bu geleneği devam ettiren tek yerleşim yeri Can Hasan I'ken, diğer yerleşimlerin açık yerleşim planını benimsedikleri gözlemlenmektedir. Çanak Çömlekli İlk ve Son Neolitik arasındaki fark, betimlemeler aracılığıyla da açık olarak görülmektedir. Çatalhöyük'te yapı içlerinde ve duvar resimlerinde oldukça belirgin olarak görülen güçlü simbolizm, giderek figürinler, çanak çömlek ve olasılıkla dokumaya odaklanan törensel uygulamalara dönüşmüştür.

M.Ö. 6500'den sonraki dönem bir yayılım ve değişim dönemi olarak tanımlanmaktadır. Göller Bölgesi'nde, yerleşim planı ve çanak çömlek açısından Çatalhöyük'le benzeşen Erbaba gibi çok sayıda küçük yerleşimin ortaya çıkışını sağlayan itici gücün Konya Ovası'ndan kaynaklandığı düşünülmektedir. Ancak bu iki bölge arasındaki bağlantının, zaman içinde oldukça zayıfladığı görülmüştür. Aynı biçimde Neolitik kültürün daha sonra Demircihöyük, Fikirtepe, Ilıpınar ve Mentеше yerleşimlerinin olduğu kuzeybatıya yayılışı da Konya yöresinde ortaya çıkan ivmeyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Kuzeybatıda ise iç kısımlardaki yerleşimler ile kıyı yerleşimlerinden elde edilen bulguların birbirinden farklı olması, bu bölgede farklı geleneklerin karıştığını göstermektedir; iç kısımlardaki yerleşimler, çiftçi toplulukların Orta Anadolu Platosu'nun batısından getirdiği kültürü yansıtırken, kıyı

⁴⁰ Ozan, Ege Neolitik Kültürü, s. 258-272

yerleşimleri özünde Balkanlar'a bağlı olan ve yerel Epi-Paleolitik gelenekten gelişen bir kültürü yansıttığı düşünülmektedir.⁴¹

Konya Ovası'nda bulunan ve kazısı yapılmış Çanak Çömlekli Neolitik yerleşmeler çok sayıdadır. Bunlardan en önemlileri, Çatalhöyük, Pınarbaşı ve Can Hasan I'dir. Beyşehir-Suğla Havzası dışındaki tüm Orta Anadolu Neolitik yerleşmelerinin arasında yalnızca Çatalhöyük'ün erken ve tabakalı bir Neolitik çanak çömlek sıradüzenine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Can Hasan I'den örnek verecek olursak, yerleşimin en erken tabakası olan 7. Tabaka M.Ö. yak. 6000 yıllarına tarihlendirilmektedir. Bu evrede ortaya çıkan çömlek buluntu topluluğunun, çanak ve çömleklerden oluşan form repertuarıyla "Geç Gelenek" için ortaya konulan mal ve biçim tanımlarıyla uyduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca yapılan araştırmalar sonucu Can Hasan Neolitik topluluğunun 7. bin yılın başlarında hala çanak çömleksiz bir süreci yaşamış olabileceği düşünülmektedir.

Kapadokya Bölgesi'nde kazısı yapılmış Musular, Tepecik- Çiftlik, Köşk Höyük Çanak Çömlekli Neolitik yerleşmelerinin tümü Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir. Bu bölgede, Niğde ve Kayseri illeri civarındaki yüzey araştırmalarında ise; Çatalhöyük'ün "Orta Gelenek"inden bilinen, Koyu Yüzlü Açıklı Mallarla benzeştirilen birkaç çanak çömlek örneğinin saptandığı Kumluk Tepe ve Pınarbaşı-Bor dışında, çoğu "Geç Gelenek" içinde değerlendirilebilecek İğdeli Çeşme, Değirmen Özü, Sapmaz Köy, Avla Dağ gibi yerleşmeler çanak çömlek gelenekleri için oldukça geç ve sınırlı kanıtları oluşturmaktadırlar. Çatalhöyük'ün coğrafyasını şekillendiren Çarşamba Çayı'nın kaynak bulunduğu Suğla Havzası'nda, yalnızca Suberde ve Erbaba yerleşmeleri kazılmış ve bu höyükler bölgenin Erken Çanak Çömlekli Neolitik Dönemi'nden Geç Neolitik'e kadar tüm Neolitik kültürel sıra düzenini ortaya koyduğu saptanmıştır.⁴²

Orta Anadolu'ya ait C14 örnekleri, Konya-Karaman, Aksaray ve Beyşehir bölgelerine yayılan 11 yerleşim yerinden gelmektedir; Çatalhöyük (Doğu), Pınarbaşı, Can Hasan I, Can Hasan III, Aşıklı Höyük, Musular, Kaletepe, Köşk Höyük,

⁴¹ Sagona ve Zimansky, *En Eski Kültürler*, s. 113.

⁴² Serap Özdöl, **Anadolu'da Erken Neolitik Dönem Çanak Çömlek Kültürleri ve Çatalhöyük Örneği**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006, ss.17-21.

Güvercinkayası, Suberde ve Erbaba. Ayrıca bunlara Orta Anadolu'nun kuzeyinde yer alan Çadır Höyük yerleşmesini de katılabilir. Bu bölgeyi de dört evre içinde incelersek, 1. Evre M.Ö. 8700-6700 yılları arasına denk düşmektedir. Bu evre için en erken C14 örnekleri Pınarbaşı'ndan geldiği tespit edilmiştir.

Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'dan elde edilen veriler doğrultusunda, İlk Tunç Çağ'ına kadar olan C14 tarihlerin sekiz yerleşim yerinden geldiği bilinmektedir. Bunlar; Hoca Çeşme, Yarımburgaz Mağarası, Toptepe, Aşağı Pınar, Ilıpınar, Mentеше / Yenişehir, Kumtepe ve Beşik-Sivritepe şeklinde sıralanmaktadır. Güneybatı Anadolu'da ise altı yerleşim yerinden gelen C14 tarihleri; Hacılar, Kuruçay, Höyücek, Bademağacı, Beycesultan ve Afrodiasias-Pekmez'dendir.

Batı, Kuzeybatı Anadolu ve Trakya kronolojisi elde olan C14 tarihlerine göre dört evre içinde incelenebilir. 1. Evre yaklaşık M.Ö. 9000-6500 yılları arasına denk gelmektedir. Hacılar'ın Akeramik (veya Erken Neolitik) döneme tarihlendirilen tabakaları bu evre içinde incelenmektedir. Hacılar'da yapılan sondaj çalışmalarında, Mellaart'ın Akeramik tabakalarında saptadığı kırmızı boyalı tabanlara rastlanması ve bu tabanlar üzerinde bulunan çanak çömlekleri Erken Neolitik Çağ'a tarihlendirilmesi gerektiğini savunulmuştur.

2. Evre yaklaşık olarak 6500-5600 yılları arasına denk gelmektedir. Hoca Çeşme'nin IV-II tabakaları bu evrede incelenebilir. Hoca Çeşme IV ve III. tabakalarında bulunan çok özenli yapılmış, ince kenarlı kırmızı veya siyah astarlı, "S" kıvrımlı ve tüp biçimli delikli tutamaklar ile karakterize edilen çanak çömlek, Güneybatı Anadolu Son Neolitik Çağ çanak çömleği ile tam olarak benzeştiği saptanmıştır. Ilıpınar'a bakacak olursak, bu yerleşmede Neolitik ve Kalkolitik çağlara tarihlendirilen 7 tabaka (X-IV) saptanmıştır. X. tabaka Ilıpınar'ın en erken tabakasıdır ve Fikirtepe kültürüne tarihlendirilmektedir.

2. Evre içinde inceleyebileceğimiz Güneybatı Anadolu yerleşmeleri, Göller Bölgesi'nde toplanmaktadır. Höyücek, 2. Evreye ait en erken tarihleri vermektedir. Höyücek'te Kutsal Alanlar Dönemi, Tapınak Dönemi ve Erken Yerleşmeler Dönemi olarak belirlenen üç ana tabaka saptanmıştır. Her dönemin arasında boşluk vardır. C14 tarihleri sadece Tapınak Dönemi'nden gelmektedir ve uyarlanmış radyoaktif yaşı, M.Ö. 6460-6080 yılları arasını vermektedir. Erken Yerleşmeler Dönemi olarak isimlendirilen tabakalar, Höyücek'in en erken tabakalarıdır. Yaklaşık 4 m. kalınlıkta

dolguya sahip olduğunu bildiğimiz bu döneme ait elimizde henüz C14 örneği yoktur. Ne var ki, Höyücek'in erken tabakalarının M.Ö. 6500'den daha eskiye tarihlendirilme olasılığı büyüktür. Bademağacı'nda devam eden kazılar sonucunda Erken Neolitik Çağ'a tarihlendirilen altıdan fazla tabaka saptanmıştır. 1, 3 ve 4. tabakalardan gelen tarihler M.Ö. 6400-6080 yılları arasını vermektedir. Bademağacı'nın en erken tabakalarının M.Ö. 6500'lere kadar indiği düşünülebilir.

Hacılar'ın IX-I tabakaları da 2. Evre içinde incelenebilir. Hacılar'da IX. tabakadan II. tabakaya kadar sürekli bir yerleşimin olduğu, fakat I. tabakada bir değişikliğin görüldüğü belirtilmektedir Hacılar C14 tarihleri IX. tabakadan IA'ya kadar M.Ö. 6340-5720 yılları arasını vermektedir. Genel Anadolu terminolojisine göre Hacılar IX-VI Son Neolitik, V-I tabakaları İlk Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir. Aynı bölgede Kuruçay Höyük'te saptanan en erken buluntular 13. tabakaya aittir.⁴³

1990'lı yıllarda Troya ve onun çevresinde kazı çalışması yapılan Kumtepe ile Beşik-Sivritepe Batı Anadolu tarih öncesi dönemlere ait kronolojisinin temelini oluşturmasına karşın, yapılan yüzey araştırmalarında ortaya çıkan Göller Bölgesi ile bağlantılı Neolitik malzeme, Çanakkale ilindeki yerleşmelerin tüm Batı Anadolu kronolojisini yansıtmadığını ortaya koymaktaydı. Ulucak Höyük kazıları M.Ö. 7000'lere kadar inen tüm Neolitik ve sonrasına ait tabakalanmaya sahip olması ile söz konusu höyüğü Batı Anadolu kronolojisi için önemli bir referans noktası haline getirmiştir.

Batı Anadolu'nun kronolojisine dair sorunlar sadece Neolitik Çağ'ın başlangıcıyla sınırlı olmayıp bu dönemin ne zaman sona erdiğiyle de ilintilidir. Önceleri M.Ö. 6000 tarihi İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde önemli bir kültürel kırılma çizgisi olarak görüldüğünden, Neolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağ'a geçiş olarak kabul edilmiştir. Gerek Batı Anadolu'da gerekse Kuzeybatı Anadolu'da M.Ö. 6000 yıllarında keskin bir kırılmadan çok kültürel gelişim ve süreklilik izlenmesine rağmen, bu bölgeleri Güneydoğu ve İç Anadolu kronolojisine uydurma çabaları, bu dönemler için "Geç Neolitik-Erken Kalkolitik" gibi bir terminolojinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

⁴³ Burçin Erdoğu, "Karşılaştırmalı Tablolara Göre Anadolu Kronolojisi", **TAY- Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri**, Cilt: 5, 2004.

Güneydoğu Anadolu için M.Ö. 6000 yılı Kalkolitik Çağ'a geçiş olarak tanımlanmaktan vazgeçilmiş, İç Anadolu'da da Konya Ovası ile Kapadokya Bölgesi'nin kronolojisinin çok farklı geliştiği ortaya konulmuş, fakat Batı ve Kuzeybatı Anadolu için kullanılan "Geç Neolitik- Erken Kalkolitik" teriminden hala vazgeçilemediği saptanmıştır⁴⁴

Kuzeybatı Anadolu'da M.Ö. 7. bin yılın ortalarında Barçın, Aktopraklık C ve Mentеше ile başlayan ilk yerleşik köy toplumları, Pendik ve Fikirtepe ile birlikte bölgedeki genel tabloyu iyi bir şekilde yansıtmaktadır. M.Ö. 6. binyılın ilk yarısı ise özellikle Aktopraklık B ve Ilıpınar'daki tabakalar ile temsil edilmektedir. Farklı yerleşmelerden gelen bulgular yaklaşık olarak binyılı aşkın bir dönemi yansıtmaktadır. Bu bakımdan Marmara Bölgesi'nin doğu ve güneydoğu kesimlerinde, ilk yerleşik köy yaşantısının başlangıç ve gelişim sürecinin kesintisiz olarak izlenebilmesini mümkün kılmaktadır. Bu süreç M.Ö. 6. binyılın ortalarında Aktopraklık B ve Ilıpınar VB tabakasında tespit edilen bir geçiş evresinin ardından sonlanmakta ve bölgede Orta Kalkolitik Dönem'e, M.Ö. 5500-4500 yılları arasına tarihlenen yerleşimler bilinmemektedir. Ilıpınar ve Aktopraklık B Alanı'nda geçiş evresi olarak anılan tabakalar, kerpiç yapıların olduğu alana yakın bir yere inşa edilen dal örgü kulübelere oluşmaktadır. Mimaride gözlenen bu değişim, buluntu grupları ve çanak çömlekte izlenmekte, koyu renkli, boyunlu çömleklerin ya da geniş kaselerin hakim olduğu yeni bir çanak çömlek topluluğuyla karşılaşmaktadır. Bu tabakaların ardından her iki yerleşme de terk edilmiştir.⁴⁵

1.2. NEOLİTİK DÖNEM KÜLTÜR BÖLGELERİ

Tarihsel sürecin çeşitli evrelerinde birbirinden farklı uygarlıklara sahne olması Anadolu'yu eşsiz kılmaktadır. Neolitik Dönem'de yerleşim merkezlerinin ortaya çıkması ile birlikte Anadolu'da toplumsal ve sosyal yaşantı başlamıştır. Anadolu, Neolitik Çağ'da önemli bir atılım gerçekleştirerek, oldukça gelişmiş bir toplumsal düzeye ulaşmıştır. Planlı bir yerleşim düzeni, mimari yapı ve yerleşmede meydan kavramının ortaya çıkması bu alandaki önemli göstergelerdir. Öte yandan

⁴⁴ Burçin Erdoğan ve Özlem Çevik, "Batı Anadolu Kronolojisi ve Terminolojisi: Sorunlar ve Öneriler", *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2015, (Batı Anadolu Kronolojisi), s. 31.

⁴⁵ Karul, Prehistorik Köy, s. 80.

Anadolu'da Neolitik Çağ ile birlikte kamusal alan, halk şöenleri, hasat şenlikleri gibi çeşitli etkinlikler ve sosyal aktiviteler de kendisini göstermeye başlamıştır.⁴⁶

Kathleen Kenyon'ın Jericho (Eriha) kazılarında çanak çömleğin kullanılmadığı dolguları tanımlaması ve aynı yıllarda Braidwood'un Kuzey Irak'da Jarmo'da da benzer nitelikteki dolguları ortaya çıkarmasıyla, Neolitik Dönem'in çanak çömlekli ve çanak çömleksiz olarak iki basamağının olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra Kenyon, Jericho'daki çanak çömleksiz evrenin de kendi içinde, buluntu topluluğundaki değişikliklerle belirlenen iki aşaması olduğunu saptamış, bunları A ve B evreleri olarak adlandırmıştır. Günümüzde kullanılan PPNA (Çanak Çömleksiz Neolitik A) ve PPNB (Çanak Çömleksiz Neolitik B) adlamaları Jericho kazıları çıkışıdır. Çok daha sonraları, Yakınoğu'daki kazıların ve dolayısıyla verilerin artmasıyla, var olan adlamaların yetersiz olduğu görülmüş ve bir gereksinim olarak, Çanak Çömleksiz ile Çanak Çömlekli Neolitik Dönem arasındaki geçişi tanımlayan PPNC (Çanak Çömleksiz Neolitik C), PPNA'nın öncü aşaması için ise Proto- Neolitik (Öncü Neolitik) olarak iki kültür basamağı daha tanımlanmıştır.⁴⁷

Neolitik Çağ ile birlikte karşımıza çıkan bir önemli olgu da hızlı değişim sürecidir. Oysa bundan önceki dönemlerde, milyon yılı geçen insan yaşamında değişim süreci çok yavaş gerçekleşmiştir. Bu dönem deneme yanılma yöntemiyle yeni arayışların olduğu, kültürü oluşturan öğelerin tümünün sürekli olarak biçim değiştirdiği çok dinamik bir süreç olarak algılanmalıdır. Ancak bu hızlı değişim, yalnızca İlk Üretim Topluları, Neolitik'in gerçekleştiği "çekirdek bölge" için geçerlidir. Bu çekirdek bölgenin dışında daha çok durağan bir yaşamın varlığı bilinmektedir. Bu dönemde birbirinden farklı iki çekirdek bölgeyi tanımlayabiliriz. Yakınoğu Neolitik'i olarak adlandırılan Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun güney kısımlarının dahil olduğu birinci bölge ve İç Anadolu'da özellikle Konya, Niğde ve çevresindeki ikinci bölgedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ M.Ö. 10 bin yılı ile 7 bin yıl arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Bu sürecin Yakınoğu'da en iyi ve sürekli izlendiği kazı yeri Çayönü yerleşmesidir. Yaklaşık 3 bin yıl süren dönemin kendi içindeki gelişimi farklı basamaklar içermektedir.⁴⁸ Neolitik oluşumun

⁴⁶ Nazmiye Mutluay, **Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı**, Alter Yayınları, Ankara, 2010, s. 3.

⁴⁷ Özdoğan Neolitiği Anlamak, ss. 42-43.

⁴⁸ Özdoğan, Çanak Çömleksiz, s. 66.

çekirdek bölgesi olarak tanımlanan yerlerde süregelen Körtik Tepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Hallan Çemi gibi kazılar dahi, PNNA kültürlerinin gelişkin aşamasını yansıtmaktadır.⁴⁹ Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın başlangıcından bitimine kadar Anadolu'nun güneydoğu kesimlerinin Filistin'e kadar uzanan Doğu Akdeniz Bölgesi ile yakın bir iletişim içinde olduğu aralarında bazı bölgesel farklar olsa da ortak bir gelişme süreci izlediği görülmektedir.⁵⁰

Neolitik yaşam biçiminde geleneksel bakış açısında Yakınoğu'nun yarı kurak iklim kuşağında, Zagros Dağları ile Akdeniz kıyı şeridi arasındaki bölgenin, yerli Üst Paleolitik kültürlerinden geliştiği öngörölmüştür. Her ne kadar Filistin'deki Erken PPNA kültürlerinin Natuf kültürü ile olan bağlantısı ve ikisi arasındaki kültürel süreklilik birçok araştırmacı tarafından ısrarla vurgulanmış ise de, Yakınoğu, Neolitik kültürlerin en eski aşamalarında temelde birçok noktada Natuf'tan ayrıldığı şeklidir. İki kültür arasında olduğu ileri sürölen benzerlikler daha çok yontmataş alet endüstrisi ile ilgilidir; bunun yanı sıra Natuf yerleşmelerinde görölen bazı sanat eserleri de Yakınoğu Neolitik sanatının öncöleri sayılmıştır. Ancak, Göbekli Tepe başta olmak üzere, PPNA yerleşimlerinin yansıttığı yaşam biçimi, toplumsal örgütlenme modeli ve anıtsal eserleri, Natuf kökeniyle açıklanamayacak kadar gelişkin bir düzeyi sergilemektedir. Bu iki kültür arasındaki geçişi yansıtacak herhangi bir bulgu da henüz mevcut değildir. Gerek Güneydoğu Anadolu'daki, gerekse Kuzey Suriye'deki PPNA yerleşimlerinin yaşam biçimi, toplumsal kurgusu, yerleşim düzeni, yeni bir gelişimin başlangıç aşaması değil, uzun bir gelişim döneminden sonra artık kurallarıyla oturmuş gelişkin bir sistemi yansıtmaktadır. Bu olgunluk düzeyinin kökeni, bölgenin herhangi bir yerinden tanıdığımız Proto – Neolitik kültürlerin hiçbirisiyle açıklanamamaktadır. Bu durumda PPNA kültürünün gelişim sürecini tamamladığı farklı bir bölge aranmalıdır. Bu bağlamda şu ana kadar Anadolu Yarımadası'nda da PPNA kültürünün öncüsü olacak herhangi bir buluntu yerine rastlanmamıştır.⁵¹

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A evresinde, mimari açıdan, yuvarlak veya oval planlı yapılar söz konusudur. Mimaride kil, ağaç ve kamyın malzeme olarak

⁴⁹ Özdoğan, Neolitiği Anlamak, s. 48.

⁵⁰ Özdoğan, Çanak Çömleksiz, s. 66.

⁵¹ Özdoğan, Bazı genellemeler, s. 446.

kullanıldığı saptanmıştır. Taş temel üzerine duvarların bulunduğu bir mimari söz konusudur. Üst yapının diğer bölümlerinin sazla kaplandığı belirtilmektedir.⁵²

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da genellikle yurt seçiminde hammadde kaynaklarına yakın, göl, bataklık kıyısındaki yüksekçe doğal tepeler ilk tercih edilen alanlar olarak görülmektedir. Butip alanlar, kuş, balık ve çeşitli yumuşakçaların bol bulunabildiği yerlerdir.⁵³ Çanak Çömleksiz Neolitik B'nin en erken döneminin (M.Ö. 7600 – 7200) Byblos uçları ve dikdörtgen mimarisi ile ortaya çıktığı saptanmıştır.⁵⁴ M.Ö. 8.binin son 200 yılına gelindiğinde Orta PPNB (M.Ö. 7200 – 6500) Levant'ta belirgin olarak araştırmaların ortaya koyduğu şekilde, yerleşimlerin kültürel ivme kazandığı anlaşılmıştır. Toroslar mevkiinde ortaya çıkarılan nispeten bağımsız gelişme gösteren bir çizgi ile Cafer Höyük ve Çayönü, Kuzey Levant'tan ayırdığı görülmektedir. Bu dönemde yerleşim yerlerinin sayısının fazla olduğu düşünülmektedir. Merkezi Levant (Şam Havzası ve Suriye, Wadi Mojibin, Ürdün ile paralel çizgiye kadar) ve Güney Levant'ta ilk kez kalıcı PPNB tarım köyleri kurulduğu saptanmıştır.⁵⁵

Neolitik dönemin daha ileri evresi olan Çanak Çömlekli Neolitik aşamasında Anadolu'da yerleşik düzenin koşulları giderek gelişmiştir.⁵⁶ Anadolu'da çömlekçiliğin birdenbire bir buluş olarak ortaya çıkmadığı, çanak çömleksiz dönemde bile çanak çömlek denemeleri yapıldığı çeşitli bulgularla saptanmıştır. Çanak çömleğin bulunuşu bir devrim olarak kabul edilmese de özellikle gıda ekonomisinde insanları değişik beslenmeye yöneltmiştir.⁵⁷ M.Ö. 7 bin yıllarından itibaren Neolitik Çağ'da çanak çömlek yapımı başlamıştır. Bu yeni endüstrinin insan düşünüşünü ve bilimin başlangıcı açısından önemi büyüktür. Çünkü çanak çömlek yapımında insan, kimyasal değişimi belki de bilinçli olarak ilk kez kullanmıştır.⁵⁸ Kilden kap kakac yapımı, esas olarak basit bir teknolojiye dayanır. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da geliştirilen terazzo, bakır işçiliği gibi çok daha karmaşık yöntemler

⁵² Ofer Bar Yosef, "The PPNB in the Levant", **Paleorient**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1989, s. 60.

⁵³ Savaş Harmankaya, "Türkiye Neolitik Araştırmalar Üzerine Bir Değerlendirme" **TAY-Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri**, Cilt: 2, 1997, s. 15.

⁵⁴ Gary Rollefson, "The Late Aceramic Neolithic of the Levant", **Paleorient**, Sayı: 15, 1989, s. 168.

⁵⁵ Rollefson, The Late Aceramic Neolithic, s. 167.

⁵⁶ Mutluay, Neolitik Çağ Uygarlığı, s. 3.

⁵⁷ Harmankaya, Türkiye Neolitik Araştırmaları, s. 17.

⁵⁸ Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1996, s. 60.

göz önüne alındığında, kilin özelliklerini çok eski dönemlerden beri bilen insanların bu birikimlerini kap kacak yapımında kullanmamış olmaları, buna gereksinim duymamalarıyla açıklanabilmektedir. Olasılıkla kilin bu şekilde kullanımı ilk olarak fırınlanmaya değil, kurutulmasıyla sertleştirilen ve depolama amacı için yapılan ambarlarda karşımıza çıkmaktadır. En eski kap kacağın nerede bulunduğu sorusunu yanıtlamak olanaksızdır. Ancak Çayönü kazısında Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ içerisinde görülen 'kerpiç kaplar' ın öncü olduğu düşünülmektedir.

M.Ö. 7000 ile 5500 yılları arasındaki dönemi kapsayan Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'ın sonunda avcılık, artık beslenme için yaşamsal önemde olmaktan çıkmış, günümüzde olduğu gibi boş zaman uğraşısı haline gelmiştir. Bu dönemde başta buğday ve arpa olmak üzere mercimek ve baklagillerin yoğun olarak ekildiği biçildiği ve giderek bunların tür çeşidinin arttığı görülmektedir. Bu dönemde hala kuru tarım yapılmakta; saban, döven gibi ilkel tarım aletleri bilinmemektedir. Yine bu dönemde yük ve binek hayvanlarının halen evcilleşmemiş olduğunu unutmamak gerekmektedir. Hızla gelişerek doruk noktasına erişen Güneydoğu Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ kültürleri bu değişimden en çok etkilenen bölge olmuştur. Çanak Çömleksiz Neolitik B Dönemi sonunda bölgedeki nüfus artışı ile birlikte 'mega yerleşme' olarak adlandırılan bu yerleşmelerin çoğu büyük köyler Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ile birlikte ya ortadan tamamen kalkmış ya da önemli ölçüde küçülmüştür. Aynı şekilde kültürün önemli bir bölümünü oluşturan 'zenginlik' göstergelerinde belirgin bir düşüş izlenmiştir. Buna karşılık Orta Anadolu ile Göller Bölgesi'nde yerleşme yerlerinin sayısında çok belirgin bir artış görülmektedir. Bu sürece kadar hâlâ avcı, balıkçı ve toplayıcıların yaşadığı Ege ve Güneydoğu Avrupa'da da ilk kez çiftçi topluluklara ait yerleşme yerleri, hiçbir öncüsü olmadan birdenbire ortaya çıkmaktadır. Bu da Güneydoğu Anadolu, Doğu Akdeniz Bölgelerindeki sosyal çalkantının bir göçe neden olduğunu ilk göç dalgasının Anadolu yaylasındaki mevcut topluluklarla kaynaştıktan sonra hızla Batı'ya Avrupa'ya doğru yayıldığını göstermektedir. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ile birlikte kuzey – güney yönündeki kültürel iletişimin zayıfladığı, bunun yerini doğu – batı eksenindeki kültür bölgesinin aldığı anlaşılmıştır.⁵⁹

⁵⁹ Özdoğan, Çanak Çömleksiz, ss. 78-83.

Anadolu, yerleşik düzen bağlamında en esli kültürlere ev sahipliği yapmış en önemli uygarlık merkezlerinden biridir. Anadolu'daki bu gelişmeler, insanlık tarihinin dönüm noktalarını oluşturmuştur. Bu tez kapsamında, Neolitik dönem kültür bölgeleri en erken şekliyle Güneydoğu Anadolu, Orta Anadolu ile birlikte Göller Bölgesi, Batı Anadolu ve Marmara Bölgesi'nde bulunan ve kazısı yapılmış, Neolitik tabakaya sahip bazı anahtar yerleşimler seçilmiştir.

1.2.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem

Çanak Çömleksiz Neolitik dönemden, Çanak Çömlekli Neolitik döneme kadar kapsamlı bir şekilde bilgi edinme imkanı sunan bu bölge, Anadolu'da Neolitik döneme dair bilinen en eski yerlerden biridir. Yerleşmeler, Fırat ve Dicle havzalarında ve bu nehirlerin etrafında konumlanmıştır. 1964'te başlatılan Çayönü kazılarında, Önasya'da Neolitik başlarına tarihlenen bir yerleşime dair en geniş kapsamlı bilgiler elde edilmiştir. Güneydoğu Anadolu' da Urfa ve Diyarbakır illerinde bulunan Göbekli Tepe, Nevali Çori, Hallan Çemi, Demirköy, Körtik Tepe, Çayönü gibi 1980'li yıllarda başlatılan kazıların yanı sıra baraj projeleri kapsamında Gusir Höyük ve kurtarma kazılarında açığa çıkan Yeni Mahalle (Şanlıurfa), Akarçay Tepe, Mezraa Teleilat, Hakemi Use ve Salat Camii Neolitik yerleşimleri ile insanlık tarihinin bu erken dönemine dair görüşler temelden değişikliğe uğramıştır.⁶⁰ Bütün bu yerleşimlere ek olarak, Şanlıurfa'nın Bozova ilçesi yakınlarında yer alan Söğüt Tarlası ve Biris Mezarlığı için de Neolitik kültür öncüleri denilebilmektedir (Harita 1).

1.2.1.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimleri

1.2.1.1.1. Çayönü Tepesi

Çayönü, Güneydoğu Anadolu'da, Diyarbakır'ın 40 km. kadar kuzeybatısında, Ergani'nin Hilar köyüne yakın bir buluntu yeridir.⁶¹ Çayönü kazıları, yalnızca Anadolu için değil, Yakındoğu Neolitik Kültürleri açısından da yadsınamaz bir

⁶⁰ Hauptmann ve Özdoğan, Anadolu'da Neolitik Devrim, ss. 405-406.

⁶¹ Barbara Lawrence, "Çayönü'nde Hayvan Evcilleştirme Kanıtları", **Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1980, s. 257.

öneme sahiptir. 1964 yılında Halet Çambel ile Robert J. Braidwood'un Güneydoğu Anadolu Karma Tarihöncesi Projesi kapsamında İstanbul ve Chicago Üniversiteleri ortaklığında başlatmış oldukları kazı çalışmaları, 1991 yılına kadar 17 yıl boyunca sürdürülmüştür (Resim 1).

Çayönü, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın başlarından, yaklaşık M.Ö. 9200 yıllarından, Çanak Çömleklili Neolitik Çağ'ın sonlarına, M.Ö. 6000 yıllarına kadar 3000 yıllık süreçteki gelişimi hemen hemen kesintisiz olarak yansıtan ve dolayısıyla Neolitik yaşam biçiminin ortaya çıkış ve gelişimini kapsamlı olarak gösteren ender kazı yerlerinden biridir. Çayönü yerleşimi yapı kalıntıları ve bunların korunmuşluğu açısından, diğer Neolitik yerleşimlerden farklı bir durum sergiler. Örneğin Göbekli tepe'de yapı duvarları tümüyle taştır ve yer yer 5 m. yüksekliğe kadar korunmuştur. Ancak yapıların bu şekilde korunmuş olması, diğer evrelerin algılanmasını engellemektedir. Çayönü'nde, hemen hemen bütün evrelerde yalnızca duvarların alt sıraları subasman şeklinde taş örülmüş ve bir sonraki evrenin yapıları bu duvarları neredeyse hiç bozmadan yapılmıştır. Aynı zamanda yerleşimin yaşam süresi boyunca yerleşim düzeni belirli aralıklarla değiştiği için, mimariyi en eski döneminden en yeni katmanına kadar kazı alanının farklı kesimlerinde izlemek olasıdır. Bu nedenle Çayönü, Neolitik mimarinin ve yerleşme düzeninin süreç içinde izlenmesini sağlayan ayrıcalıklı bir kazı yeridir.⁶²

Yapılan çalışmalar Çayönü'nün, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan, Ortaçağ'a kadar geçen süreci kapsadığını göstermiştir. İlk evre (Çayönü Esas Evresi) Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ, İkinci evre Çanak Çömleklili Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ ve Erken Tunç Çağ I'ı kapsarken son evre olan üçüncü evre de Erken Tunç II, Demirçay ve Ortaçağ'ı kapsamaktadır. Bknz: Tablo:1

Çayönü'nün Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ dönemi, eskiden yeniye doğru, Yuvarlak Planlı Kulübeli, Izgara Planlı, Kanallı, Taş Döşemeli, Hücre Planlı ve Geniş Odalı Yapılar olmak üzere farklı planlı konutlara sahip altı evreye ayrılmıştır. Bu yapılar birbirinden farklıymış gibi gözüküyorsa da en eski yerleşmeden itibaren değişen doğa koşullarına zamanla kazanılmış deneyim ve bilgi birikimine bağlı

⁶² Mehmet Özdoğan, "Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Yerleşim Yeri Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması", **Tübaked**, Sayı: 8, 2010, (Çayönü), s. 141.

olarak kamış, saz, taş, tahta ve toprak gibi çevredeki çeşitli malzemenin, Çayönü halkı tarafından gayet başarılı bir şekilde farklı biçimde kullanımınıdır.⁶³

Küçük, Yuvarlak, Çukur Tabanlı, Saz ve Örgü Kulübeler evresinde, ilk köy yerleşmeleri 20-25 m² büyüklüğünde açık hava özelliği taşıyan küçük, yuvarlak çukur tabanlı saz ve örgü kulübelere benzeyen yapılar ince ağaç ve dallarla örtülmüş, kil ile sıvanmıştır. Evlerin tabanında genel olarak taş temel görülmekle birlikte bazılarında ise taş temel bulunmamaktadır.⁶⁴ Bu yapılarda duvar ve dam ayırımı yoktur. Yapılar köşeli değildir. Yuvarlak ya da oval plana sahip tek bir mekândan oluşmaktadır. Gitgide kalıcı yapı evresine dönüşüm olacaktır. Bazı yapıların duvarları dal, kamış gibi malzemelerle örülüp deri ile kaplanmış ve üzeri de çamur ile sıvanmıştır. Bu tür yuvarlak yapılar Çayönü yerleşim yerinin ilk özelliğini oluşturmaktadır.⁶⁵ İlk yuvarlak özellikli mimari yapının görülüp gittikçe geliştiği dönem kesintisiz olarak Çayönü'nden izlenebilmektedir.⁶⁶

Izgara Planlı Yapılar Evresi, Yuvarlak planlı yapılar evresinin üzerinde kendine özgü ızgara şeklinde planlanmış yapılar bulunmaktadır (Resim 2). Bu evre kendi içinde ayrılmış ve en eski tipte (PPNA) 2 yapı katı, açık tipte (PPNB) 2 yapı katı, menderesli tipte (PPNB) 1 yapı katı ve kapalı tip denilende ise (PPNB) 2 yapı katı görülmüştür. Izgara planlı yapılar için karakteristik olan dikdörtgen şeklindeki ana planın, kuzey-güney yönünde oluşmasıdır. Hemen hemen aynı ölçülerde (5.5 m.'ye 11 m.) ve kuzey-güney yönünde üç bölüme ayrılmıştır. Orta odanın köşesinde taşlarla döşenmiş, tipik bir ocak yeri bulunmaktadır. Küçük taşlardan oluşan döşeme özenle yapıldığı anlaşılmaktadır. Izgara Planlı Yapılar Evresi, Yuvarlak planlı yapılar evresinin üzerinde kendine özgü ızgara yüksekliğinin 15 cm. olduğu tahmin edilmektedir. Birkaç kez üst üste yapılmış olmalarına rağmen, 30 dan fazla yapıyla bu tipleme ispatlanmıştır.⁶⁷ Izgara planlı yapılar konut işlevinin yanı sıra, daha önceleri açık alanlarda sürdürülen değişik uğraşların kapalı mekânlarda yapılmasına

⁶³ Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü Tepesi", *Arkeo Atlas*, Sayı: 1, 2002, s. 77.

⁶⁴ Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü", *Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization*, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, (Çayönü The Cradle of Civilization), s. 58.

⁶⁵ Özdoğan, Çayönü Tübaked, s. 143.

⁶⁶ Halet Çambel, Robert J. Braidwood, Mehmet Özdoğan, Wulf Schirmer, "Çayönü Kazısı 1986", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt: 1, 1987, s. 40.

⁶⁷ Wulf Schirmer, "Çayönü Tepesi- Beobachtungen zu Architektur und Totenkult, in einer Neolithischen Siedlung in Sudostanatolien", *Archaologie*, 1991, (Çayönü Tepesi), s. 45.

da olanak tanır. Nitekim Izgara Planlı Yapılar Evresi'nde, yapı içlerinin işlevsel olarak bölündüğü, bu bölümlerin mimari açıdan farklı şekilde donatıldığı ve çakmaktaşı yongalamak dahil, birçok işin kapalı alanlarda gerçekleştiği dikkati çekmektedir. Yapı duvarları üzerinde, eltaşı/ezgitaşı, tokmak, taş top, vurgu taşı gibi daha büyük boyutlu sürtmetaş aletler ve az sayıda spatula, delgi, bız, sap gibi kemik aletler ile işlenmiş veya işlenmemiş boynuzların bulunmuş olması, bu tür aletlerin duvarlar üzerindeki konumları, seki veya küçük "gözlerin" bulunduğunu ya da bazı aletlerin bir şekilde yapının üst örgüsüne asıldığını düşündürmektedir. Yapıların en güneyindeki küçük hücreler genellikle boştur. Bu mekânlar yiyeceklerin saklandığı kilerler ya da bazı malzemelerin depolandığı alanlar ya da çevrede yaşayan domuzların çok yağışlı dönemlerde tutulduğu yerler olması olasıdır. Yapıların ızgara biçimli alt plandan bağımsız, yer yer dikmelerle desteklenen, kamış demetleri ve/veya ince dallardan örülmüş üst örtüleri de iç kullanım alanını büyütüştür.⁶⁸ Izgara planlı yapılar evresinde ki ızgaralar taş duvarlarla oluşturulmuştur. 2 ya da 3 sırataş yüksekliğindeki 'duvarlar' aslında yapının esas yaşam düzlemini toprak seviyesinden yükseltici taşıyıcılarıdır. Yapıların neden yerleşme düzleminde yükseltilmek istendiği henüz tam olarak bilinmemektedir ancak 'zeminin neminden kurtulma' akla gelen ilk nedendir (Resim 3).

Kanallı Yapılar Evresi, bazılarının temelleri Izgara Planlı Yapılar Evresi içinde atılan, gerek yapı geleneğinde ve gerekse yerleşme düzeninde bir çok yeniliklerin belirginlik kazandığı evredir (Plan 1).

- 1- Mimaride yeni öğeler: Gerçek taşıyıcı, taş örgü duvar, ilk kez kerpiç kullanımı,
- 2- "Özel yapılar" geleneğinin görkemlilik kazanması,
- 3- Geniş açık alanlar ve yerleşmenin doğu kesimindeki 'meydan' geleneğinin ilk adımları,
- 4- Ölü gömme geleneğinde farklılaşma.

Bu evrede yapılar birbirinden yaklaşık 20 cm. genişliğinde kanallara ayrılmış ve 3 x 5.5 m. boyutlarındaki geniş taş platformlar üzerinde yükselmiştir. Yapının

⁶⁸ Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü -Avcı Toplayıcılar", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 27, 2012, (Avcı Toplayıcılar), ss. 112-113.

duvarının taş kesimi (subasman) bu platformun üzerine örülmüştür. 50 cm. genişliğindeki ortalama 4 sıra tek taş yüksekliğindeki duvarlar "ızgara planlı yapılar" evresindekilerin tersine taşlar, aralarına yer yer konan kerpiç çamuru ile birbirine bağlanmıştır. Genellikle, ortaboy, toplama taşlardan örülü bu subasman üzerinde kerpiç bir duvar yer almaktadır. Bol bitkisel katkı ve bir olasılık hayvansal artık da katılmıştır, kerpiç, topanlar halindedir ve taş subasman üzerine yerleştirilmiş ve bastırılmıştır. Yüzleri taş subasmanın üzerini de örtecek şekilde sıvanmıştır.

Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde yapı kalıntıları bir önceki evreye oranla daha fazla sayıdadır (Plan 2). Sağlam kalmış olanlarından, bu evre yapılarının 8-9 m. uzunluğunda, 4-5 m. genişliğinde dikdörtgen planlı ve birbirine geçişli, 3 tane (bazen 2?) ortalama 1.80-2 m. x 3.50-4 m. boyutlarındaki dikdörtgen odalardan oluştuğunu ve bazen mekânın içinde bazen de yapının kısa duvarlarında küçük payelerin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca yapının dışında, yapıyı bazen çepeçevre dolaşan kaldırımları bulunmaktadır. Bu evrede, yapıların artık yaşama düzleminden yalıtılmasına gerek kalmadığını, yapıların 45-50 cm. kalınlığındaki taş duvarlarının doğrudan toprağın üzerine oturmasından anlaşılmaktadır. Yapıların 3-4 sıra taş yüksekliğindeki 50 cm. genişliğindeki taş temelinde kerpiç üst yapısı vardır ve bu evrede kerpiçler hala topanlar şeklinde kullanılmaya devam edilmişlerdir. Duvarların inceliği ve mekânların boyutları gözönüne alındığında bu yapıların tek katlı ve düz damlı olduğu düşünülmüştür. Yanık dolgularının içinde fazla kömür parçası bulunmamış olmasına da dayanarak damda kalın hatılların kullanılmış olduğu tahmin edilmektedir. Yerleşmedeki, bu evre içinde yer alan bir yapının (EB yapısı) farklı bir özelliği vardır. Bu, taş döşemesinin üzerine yapılmış bir ızgara sistemidir. Döşemenin üzerinde yer aldığına göre olasılıkla tabanı yükseltici bir işlev taşıyor olması gerekir diye düşünülmüştür. Evrenin sonlarına doğru yapıların mekânlarının küçüldüğü gözlemlenmiştir. Bu evrenin, yerleşmenin Batı kesimindeki cp3 son alt evresi ve hatta yer yer cp2 alt evresi Hücre Planlı Yapılar (c1) alt evresinde yapılan "teraslama" ya da "alan düzlemesi" olarak da tanımlanan bir düzenleme ile, güneyde ve sürekli olarak açık alan olarak kullanılan alan dışında, tamamen traşlanmıştır. Bu nedenden ötürü cp2 dolguları açık alanlarda c1 alt evresi dolguları ile karışmaktadır. Yapılardaki dolgular ise, yer yer oldukça derine inen c1 yapılarının

duvarları ve mekânların içine açılan iskelet çukurları tarafından tahrip edilmiştir.⁶⁹ Ayrıca, Saltaşlı Döşemeli Yapı, Kanallı Yapılar Evresi'ne aittir. Yapının boyutu, 11x7,5 m. olup dikdörtgen biçimindedir. Bu yapının özelliği, mekânın ortasında bulunan 2 adet dikilitaş olup, bu taşların tanrı heykeli görevi gördüğü kaydedilmiştir. Ölü kültü için hazırlanmış diğer bir yapı ise Kafataslı Bina'dır. Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde gelişimini sürdürmüş olsa da, İlk kez Kanallı Yapılar Evresi'nde ortaya çıkmıştır.

Hücre Planlı Yapılar Evresi'ne kadar tek katlı olan yapılar artık iki katlı olarak görülmeye başlamıştır. Hücre planlı yapıların taş duvarlı, dışa kapalı sekiz bölmeli bodrumu, "iç yaşam düzlemini dış alandan yükseltme geleneği" nin oldukça gelişmiş aşamasıdır. Bu yükseltme büyük olasılıkla su taşkınlarıyla ilişkilidir. Öncelikle evlerin yaşam düzleminin kuru kalması sağlanmakta öte yandan alanlar daha verimli kullanılmaktadır. Orta ve güneydeki hücreler arasında açıklıklarla birbirlerine geçiş sağlanmakla birlikte kuzeydeki ikisinin bu hücrelerle bağlantısı yoktur. Bu hücrelere, olasılıkla üst kattan kapakla kapatılan bir açıklıktan inilmektedir. Bu evre, Toprak Meydanın, "özel açık alan" geleneğinin öncüsü ve yerleşmenin işlevsel alanlara bölümlenmesini daha da belirginleştiren bir olgu olmuştur.⁷⁰ Bu evrede duvarlarda kerpiç tuğlalar kullanılmıştır. Terazzo taban yapısı bu dönem içerisinde karşımıza çıkmıştır (Plan 3).

Geniş Odalı Yapılar Evresi'ni, Hücre Planlı Yapılar Evresi'nin yozlaştığı bir dönem olarak adlandırmak mümkündür. Bu evrede karşımıza tek odadan oluşan büyük mekânlar çıkmıştır. Tek ve büyük odalı yapıların varlığı gözlemlenmiştir. Önceki evrelere göre yapıların daha özensiz olduğu saptanmıştır. Bu evrede, yan yana ama ayrışık düzendeki tek mekânlı yapılar, meydanın kuzeyinde, c3 ve c/1r yapılarının hemen üzerinde yer almaktadırlar. Yapılar gelişigüzel bulunan boş alanlara inşa edilmiş gibi gözükmemektedir. Bu evrede de meydan kullanılmaya devam edilmişse de, önceden bakımlı olan meydan yerini her türlü çöpün atıldığı, hayvan kesimlerinin yapıldığı daha yoğun kullanıma açık bir alan haline almıştır.⁷¹

⁶⁹ Aslı Erim Özdoğan, **Çayönü Yerleşmesinin Çanak Çömleksiz Neolitikteki Yeri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994, (Çayönü Çömleksiz Neolitik), ss. 32-36.

⁷⁰ Özdoğan, *Avcı Toplayıcılar*, s. 115.

⁷¹ Özdoğan, *Çanak Çömleksiz Neolitik*, s. 45.

Çayönü, Çanak Çömleksiz Neolitik A'dan Demir Çağı'na kadar sürekli iskan edilmiştir. Çayönü'nün uzun süreli bir yerleşime sahne olması, değişik dönemlerin ekonomik gereksinmelerine cevap verecek coğrafi bölgelerin kesişme noktasındaki konumundan kaynaklanmaktadır. Bu konum, Çayönü'ne değişik dönemlerde farklı bölgelerle ilişki kurma olanağı da sağlamıştır. En yoğun iskan Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'dadır. Çayönü Kalkolitik Çağ'da ufak bir yerleşmedir. İlk Tunç Çağ'ında ise yerleşme Hilar Kayalıkları'na kaymıştır. Tepenin kuzeyi mezarlık olarak kullanılırken, yatağını bu dönemde açan Boğazçay'ın yamacında bakır işleme atölyeleri bulunmuştur. Demir Çağ'ında ise ufak bir yerleşme olarak gözükmektedir.

Çayönü, Yakınoğu'da kazılmış en geniş yerleşme olmasının yanı sıra, gerek mimarisi gerekse değişik nitelikteki zengin buluntularıyla bütün kültür basamaklarının izlenebildiği ve etkilediği bölgeleri en iyi yansıtan yerleşme olması açısından "anahtar yerleşme" özelliğini taşımaktadır.⁷² Anadolu'da geçmişi çok eskiye giden kült binaları Çayönü'nde bulunmuştur. Çayönü, kült binalarının en iyi örneklerini vermesi açısından önemli bir yerleşmedir.⁷³ Konuyla alakalı detaylı inceleme tezin ikinci bölümümde yapılacaktır.

1.2.1.1.2. Mezraa- Teleilat

Şanlıurfa'nın Birecik ilçesinin 7 km. güneyinde, Fırat'ın sol kıyısında bir taraça üzerinde yer almaktadır. Yerleşmede beş evre bulunmaktadır: I. Evre Demir Çağı, II-V. evreler Neolitik Döneme tarihlenmektedir Bknz: Tablo 2 (Resim 4) (Harita 2).⁷⁴

Yerleşme büyük ihtimalle, Pleistosen Dönemi'nden Fırat Nehri'nin doğuya doğru hareketi ile oluşmuş, eski bir menderes yeniğine ait olan düzlüğün üzerinde yer almaktadır. Pleistosen sonlarına doğru Fırat Nehri, yatağını batıya doğru

⁷²Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü Tepesi ", **Arkeoatlas**, Sayı: 1, 2011, s. 63.

⁷³ Mehmet Özdoğan - Aslı Özdoğan, "Buildings of Cult and and the Cult of Buildngs", **Light on Top of The Black HillStudies Presented to Halet Çambel**, (Ed: Güven Arsebük- Machteld J. Mellink-Wulf Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul, 1998, s. 583.

⁷⁴Özdoğan, Uygarlığın Doğuşu, ss. 189-190.

kaydırmış ve sırtlardan inen moloz ise bu düzlüğü doldurmuştur. Daha sonrasında küçük akarsuların oluşturdukları deltalar ile düzlüğün şekillenmesinde katkıda bulunmuştur. Höyük, Fırat ile bu derelerden birinin birleştiği yerde kurulmuştur.

Yerleşmenin, daha sonra Fırat tarafından kısmen kesilmiş ve yakın zamanlarda da Fırat Nehri'nin yatağını batıya doğru kaydırmasıyla içerde kaldığı düşünülmektedir.⁷⁵ Fırat'ın Pleistosen Döneminde yaptığı geniş bir menderes kıvrımında, daha sonraki birikintilerle oluşan kıyı ovasında bulunan Mezraa Teleilat höyüğü, yakın zamanlara kadar Fırat'ın hemen kıyısındayken nehrin yatağını batıya doğru kaydırmasıyla kıyıdan 500 m. kadar içeride kalmıştır. Yerleşim bu kıyı ovasındaki çakıllı konglomeranın oluşturduğu eski bir kıyı taraçası üzerinde bulunduğundan ilk yerleşimcilerin gerek duyduğu her türlü hammaddeyi uzaklara gitmeden toplayabilecekleri bir yapıyı da sağlamıştır.⁷⁶

Mezraa- Teleilat I. kültür katı olarak tanımladığımız Demir Çağ dolguları üç yapı evresi içermektedir. Buna göre:

1 A yapı katı: 2001 yılına kadar olan çalışmalarda plan vermeyen bu yapı katında, duvar parçaları ve çukurlar açığa çıkarılmıştır. Batı yarıda bu döneme ait taş temelli duvarların bazı yerde alttaki 1 B yapı katına ait kerpiç duvarların üzerine inşa edildiği gözlemlenmiştir. Ayrıca bu duvarlardan sağlam bir zemin olarak yararlanıldığı da saptanmıştır. 1 A yapı katına ait tüm duvar parçalarının konumları bakımından 1 B yapı katından bilinen tek büyük yapının benzeri bir yapıya işaret ettiği düşünülmektedir.⁷⁷

1 B yapı katı: Bu yapı katında M.Ö. yaklaşık 7. yüzyıla tarihlenen büyük bir saray, tapınak kompleksi yer almaktadır. Bu dönemde Orta Fırat Havzası'na hakim olan Yeni Assur İmparatorluğu'nun izlerini taşıyan bu yapı kompleksinin, bölgenin tahıl üretimini denetleyen bir yerel yöneticiye ait olduğu sanılmaktadır. Genişliği 40

⁷⁵ Necmi Karul, "1999 yılı Mezraa Kazısı", **İhsu Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları**, (Ed: Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu), ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), Cilt: 1, Ankara, 2001, s. 135.

⁷⁶ Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat, Yeni Bir Yaşamın Öncüsü", **Atlas Dergisi**, Sayı: 107, 2002, (Mezraa Teleilat), s. 81.

⁷⁷ Necmi Karul, Ahmet Ayhan ve Mehmet Özdoğan, "2001 Yılı Mezraa-Teleilat Kazısı", **XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 2002, ss. 160-161.

metreyi geçen bu büyük yapının ortasında bir avlu ile bunun çevresinde yaşama ve depoloma alanları bulunmaktadır. Ayrıca bu yapı, ülkemizde tam olarak açılmış, Yeni Assur Devri'ne ait tek saray-tapınak kompleksi olması bakımından önem taşımaktadır.⁷⁸

Söz konusu yapının altında ise Tunç Çağ ile İlk Demir Çağ arasındaki geçiş dönemine ait 1C yapı katı bulunmaktadır. Ancak üstteki anıtsal yapı korunduğundan bu döneme ilişkin buluntulara ancak sınırlı alanlarda ulaşılabilmektedir. Demir Çağı kültür evresinin hemen altında Çanak Çömlekli Neolitik Dönem dolguları ile karşılaşmıştır. Neolitik dolgunun en üstü ile, Demir Çağ'ının en eski dolguları arasında 4 bin yıldan fazla bir zaman farkı bulunmaktadır. Ancak yerleşimde bu süre içinde oluşması beklenebilecek steril bir dolguya rastlanılmamıştır.

Mezraa- Teleilat'taki II. Evre'yi oluşturan Çanak Çömlekli Neolitik dönem kendi içinde alt evreleri bulunan 3 evreden oluşmaktadır. II A Evresi Hassuna kültüründen Halaf kültürüne geçiş sürecini, Son Neolitik Çağ'ı temsil etmektedir. Orta Neolitik Çağ'a tarihlenen II B Evresi ise Mezraa- Teleilat'ta en geniş açılan evredir ve en az üç yapı katı ile temsil edilmektedir. Yapıların, yan yana dizilmiş dikdörtgen biçimli hücre türü mekânlardan oluştuğu ve bu dizilerin arasında kapalı, açık avlular bulunduğu görülmüştür. II C evresi ise Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'a geçişini yansıtmaktadır ve dört yapı katı ile temsil edilmektedir. Yerleşmenin en geniş ortaya çıkarılmış dolguları Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'a aittir. II C evresinde yürütülen çalışmalar sonucunda en çok verinin bu evreden sağlandığı bilinmektedir. Uzun kenarları birbirine paralel yaklaşık 10x5 metre boyutlarında, 2-3 m. aralıkla yerleştirilmiş bağımsız dikdörtgen planlı yapılar olduğu gözlemlenmiştir. Yapıların batı kısmında koridor şeklinde ince uzun üç mekân bulunmuştur.

II C3 evresi mimarisine ilişkin en çok verinin toplandığı yapı kalıntısı AB olarak adlandırılan yapıdır. Bu yapı aynı zamanda II C3 Evresi için de örnek bir tip oluşturmaktadır. AB yapısı, Mezraa Teleilat'taki çağdaşı yapılarla bazı detay farkları bulunmakla birlikte gerek inşaat tekniği, gerekse korunmuşluğu açısından dönemin mimarlık buluntuları açısından önemli bir yere sahiptir. Bu yapı yerleşimin

⁷⁸ Mehmet Özdoğan, "Mezraa- Teleilat", **ArkeoAtlas**, Sayı: 1, 2011, s. 82.

güneybatu kesiminde, höyük yükseltisinin yamaç eğiminden aşınmaya yüz tuttuğu yüzeye çok yakın bir yerde bulunmaktadır. Dikdörtgen planlı yapı açıldığı kadarıyla yaklaşık 36 m²'lik bir alanı kaplamakta ve güney güneydoğu- kuzey kuzeybatı yönündeki uzun duvarı 7. 25 m. batıdaki kısa duvarı ise 5 m.'ye ulaşmaktadır. Doğuda kazı alanı dışında devam ettiği görülen yapının boyutları çağdaşı diğer yapılar ile karşılaştırıldığında yaklaşık 10 x 5 m. olarak tahmin edilmektedir.⁷⁹

M.Ö. 8000 yıllarında başlayan yerleşim, kesintisiz olarak M.Ö. 5500 yıllarına kadar devam etmiştir. Mezraa-Teleilat, Yakınoğu'da Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömleklili Neolitik Çağ'a geçişi ve bu yeni kültürel oluşumun gelişmesini, Yakınoğu'da en iyi yansıtan kazı yeridir.⁸⁰ Mezraa Teleilat yerleşmesinde karşımıza çıkan "gömülü yapılar evresi" ne ise tezin ikinci bölümünde değinilecektir.

1.2.1.1.3. Akarçay Tepe

Akarçay Tepe, Birecik'in güneyindeki bu alçak yükseltili höyük (büyüklük olarak yaklaşık 5 hektar) Fırat'ın küçük bir kolunun güneyindeki alüvyal birikintileri üzerinde yer almaktadır. (Harita 3)

Ev temellerinden oluşan en erken mimari kalıntılar yerleşmenin M.Ö. 8. binyılın ilk çeyreğine tarihlenen VI. yerleşim evresine aittir. 27 Y açmsında ortaya çıkarılan en erken mimari tabakada taş temelli, kerpiç duvarlı, dikdörtgen planlı bir yapının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Geç Akeramik Neolitik köye ait mimari kalıntılar bir sonraki yerleşim evresinde (V), 1.6 metreye kadar korunmuş bazı duvarlarla birlikte özellikle höyüğün doğu kısmında (2 6-28 S-V açmaları) daha iyi muhafaza olmuştur. Ayrıca köyün bu evresi "ızgara planlı" yapı örnekleri de sunmuştur.⁸¹ Izgara planlı yapılarla temsil edilen en eski yerleşme, M.Ö. 8000'in başına, Orta PPNB'ye tarihlenmektedir. Bunu yapım malzemesinde ve planda zengin çeşitleme gösteren Son PPNB tabakaları izlemektedir. Küçük mekânlar nedeniyle

⁷⁹ Necmi Karul, "Mezraa Teleilat Yerleşmesi ve AB Yapısı", **Köyden Kente Yakınoğu'da İlk Yerleşimler**, (Ed: Mehmet Özdoğan, Herald Hauptmann, Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2003, ss. 526-528.

⁸⁰ Özdoğan, Mezraa Teleilat, s. 82.

⁸¹ Jak Yakar, **Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları**, Homer Yayıncılık, İstanbul, (Eski Anadolu Toplumu), 2014, s. 93.

hücre planlı olarak adlandırılan yapıların taştan ve kerpiçten yapılmış çeşitlemeleri, dönemin tipik yapılarını oluşturmaktadır. Final PPNB olarak adlandırılan aşamada hücre planlı yapıların devam ettiği görülmektedir. Yaşam alanı ise bir üst kata taşınmıştır (Resim 5) (Resim 6).

Akarçay Tepe'deki bir sonraki evre, Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömleklili Geçiş Evresi olarak bilinen aşamadır. Yerleşmede yaşam ve mimari gelenek devam etmektedir. Yapı planları, yerleşme düzeni ve açık alan kullanımında bir önceki evrenin (Final PPNB) geleneği sürmektedir; yeni olan çanak çömleğin ortaya çıkışıdır.⁸² Değişim, Akarçay Tepe'de M.Ö. yak. 7. binyılın sonlarına doğru görülmüştür.⁸³ M.Ö. 7800' lerden 6200,6000'lere kadarki bu uzun ve sürekli yerleşme, Akarçay Tepe'nin Neolitik dönemde görülen yeni sosyo-ekonomik stratejilerin ortaya çıkış süreciyle ilgili önemli veriler sağlayacak bir yer olduğunu göstermektedir.⁸⁴ Akarçay Tepe yerleşiminde karşımıza tapınma dair mimari herhangi bir öge çıkmasa da ele geçen çok sayıda figürinin varlığı söz konusudur.

1.2.2. Orta Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem

Orta Anadolu, I. Todd'un yaptığı yüzey araştırmaları, Konya-Beyşehir Bölgesi'nde Can Hasan, Suberde, Erbaba ve Hacılar kazıları ve Niğde Bölgesi'nde Köşk Höyük kazıları, Göller Bölgesi'nde Refik Duru tarafından yapılan araştırma ve kazılar, 1990'lı yılların başında U. Esin tarafından başlatılan Aşıklı Höyük kazıları ile farklı bir boyut kazanmıştır (Harita 4). Bölgenin en erken tarihlerini veren Karaman yakınlarındaki Pınarbaşı yerleşmesi T. Watkins tarafından araştırılmış, araştırma sonunda Epipaleolitik buluntu grubuna rastlanmıştır. M.Ö. 9. bin yıla Pınarbaşı'nda Levant Bölgesi mikrolit endüstrisiyle benzerlikler görülse de doğrudan bir ilişkiyi işaret eden verilere rastlanmamıştır. Bölge 1990'lı yılların başında Ufuk Esin tarafından başlatılan Aşıklı Höyük kazıları ile yeni bir anlam kazanmıştır. Aşıklı

⁸²Mihriban Özbaşaran, "Akarçay Tepe", **12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem Sergi Kitabı**, İstanbul, 26.09-09.12.2007, ss. 101-102.

⁸³ Mihriban Özbaşaran ve Miquel Molist, "Akarçay Tepe", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular** (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, s. 183.

⁸⁴ Mihriban Özbaşaran, "Akarçay Tepe", **12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları Sergi Kitabı**, Almanya, 2007, s. 453.

Höyük kazıları sırasında bölgede aynı ekip tarafından farklı ancak birbirleriyle ilişkili dönemlere ait, bölge arkeolojisinin bir bütün olarak ele alınmasına yönelik kazı ve araştırma çalışmaları da başlatılmıştır. Musular ve Kaletepe kazıları sonrasında farklı bir Neolitik 'Çekirdek Bölge'nin Orta Anadolu'da da yer aldığını düşündürecek arkeolojik verilere ulaşılmıştır. D. Baird'in Çatalhöyük çevresinde gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırmalarında bulunduğu yerleşmelerden Boncuklu'da, Aşıklı ile benzer mikrolit endüstrisinin varlığı dikkat çekicidir. Sancak Höyük ise Aşıklı'nın geç evreleriyle ve Musular ile benzer özellik gösteren yontmataş buluntu topluluğuna sahiptir.

Bu yeni sonuçlar Orta Anadolu kronolojisinin değişime doğru yöneldiğinin göstergeleridir. Yakınoğu Neolitik toplulukları arasındadır. Bir çok araştırmacı Orta Anadolu'nun Neolitikleşmesinin Levant ve/veya Orta Fırat üzerinden gerçekleştiğini, 'Çekirdek Bölge' de ortaya çıkan bu kültürün Orta Anadolu'ya kadar yayıldığını düşünmekte, bazıları da bu bölgenin söz konusu çekirdek bölge ile uzun zamanlı etkileşim içerisinde olduğu ve Levant'dan bağımsız olarak geliştiği görüşündedir. Güney Levant'ın, Orta Fırat'ın ya da Doğu Toros'un Neolitikleşme sürecini temsil eden biçim ve anlayışlar, Orta Anadolu'dan çok farklıdır. Orta Anadolu yerleşmelerinde görülen 'süreklilik eğilimi' bu ayrımı belirginleştiren sosyal bir davranıştır. Bu belirgin fark, sosyal yaşantıda ve mimaride olduğu kadar maddesel kültürde, inanç sistemlerinde ve ölü gömme geleneğinde de açıkça görülmektedir.

1.2.2.1. Orta Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimleri

1.2.2.1.1. Aşıklı Höyük

Aşıklı Höyük, Orta Anadolu'nun 1000 m. yüksekteki stebinde, karasal iklim koşullarının egemen olduğu Aksaray iline bağlı Kızılkaya Köyü'nün 1 km. kadar güneyinde yer almaktadır. (Resim 7) (Resim 8) (Harita 5).⁸⁵ Aşıklı, Aksaray Kapadokyası'nda, volkanik kökenli kayaların oluşturduğu oldukça çıplak bir arazidedir. Höyüğün 40 km. kadar güneyinde, yükseklikleri 3000 m.'ye ulaşan

⁸⁵ Ufuk Esin, "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, (Ed: Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000, İstanbul, (Kurtarma Kazıları), s. 20.

volkanik Hasan ve Melendiz Dağları yer almaktadır. Neojen'de başlayan, Pleistosen'de, hatta onun ardından gelen Holosen'in başlarında da devam ettiği savunulan volkanik püskürmeler çevrede tüf, andetiz, bazalt, granit gibi kayaları; lav akıntıları da obsidyen gibi önemli hammadde kaynaklarını oluşturmuştur. Araştırmalara göre, Buzul Çağı sonlarında iklim kurak ve soğuktur. Ancak 12 bin yıl öncelerinde iklim daha nemli olmaya başlamıştır. Holosen'in başladığı günümüzden önce yak. 9600-8420 arasında Aşıklı'da yerleşildiği sırada ise özellikle volkanik Hasandağ, Karacadağ ve Karadağ'ın çevresinde önemli değişiklikler olmuştur. İklim eskiye oranla çok daha yağışlı ve sıcak olmaya başlamıştır. Aşıklı'nın 2. tabaka yerleşmelerinde ele geçen bitki kalıntıları, günümüzden önce yaklaşık 9966-9400 (M.Ö. 8016-7479 / 7442) arasında yağış ve sıcaklığın, buğday ve arpa gibi tahıllarla, bezelyegillerin tarımı için elverişli olduğuna, tarımın başladığına tanıklık ettiği düşünülmektedir.⁸⁶

Aşıklı Höyük, 4 tabakadan oluşmaktadır. Höyük, 3.5 - 4 hektar alanı kaplamaktadır. Yerleşmede 4000 m²'lik bir alanın kazıldığı ve bunun höyüğün %10'una denk geldiği tahmin edilmektedir.⁸⁷ Kronolojik olarak; 3. ve 4. tabakalar M.Ö. 9. bin, 2. ve 1. tabakalar, M.Ö. 8. binyıla tarihlenmektedir.⁸⁸ Tarım faaliyetleri etkisiyle, höyüğün en üstte yer alan arkeolojik dolguları ve yüzey toprağı birbirine karıştığı saptanmıştır. 2. tabakanın Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin karakteristik özelliklerini yansıttığı anlaşılmaktadır.⁸⁹ Yapılan radyokarbon ölçümleri Aşıklı'da ilk yerleşmelerin M.Ö. 9. binyılda başladığını ve M.Ö. 8.binyılın içlerine kadar sürdüğünü göstermektedir (Plan 4) (Plan 5).⁹⁰

1.tabaka, Melendiz'in sel istilası altında kaldığından ötürü Aşıklı sakinlerinin, başka bir yere taşınmak üzere buldukları yeri terk ettikleri düşünülmektedir.⁹¹ Eski yerleşme bırakıldıktan ne kadar sonra höyük alanında yerleşildiği henüz tam aydınlatılmamıştır. Bu açıdan da iki yerleşme alanı arasındaki tarihsel süreç

⁸⁶Ufuk Esin, "On Bin Yıl Öncesinde Aşıklı: İç Anadolu'da Bir Yerleşim Modeli", **Tarihten Günümüze Konut ve Yerleşme Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective Sergi Kitabı**, İstanbul, (Konut ve Yerleşme), 1996, ss. 32-34.

⁸⁷ Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, "Aşıklı", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization**, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, (The Cradle of Civilization), s. 118.

⁸⁸ Mihriban Özbaşaran, "Re-starting at Aşıklı", **Anatolia Antiqua**, Sayı: XIX, 2011, ss. 28.

⁸⁹ Esin ve Harmankaya, **The Cradle of Civilization**, s. 119.

⁹⁰ Esin, "Aşıklı Höyük", **ArkeoAtlas**, Sayı: 1, 2002, s. 83.

⁹¹ Esin ve Harmankaya, **The Cradle of Civilization**, s.118.

bilinmemektedir. Bu yerleşmede bitişik düzende, dörtgen planlı kerpiç konutlar birbirlerinden dar avlularla ayrıldıkları gözlemlenmiştir.⁹²

2. tabakanın, Aşıklı Höyük Çanak Çömleksiz Neolitik kültürü öğelerini belirleyen ana evreyi oluşturduğu anlaşılmaktadır. 2. tabakada izlenen yapısal özellikler, höyük genelindeki yapılaşmanın ve yapım tekniklerinin ana öğelerini içermektedir.⁹³

2. tabakayı 3. tabakadan sel kalıntı milli bir tortul birikinti ve onun üzerinde yer alan, bütün açmayı kaplayan bir çöplük/işlik ayırmaktadır. Bu tabakaya ait yapılar kerpiç duvarlı, dörtgen, yamuk planlı, bazen bir kenarı yuvarlatılmış, 1-3 odalıdır ve daha çok açmanın doğu ve batı duvarlarına bitişik olarak bulunmuşlardır. Bu yapıların büyük bir kısmı bu açma duvarlarının içinde devam etmektedir. 2. tabaka boyunca takip edilen büyük çöplük/işlik daha çok 3. tabaka yapılarının dışında kalan güney alanda yoğunlaşmıştır. 2. tabakaya ait 10 yapı evresi bulunmuştur. Bu yapı evrelerindeki yapılara ait alanlar, adeta parsellenmiş gibidir ve aynı alan her yapı evresinde sahibinin ihtiyacına göre tek, 2 , 3 odalı veya avlulu konutlar şekline dönüşmüştür. Bu yüzden yapı evreleri boyunca konutların bir veya iki kerpiç duvarı yeri hiç değiştirilmeden sabit tutulmuş, diğer kerpiç duvarları ileri geri alınarak konutların planlarında ihtiyaca göre değişiklikler yapılmıştır. 2. tabakanın son evrelerinde yerleşme doğudan güneye doğru bir çevre duvarı ile sınırlandırılmıştır. Kuzeydoğu'da karşılıklı "S" kıvrımı yapan duvar, anıtsal bir görünüm sunmaktadır. Genel yerleşme dokusundan daha farklı bir görünüm sunan bir yapı kompleksi de höyüğün ortalarında güneybatısına doğru yer almıştır. Bu kompleks kasematlı duvarlı bir höyük yapı ile onunla aynı blokta bulunan, taban, içten seki ve duvarları kırmızı boyalı bir başka yapı ve müştemilatından oluşmaktadır.⁹⁴

2010 yılı sonrasındaki kazı stratejisi olarak, kuzeybatı yamaç açmasında da 3. ve 4. tabakalara inerek, ilk yerleşmenin dokusunu mümkün olduğunca geniş alanlarda ortaya çıkararak anlamak amaçlanmıştır. Kazıldığı kadarıyla Aşıklı'da ilk yerleşme M.Ö. 9. bin yılın sonunda başlar, M.Ö. 8.bin yılın sonunda höyük terk

⁹²Ufuk Esin ve Savaş Harmanakaya, "Aşıklı Höyük", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular** (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 Sayı: 2, 2007, s. 256.

⁹³ Esin ve Harmanakaya, *The Cradle of Civilization*, s. 118.

⁹⁴ Esin, *Kurtarma Kazıları*, s. 23.

edilene kadar yaklaşık 1000 yıl boyunca devam etmiştir. 3. tabaka genel olarak, yerleşme düzeni açısından 4. tabaka, bina planları açısından 2. tabaka özellikleri gösterir; dolayısıyla 2. ve 4. tabaka arasındaki gerçek geçiş tabakasını oluşturmaktadır.

4. tabakada, üst tabakalardan farklı olarak, bina planları ve açık alan kullanımlarında değişim izlenir. Söz konusu değişimin kültürün diğer öğelerinde de görülüp görülmediğini anlamak, böylelikle Aşıklı'ya ilk kez gelip yerleşenlerin zaman içinde teknoloji, beslenme biçimleri, sosyal yapılarındaki değişim ve gelişimlerini ortaya çıkartmak için çok yönlü çalışmalar gerçekleştirilmiştir. 2. ve 3. tabakaların altında arada herhangi bir boşluk/kesinti bulunmaksızın devam eden 4. tabaka, 2003 yılında kısmen ortaya çıkarılan köşeleri yuvarlatılmış, oval planlı iki bina (Bina 1, Bina 3), dörtgen planlı bir başka bina (Bina 2) ve binalar arasında, ocak ve çukurları kapsayan, açık alanlardan oluşmaktadır. 2010 yılı çalışmalarında bunların yanısıra 3 no.lu binanın hemen kuzeyinde yer alan bir oval bina daha (Bina 6) ortaya çıkarılmıştır.

Sonuç olarak, 4 GH derinlik açmasında belgelenen stratigrafi ve mimari özellikler, tabaka 3 ve 4'ün benzer biçimde mekân kullanımı ve bina plan özelliklerine sahip olduğunu, tabaka 2'nin ise bina sürekliliği anlayışıyla 10 yapı evresi boyunca benzer biçimde süregeldiğini göstermiştir. Aşıklı Höyük Güneybatı alanından, T Binası ve HV Binası olarak adlandırılan özel amaçlı yapılar açığa çıkarılmıştır. Aşıklı Höyük'teki bu özel amaçlı yapılara dair detaylar tezin ikinci bölümünde verilecektir.⁹⁵

1.2.2.1.2. Çatalhöyük

Konya ilinin 52 km. güneydoğusunda, Çumra ilçesine bağlı Küçükköy'ün 1,5 km. güneyinde yer almaktadır. Çift konili olan höyüğün Neolitik Döneme tarihlenen doğu höyüğü yaklaşık 21 m. yüksekliktedir ve 13,5 hektarlık bir alana yayılmıştır.

Genel olarak Kalkolitik Dönem'e tarihlenen batı höyüğü ise 400 m. çapa ve 6

⁹⁵ Güneş Duru, **Tarihöncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: M.Ö 9. Bin Sonu - 7. Bin Başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, ss. 99-105.

m. yüksekliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Çatalhöyük, ilk olarak James Mellart tarafından tespit edilmiştir. Yerleşmede 1961 yılında başlayıp 1963 yılında son bulan kazıların ardından, 1993 yılında tekrar çalışmalara başlanmış ve ilk olarak yüzey buluntusu toplama çalışması gerçekleştirilmiştir. Günümüzde Çatalhöyük kazılar halen devam etmektedir (Harita 6) (Resim 9) (Resim10).

Höyüğün Doğu ve Batı olmak üzere 2'ye ayrıldığı bilinmektedir. Neolitik Dönem'de insanlar Doğu Höyük'te yaşamış ve Batı Höyük'e daha sonra Erken Kalkolitik Dönemde yerleşmişlerdir.⁹⁷ Çatalhöyük'teki kazılar, yukarıdan aşağıya 0-XII olarak numaralandırılan 15 yapı seviyesini ayıran Mellart'ın geliştirdiği yerleşme stratigrafisini büyük ölçüde onaylanıp geliştirilmiştir.⁹⁸ Höyüğün tabakalanması için bkz. Tablo: 3.

Çatalhöyük halkının yaşadığı evlerin birbirine bitişik olduğu gözlemlenmiştir. Binalar arası sokak varlığı ise şüphelidir. Sokakların ya hiç olmadığı ya da çok az sayıda olduğu düşünülmektedir. Evlere damlardan girilmekte, merdivenlerden de iç mekânlara inilmekteydi (Plan 5).⁹⁹

Dikdörtgen planlı konutların bir kenarına eklemiş depolar tespit edilmiştir. İçerdeki birimler ışık gereksinimine göre, değişik biçimde düzenlenmiş ve pencerelerin duvarların en üst kısmında, saçak altında bırakıldığı saptanmıştır. Ocak ve fırından yükselen dumanın, ya düz çatıdaki delikten ya da saçak altındaki açık pencereden dışarı çıktığı düşünülmektedir. Yapıların bazılarında ise havalandırma bacası tespit edilmiştir. Yerleşim sakinlerinin yaşamının büyük bir bölümünün düzdamlarda geçtiği tahmin edilmektedir.¹⁰⁰

İnsanlar sıkışık bir şekilde bir arada bulunan kerpiç evlerde yaşamışlardır. Genellikle her binanın kendine ait dört duvarı olduğu saptanmış, ancak erken evrelerde evler arasında duvar paylaşımının yaygın olduğu gözlemlenmiştir. Ancak Tabaka VIII' den sonra ortak duvarlardan bağımsız duvarlara geçiş gözlemlenmiştir. Bu komünal, büyük akraba gruplarından daha küçük akraba gruplarına geçişin

⁹⁶James Mellart, Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, (Anadolu'da Neolitik Kent), 2003, s. 15.

⁹⁷Jana Rogasch ve Eva Rosenstock - Peter Biehl, "Çatalhöyük'ün Son Yüzyılları Konya Ovası'nda Kalkolitik Yaşam", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 49, 2016, s. 78.

⁹⁸Düring, Küçük Asya, s. 167.

⁹⁹ Ian Hodder, **Çatalhöyük Leoparın Öyküsü**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, (Leoparın Öyküsü), s. 11.

¹⁰⁰ Hasan T. Uçankuş, **Bir İnsan ve Uygarlık Birimi Arkeoloji Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 250.

göstergesi olarak düşünülmüştür. Evler yandaki komşu evden ancak santimetrelerle ayrılmıştır. Yapıların arasında düzensiz olarak bulunan açık alanlara evlerin çöpleri atılmış, bu içerisinde insan ve hayvan kemikleri ve aletler bulunan atık depozitleri oluşmasına sebep olmuştur. Bu tarz çöplük alanları eski yapıların üstünde bulunmuştur. Bu yapılar ya terk edilmiş ya onarılmayacak kadar yıpranmış, ya da özellikle çöplük alanı olarak belirlenmiştir. Yüzyıllar boyunca ortak çöplük olarak kullanılan bu alanların üstüne genellikle sonradan yeni yapılar inşa edilmiştir.

Evlerin içinin planının genellikle tüm yerleşmede aynı olduğu saptanmıştır. Tipik bir ev 5 m. genişliğinde tek bir odadan meydana gelmektedir. İç duvarlara dayalı, simetrik olarak karşılıklı küçük çukurlara yerleştirilmiş olan ahşap hatıllar çamur ve otlardan yapılmış olan tavanın çapraz hatıllarını desteklemektedir. Her evde duvarlara bitişik, topraktan yapılmış bir ya da birden fazla platform (seki) vardır ve bu sekilerin üzerinde uyunduğu tahmin edilmektedir. Evlerin iç duvarları, ambarları ve çeşitli mimari öğeler yılda bir defa kil bazlı beyaz kireçle yeniden sıvanmıştır. Her evin yaklaşık 80 yıl kadar iskan edildiği, sonra boşaltılıp içindeki taşınabilir eşyaların gömüldükten sonra dikkatli bir biçimde yıkıldığı düşünülmektedir.¹⁰¹

Çatalhöyük evlerinin farklı işlevleri arasında bazı ayrımlar yapılmıştır, farklı platformlarla alanlar ya da odalar farklı amaçlar için kullanıldığı saptanmıştır. Öte yandan ev birbirleriyle ilişkili çok çeşitli faaliyetlerin bir araya getirildiği yerdir. Çatalhöyük'teki toplumsal yaşamın her yönü evde odaklanmıştır. Günlük yaşamın soyut ve somut yönleri evlerde oldukça iyi bir biçimde birleşmiştir.¹⁰²

1.2.2.3. Köşk Höyük

Niğde'nin güneyinde yer alan Köşk Höyük Bor'a 5 km uzaklıkta olup kuzeye doğru inen bir tepe üzerinde yer almaktadır. En yüksek noktası 18 m. olan kireçli bir kayaya eğimli olarak genişleyen höyük, 160 metrelik bir alanda uzanmaktadır.¹⁰³

¹⁰¹Shahina Farid, "Yerleşmenin Gelişimi", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, (Ed: Mine Haydaroğlu), Yapı Kredi Yayınları, 2006, İstanbul, ss. 166-169.

¹⁰² Hodder, *Leoparın Öyküsü*, s. 110.

¹⁰³ Süleyman Özkan, "Köşk Höyük Seals", **Anatolica**, Sayı: 27, 2001, s. 15.

Yerleşme yaklaşık 4 hektardır ve çevresinden 6 m. yükselir. Kazılar, 1982 ile 1990 arasında ve 1995'ten itibaren gerçekleştirilmiştir (Harita 7).

Köşk Höyük'teki kazı çalışmaları Orta Anadolu prehistoryası hakkında çok önemli bilgiler kazandırmıştır. Bu bölgedeki mimari yapı, materyal ve plan açısından ağırlıklı olarak Orta Anadolu geleneğini yansıtmaktadır.¹⁰⁴ Elde edilen sonuçlar, başlangıçta görece olarak, I. tabakanın Erken Kalkolitik, öncekilerin Geç Neolitik olarak belirtilen tarihlerine kesinlik kazandırmış, bu dönemlerin hangi evreleri olduğunu aydınlatmıştır. Buna göre Köşk Höyük ilk kez M.Ö. 6350'lerde Geç Neolitik içinde iskân edilmiş ve Erken Kalkolitik çağ başlarında M.Ö. 4900 yıllarında terk edilmiştir (Bknz: Tablo 4).¹⁰⁵ Bu noktanın Neolitik ve Kalkolitik Çağ'da iskân yeri olarak seçilmesinin nedeni, çevresinde bugün de çok verimli olan bir araziye hakim durumda olmasıdır. Bu seçimdeki bir başka neden kayalığın hemen dibinde günümüzde de var olan bir su kaynağının bulunmasıdır.

Ele geçen mimari ve küçük buluntular katlar arasında kültürel bir sürekliliğin olduğunu göstermektedir. 1. kat höyüğün her tarafında görülen bir yangınla son bulmuştur (Resim 11). Bütün katlarda ise kent, küçük meydan ve sokaklarla birbirinden ayrılmış konut grupları biçiminde gelişmiştir. Bu gelişimin, daha geniş alanda araştırılan 1. katta belli bir plana göre olduğu anlaşılmaktadır. Bütün katlarda konutlar sayıları birle dört arasında değişen odalara sahiptir. Yapılar birbirine benzer dikdörtgen, kare ya da yamuk planlıdır. Anadolu'daki çağdaşı yerleşimlerden farklı olarak duvar örgüsünde büyük ölçüde taş kullanılmıştır. Hemen büyük yapılar farklı büyüklükte kırma taşların çamur harçla örülmesi ile yapılmıştır. Duvar kalıntıları 45-90 cm. arasında değişmektedir. Tabanlar daima sıkıştırılmış topraktır. Bütün konutlarda duvarların iç yüzleri, bazılarının dışları düzgün sıvalıdır. Duvarlarda çeşitli yüksekliklerde nişler tespit edilmiştir. Konutlara dışarıdan genellikle bir basamakla inildiği düşünülmektedir. 120-70 cm. arasında değişen genişliklerdeki kapı yerleri daha özenle yapılmıştır. 1. katın bazı yapılarında ahşap kapı sövelerine ait kalıntılar, kapı yatak taşları saptanmıştır. Yapıların, ağaçla kapatıldıktan sonra üstünün kamış ve çamur sıvanarak örtüldükleri anlaşılmaktadır. Tek odalı konutlarda mekânın bir bölümü, çok odalılarda ise biri depo olarak

¹⁰⁴ Özbek, Kil Sıvalı, s. 148.

¹⁰⁵ Aliye Öztan, " I. Dönem Köşk Höyük- Niğde Kazı Buluntularının Değerlendirilmesi ve Stratigrafik Kontrolü", **T.C Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu**", 2005, s. 11.

ayrıldığı saptanmıştır. Kullanım sırasında, gereksinimlere göre yapıların iç yada dışına küçük hücreler eklenmiştir.¹⁰⁶ Yapılarda bulunan odaların birinde tabandan yaklaşık 50 cm. yüksek bir bölme ya da seki bulunmaktadır. Ocak ve silolar, yapılarda yaygın olarak bulunan diğer öğelerdendir (Resim 12).¹⁰⁷

1.2.3. Göller Bölgesi'nde Neolitik Dönem

Göller Bölgesi, çoğu araştırmacı tarafından kabul görmüş tanımlı bir kültürel coğrafyadır. Bademağacı, Höyücek, Kuruçay ve Hacılar kazıları belirli bir bölge içinde M.Ö. 7200-5500 tarihleri arasında 2000 yıla yakın zaman diliminin tanımlanmasını sağlamıştır. Bu yerleşmeler çanak çömlek geleneklerinde görülen benzerliklerinin aksine yerleşme dokusu, bina biçimleri ve beslenme alışkanlığı bakımından birbirlerinden farklı oldukları saptanmıştır (Harita 8).

Bölge üzerinde ilk kapsamlı rapor 1912 yılında hazırlanmış olsa da, daha kapsamlı araştırmaları 1950'li yıllarda James Mellart yapmıştır. Mellart bölgede Neolitik ve Kalkolitik döneme tarihlenen çok sayıda yerleşme tespit etmiştir. Mehmet Özsait'in Isparta ve Burdur ağırlıklı bir bölgede başlamış olduğu yüzey araştırmaları ise bölgede bilinmeyen çok sayıda arkeolojik yerleşme saptamıştır. Yüzey araştırmalarından elde edilen veriler ışığında bazı araştırmacılar bölgede kazılara başlamıştır. Hacılar, Suberde, Er Baba, Kuruçay, Bademağacı ve Höyücek kazıları ile Göller Bölgesi'nin Neolitikleşme süreci anlaşılmalı çalışılmıştır. Bugün birçok araştırmacının ortak görüşü, bu bölgenin kendine özgü gelişim gösteren bir bölge olduğu yönündedir.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Aliye Öztan, "Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar", **TÜBA AR**, Sayı: 5, 2002, (Yeni Katkılar), ss. 55-56.

¹⁰⁷ Düring, Küçük Asya, s. 168.

¹⁰⁸ Güneş Duru, "Göller Bölgesi Neolitik Yerleşmeleri Üzerine Bir Deneme", **Özsait Armağanı. Mehmed ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler**, (Ed. Hamdi Şahin, Erkan Konyar, Gürkan Ergin), AKMED / Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Cilt: 1, 2011, ss. 157-158.

1.2.3.1. Göller Bölgesi Neolitik Yerleşimleri

1.2.3.1.1. Hacılar Höyük

Hacılar, Burdur il merkezinin 20 km. kadar batısında, Burdur'dan Tefenni'ye giden karayolu üzerindeki Hacılar Köyü'nün güneydoğu bitişiğinde bulunan küçük, yayvan bir höyüktür. 1957 yılında James Mellart'ın başkanlığında başlayan kazılar, 1960 yılına kadar dört mevsim devam etmiştir¹⁰⁹. Araştırmaların son yılına kadar, Hacılar'da Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik çağlara ait 9 yapı katının varlığı biliniyordu. Son kazı Dönem'inde ise, höyüğün batı kesimindeki Geç Neolitik yerleşmelerinden eski olan, değişik nitelikte bir başka yerleşme sürecinin daha olduğu saptanmıştır. 1,5 m. kalınlığında ve yedi ayrı yerleşim evresi halinde olan bu süreçte çanak çömlek ele geçmediğinden, söz konusu en erken yerleşme dönemi J.Mellart tarafından 'Çanak Çömleksiz Neolitik' olarak tanımlanmış ve o zamana kadar olan sıralamadan ayrılarak, kendi içinde numaralanmıştır (Resim 13) (Harita 9).

J.Mellart kazılarının bitiminden 25 yıl kadar sonra, Hacılar çevresinde yapılan küçük ölçekli bir çalışma sonucunda, önceleri çanak çömleksiz olarak tanıtılan tabakaların da çanak çömlekli bir Neolitik yerleşme olması gerektiğini gösteren bulgulara rastlanmıştır. Bu yeni durumdan sonra en erken yerleşmelerin de çanak çömlekli bir dönem olarak nitelendirilmesinin daha doğru olacağı düşünülmüştür. Bu son tespite göre Hacılar'ın stratigrafisi ve kültürel sıralaması için bknz: Tablo 5.

Hacılar'da, en eski yerleşmeden başlayarak, oldukça gelişmiş bir mimarlık geleneğinin var olduğu anlaşılmaktadır. Dar bir alanda araştırılan, Erken Neolitik Çağ'ın V.katında (Eski terminolojiyle Aceramic Neolithic V), duvarların kerpiçle örülmüş bir yapı kısmen açığa çıkarılmıştır. Tümüyle kazılmamış olan yapı dikdörtgen planlı ve en az iki odalıdır. Kazı alanı içindeki duvarlarda kapı aralığı bulunmadığından, eve girişin nasıl olduğu ve diğer mimarlık ayrıntıları belli değildir. Yapının kireçli bir harçla yapılmış olan tabanı açkılanmış ve bazı yerleri kırmızıya boyanmıştır (Plan 7).

¹⁰⁹Refik Duru, **Elli Yıllık Bir Arkeoloji Öyküsü Hacılar**, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2010, ss. 4-5.

Erken Neolitik Dönem'in diğer yerleşmelerindeki mimari kalıntılar, daha ziyade taban parçalarından ibarettir; dolayısıyla bu Dönem'in mimarlığı konusunda fazla bilgi sahibi olunamamıştır. Bununla birlikte ev tabanlarının Erken Neolitiğin her evresinde açkılanıp boyandığı, evler arasında işlik gibi kullanılan boş alanların olduğu ve bu alanlarda ocak, fırın gibi ev taşınmazlarının olduğu anlaşılmıştır (Plan 8).¹¹⁰

Hacılar'daki anatoprak üzerindeki 7 yapı evresi halinde olan en erken yerleşme süreci Erken Neolitik'tir. Bu dönem yerleşmelerinin yıkılmasından sonra, 1000 yıl kadar burada herhangi bir yerleşim olmamıştır. Mellart'ın tanımlamasıyla Geç Neolitik'te iskan yeniden başlamıştır. Dört ayrı yerleşme halindeki (IX-VI yapı katları) bu yeni süreçte, önceleri basit kulubelerde (!) oturanların, giderek olgun bir mimarlığa işaret eden kerpiç duvarlı evler yapmaya başladıkları görülmektedir (Resim 14) (Resim 15) (Plan 9).¹¹¹

Hacılar'da Geç Neolitik Çağ'a ait IX-VII. katların mimarlığı hakkında bilinenler kısıtlıdır. Yapı katlarının ayrımı çoğu kez, taban izlerine göre yapılabilmektedir. IX-VII katlarda temeller az, ev planları belirsizdir. VI. katta yoğun bir yapılaşma gözlenmektedir. J. Mellart'a göre, bu yapı katının bazı evleri, VII. katın temellerinin üzerine oturmaktadır ya da bu iki kat birbirini aralıksız izlemektedir. Evlerin planları çok iyi anlaşılabilir.¹¹²

1.2.3.1.2. Höyücek

Burdur'un 35 km. kadar güneyinde, Antalya'ya giden karayolu üzerindeki Bucak ilçesi sapağının 100 m. kadar batısında yer almaktadır. Kazılar Burdur Müzesi ile birlikte Prof. Dr. Refik Duru tarafından 1989-92 yılları arasında yapılmıştır. Görünen çapı 120 m., 3,5 m.'si ova düzleminin üzerinde, 4 m.'si de aşağısında olmak üzere yaklaşık 7,5 m. olan höyükte, 1989-1992 yılları arası çalışılmış ve birkaç yerde

¹¹⁰ Refik Duru, "Göller Bölgesi Neolitiği", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, ss. 342-347.

¹¹¹ Refik Duru, "**M.Ö. 8000'den M.Ö. 2000'e Burdur ve Antalya Bölgesinin Altıbin yılı**", AKMED / Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2008, (Altıbin Yılı), ss. 11-12.

¹¹² Refik Duru, "**Kuruçay Höyük I**", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, ss. 9-12.

ana toprağa inilmiştir. Höyüğün stratigrafik durumu ve külürel tabakalanması şu şekildedir;¹¹³ (Resim 16)

Anatoprak üzerindeki en eski buluntular, Neolitiğin erken evresi olan ENI'e aittir. Yaklaşık 4m kalınlığındaki bu birikim içinde yapı kalıntısına rastlanılmamış, ancak ele geçen arkeolojik belgeleri sıralamak zorunluluğu nedeniyle 'Erken Yerleşmeler Dönemi (EYD)' olarak tanımlanan bu kalın birikim 3 evreye ayrılmıştır (EYD 3-1). Bu dönemde Höyücek'te yaşayanların hafif, ahşap malzemedeki yaptıkları kulübelerde yaşadıkları düşünülmektedir. EYD' nin yaşam süresinin saptanması için elde C14 tarihleri yoktur. Ancak bir sonraki Dönem'in tarihleri yaklaşık olarak M.Ö. 6500 dolayları olduğundan, EYD'nin 4m.' lik biriminin alt sınırının M.Ö. 7000'e doğru gideceği tahmin edilmektedir.

EYD' nin üzerinde, kerpiçten örülmüş sağlam duvarlarıyla çok gelişkin bir mimariye sahip olan, farklı bir yerleşim süreci başlamıştır. EN II olarak tanımlanan, M.Ö. 6500' te başlayarak birkaç yüzyıl sürdüğü anlaşılan bu dönemde, yapıların plan özellikleri ve içlerinde ele geçen buluntuların nitelikleri, bunların sıradan konut olarak değil, kutsal işlevler için yapılmış oldukları şeklinde yorumlanmıştır. Bu nedenle Höyücek' in bu yerleşme evresi 'Tapınak Dönemi' olarak isimlendirilmiştir (Plan 10).

Tapınak ve ona bağlı yapıların yıkılması ile Erken Neolitik'in sona erdiği, Geç Neolitik'in başladığı kabul edilmiştir. Geç Neolitik'in bu yerleşme tabakasına 'Kutsal Alanlar Dönemi (KAD)' adı verilmiştir. M.Ö. 6000'ler civarına ait olduğu düşünülmektedir¹¹⁴ Höyücek'in dini tapınak ve mekânlarına ilişkin bilgiler tezin ikinci bölümünde verilecektir.

1.2.3.1.3. Bademağacı Höyük

Bademağacı Höyüğü, Burdur-Antalya Bölgesi'nde, Antalya'nın 50 km. kuzeyinde, Toros Dağları'nın kuzey yamacında küçük bir ovada yer almaktadır.

¹¹³ Duru, Göller Bölgesi, s. 337.

¹¹⁴ Duru, Altıbin Yıl, ss. 15-16.

(Resim 17).¹¹⁵ Bademağacı' nın tabakalaşma durumunun , bir hayli karışık olduğu saptanmıştır. Höyükte 2 yerde zirve noktasına göre 9 m. civarında anatoprağa erişilmiştir. Anatoprak üzerinde başlayan Neolitik yerleşmelerin ilk 12 yapı katı, Erken Neolitik (EN) olarak tanımlanmıştır. Yer yer 6 m. kalınlıkta bu birikimin ortak özellikler gösteren ilk beş yerleşmesi Erken Neolitiğin ilk evresi (EN 1 / 9 – 5 yapı katları) (Resim 18), daha sonraki yedi yerleşim katı da Erken Neolitik'in ikinci evresi olarak birbirinden ayrıldı (EN II / 4 B, 4 A, 4, 3 A, 3, 2, 1). Bu açmanın en üstteki yaklaşık 1,5m'lik birikiminde Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik dönemlerinin çanak çömlek malzemesi karışık olarak bulunmuş ancak bu dönem yerleşmelerinin tabakalaşmış kalıntılarına rastlanılmamıştır. Geç Neolitik yerleşmeleri sadece bir yerde iki ayrı yapı katı halinde tespit edilmiştir. Höyüğün tabakalaşması ve kültürel sıralanması için bkz Tablo 7.¹¹⁶

Bademağacı oldukça farklı bir yerleşimdir; birbirinden bağımsız duran, ahşap sütun ve kirişlerle desteklenerek inşa edilmiş kerpiç evler, sokaklar ve avlularla birbirinden ayrıldığı saptanmıştır. Her yapıda bir fırın, depolama birimleri, taşınabilir ocak ve öğütme taşları bulunmuştur. Bu yerleşim düzeninin kökeni Konya Ovası'ndan gelmediği düşünülmektedir.¹¹⁷

Bademağacı' ndan yeni bir radyokarbon tarihi, bu yerleşmenin M.Ö. 7000' den itibaren iskân edildiğine işaret etmektedir. Bu durum da burayı Göller Bölgesi'nde yedinci binyılın ilk yarısına tarihlenen tabakalara sahip tek yerleşme yapmaktadır. Bademağacı, "Erken Neolitik 1" hakkında (Plan 11), herhangi bir duvarla ilişkilendirilemeyen kireç sıvalı bir tabanla birkaç küçük çanak çömlek parçası dışında hiç bir şey yayımlanmamıştır. Kömürleşmiş bir ağaçtan alınan örneğe dayanan bu tek radyokarbon tarihinin güvenilirliğini değerlendirmenin güç olduğu düşünülmektedir. Bademağacı'nda M.Ö. 7000 ile 6500 arasındaki iskâna sağlam kanıtların olup olmadığını değerlendirmek için daha fazla kanıt gerektiği saptanmıştır.¹¹⁸

¹¹⁵ Refik Duru, " Bademağacı Kazıları 1994 Yılı Çalışma Raporu", **Bellekten**, Cilt: LXI, 1997, s. 149.

¹¹⁶ Duru, Göller Bölgesi, s. 342.

¹¹⁷ Sagona ve Zimansky, Türkiye'nin En Eski Kültürleri, s. 94.

¹¹⁸ Düring, Küçük Asya, s. 179.

1.2.4. Batı Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem

Batı Anadolu'da Neolitik yaşam biçiminin ortaya çıkışı ile ilgili olarak bilgilerimiz özellikle son on yılda, önceki yıllarla karşılaştırılamayacak ölçüde arttığı düşünülmektedir. Önceki bilgilerin büyük ölçüde Göller Bölgesi'nden yani Burdur ve Isparta çevresinden daha batıya uzanmazken, Batı Anadolu'da farklı yörelerde gerçekleştirilen bazı yüzey araştırmaları ile özellikle İzmir şehir merkezi ve yakın çevresinde sürdürülmekte olan kazılar, bölgenin tarihöncesi kültürel süreci içerisinde Neolitik Çağ'ın taşıdığı önemin öngörülerin oldukça ötesinde olduğunu göstermiştir. Ege Gübre ve Yeşilova kazıları Ege sahil şeridinde daha çok denizle bağlantılı toplumların, Ulucak Höyük kazıları ise Ege sahil şeridinin hemen doğusunda Belkahve geçidiyle ayrılan bir noktadan sonra iç kesimlerle olası bağlantının sağlandığı bir konumda yer almaktadır. Özellikle ekonomik açıdan farklı yaşam modellerine sahip Neolitik toplumlarının daha önceden sanıldığı gibi Son Neolitik Çağ'da değil, öncesinde de İlk Neolitik Çağ'dan itibaren bölgede yaşadığını kanıtlamaktadır. Torbalı Ovası kenarındaki Dedecik-Heybelitepe kazısı ise Neolitik Çağ sonlarında gerek Anadolu gerekse Ege Adaları ve Kıta Yunanistan ile irtibat halinde bir yerleşimin varlığını belgelemiştir (Harita 11).¹¹⁹

Batı Anadolu'daki yüzey araştırmalarında Neolitik döneme tarihlenen buluntuların varlığı bilinse de, Ulucak Höyük kazısına kadar sistematik bir kazı yapılmadığı saptanmıştır. Ulucak Höyük'ten sonra Ege Gübre ve Yeşilova Höyük'te yapılan kazı çalışmaları, Neolitik dönemde düşünülen daha gelişkin bir toplumsal yapının olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kazı sonuçlarından ve farklı bilim insanlarından elde edilen verilen yerleşim yerlerinin yakın olmasına rağmen birbirine çok fazla benzemeyen sosyo-ekonomik modeller geliştirdiğini ortaya koymaktadır.¹²⁰

¹¹⁹Engin Akdeniz, "Neolitik Çağ'da Manisa Yöresi", **Olba Dergisi**, Sayı: 19, 2011, ss. 3-4.

¹²⁰Haluk Sağlamtimur, "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi" , **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 , 2007, s. 373.

1.2.4.1. Batı Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimleri

1.2.4.1.1. Ulucak Höyük

Ulucak Höyüğü, İzmir-Ankara karayolu üzerinde, Konak İlçesi'nden 25 km. doğuda, İzmir'in Kemalpaşa İlçesi'ne bağlı Ulucak sınırları içerisinde yer almaktadır (Harita 12) (Resim 19). Boyutları 120 x 140 m. olarak ölçülen höyükte yürütülen jeomorfolojik araştırmalar sonucunda, höyüğün erken kültür dolgularının Nif Çayı'nın getirdiği çakıllı-kumlu alüvyal dolgu üzerine kurularak yükselmiş olduğu ve 5 metreye yakın dolgusunun günümüz ova taban seviyesinin altında kaldığı anlaşılmıştır. Höyükte arkeolojik kazılar, 2005-2008 yıllarında Ege Üniversitesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Altan Çilingiroğlu'nun başkanlığında İzmir Arkeolojisi Müzesi ile ortaklaşa yürütülmüştür. 2009 yılından başlayarak höyükteki kazılara Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın denetiminde Trakya Üniversitesi öğretim üyelerinden Özlem Çevik başkanlık etmektedir. Höyükte gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Geç Roma-Erken Bizans Dönem'inden Erken Neolitik döneme kadar inen, altı farklı kültürel tabaka belirlenmiştir. Höyüğün genel stratigrafisi için bkz: Tablo 8.

Höyükte, 2011 kazı sezonunda ana toprağa ulaşılmış, böylece VI. tabakadaki kireç tabanlı yapıların höyüğün en erken yerleşimcilerine ait olduğu saptanmıştır.¹²¹

Kendi içinde birçok alt evresi bulunan IV. Tabaka 800 m²'lik geniş bir alanda araştırılmıştır (Plan 12). Yangın tabakaları ve tabanları ile saptanan her evrede mimari kalıntıları bulmak mümkün olmamıştır. Ancak özellikle IVb tabakası ani bir yangın ile sona ermiş ve mekânlar içinde oldukça zengin buluntular in situ olarak ele geçmiştir. IV. tabakanın farklı evrelerine ait olan 19 yapı, üçü avlu ve iki sokak olduğu düşünülen beş açık alan ortaya çıkarılmıştır. Evler genellikle 6 m. uzunluğunda ve 3 ila 6 m genişliktedir. Bu kültür tabakasını mimari açıdan, tek sıra taş temel üzerine kerpiçten yapılmış dikdörtgen biçimli yapıların karakterize ettiği gözlemlenmiştir. Ulucak Höyüğü'nde genellikle üç ayrı duvar yapım yöntemi kullanılmıştır. Dal-örgü tekniğinin yanında, bazı alanlarda kerpiç-topan (pise) tekniği kullanılırken, bir kısım duvarların kerpiç bloklarından yapıldığı anlaşılmıştır. Çatılar

¹²¹Altan Çilingiroğlu, "Ulucak Höyüğü", **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları**, (Ed. Altan Çilingiroğlu- Zeynep Mercangöz- Gürcan Polat), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2012, s. 159.

büyük olasılıkla düzdür. Bazı mekânlarda çatıyı desteklediği düşünülen ahşap direkler ve bunların yerleştirildiği yuvalar bulunmuştur.

Höyüğün V. tabakası ise, sadece dal-örgü duvar tekniğinin kullanıldığı mimari yapılarıyla, IV. tabakadan ayrılmaktadır (Resim 20).¹²² V.tabakanın ilk evrelerine ait yapılar, birbirleriyle birleşen duvarlar tarafından tanımlanan mekânlardan oluşturmaktadır. Yapılar kalın ahşap direklerin üzerlerinin çamur sıvanarak oluşturulan duvarlarla inşa edilmiştir. Son yapılan kazılarda L12 açmasında yürütülen çalışmalarda Vd evresine tarihlendirilen Mekân 54 ile Ve evresine tarihlendirilen Mekân 40, 58 ve 59 ortaya çıkartılmıştır.¹²³

Höyüğün VI. Tabakası Ön Neolitik Dönem ile temsil edilmektedir. Mimari özellikleri ve materyal kültüründe gözlenen değişimler göz önüne alındığında, VI. Tabaka'nın kendisinden sonra gelen kültür tabakalarından kesin çizgilerle ayrıldığı saptanmıştır. VI. tabakayı, kırmızı boyalı kireç tabanlara sahip Mekân 42 ve Mekân 43 ile bu mekânlarla ilişkili olduğu düşünülen ocaklar karakterize etmektedir (Resim 21). Dal örgü tekniğiyle yapılmış çok kötü korunmuş olarak ortaya çıkarılan mekân duvarları, sadece kuzey ve güney yönde tespit edilmiştir ve 20-25 cm. civarında genişliğe sahiptir. Mekânın ortaya çıkarılabilen bölümü, yaklaşık 14 m²'lik bir alanı (4.85 x 2.70 m.) kaplamaktadır. Yapının kırmızı boyalı, kireç tabanı üzerinde, açmanın batı kesiti önüne denk gelen kısımda 3.70 x 2.40 m. ölçülerinde bir alana yayılmış olarak kireç sıvalı, üzeri kırmızı boyalı, bir yıkıntı ortaya çıkartılmıştır. Tabaka VIb' deki Mekân 43'ün duvarları dal örgü tekniğiyle yapılmış olduğu ve Mekân 42'nin aksine tek evreden oluştuğu düşünülmektedir. Taban çakıl taşı döşemenin üzerine kireç sıva ve bu sıvanın üzerinin kırmızı renkte boyanmasıyla oluşturulmuştur.¹²⁴

Ulucak Höyük'ün IV-VI. tabakalarından alınan karbonlaşmış örneklerden ve deniz kabuğundan 1 örnekten C14 sonucu bulunmaktadır. Örneklerden 5'i, aynı tabakalardan alınan diğer örneklerle göre daha geç tarihler vermiştir. Diğer bir örneğin standart sapması yüksektir. Bu örnekler dışarıda bırakılırsa, VI. tabakanın C

¹²²Altan Çilingiroğlu ve Çiler Çilingiroğlu, "Ulucak", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 , 2007, s. 364.

¹²³ Özlem Çevik, Osman Vuruşkan, Coşkun Sivil, Kemal Sevindik, " Ulucak Höyük 2015- 2016 Yılı Kazı Çalışmaları, **XXXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 3, 2017, s. 370.

¹²⁴Özlem Çevik, Ulucak Höyük 2009-2011 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu", **34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1**, 2012, ss. 147- 148.

C14 tarihleri yerleşimi M.Ö. 7. binyılın ilk yarısına kadar geriye çekmektedir. Tarihler, höyüğün Vf katının yaklaşık olarak düzeltilmiş tarihlerle M.Ö. 6500 ortalarında başladığını ve yerleşimin M.Ö. 5800 yıllarına kadar sürdüğünü göstermektedir. Vb katının birleştirilmiş sonuçları, bu yerleşim katının 1 sigma aralığında M.Ö. 6230-6100 arasındaki bir tarihte sona erdiğini işaret etmektedir.¹²⁵

1.2.4.1.2. Yeşilova Höyük

Yeşilova Höyüğü, İzmir İli Bornova İlçesi sınırları içinde ki Karacaoğlan Mahallesi'nde, Manda Çayı'nın güneyinde yer almaktadır. Yerleşim yeri, büyük kısmı Bornova Ovası'nda çimento fabrikasına sahip Çimentaş şirketine ait, özel arazilerin bulunduğu ovalık kesimde yer almaktadır. Yerleşim alanı bugünkü sahile kuş uçuşu 4 km mesafededir (Resim 22).¹²⁶

Höyük 3 farklı kültür katına sahiptir. Yüzeyden başlayarak;

I. Kültür Katı ;

A. Bizans-Roma (M.Ö. 10- M.S. 290)

B. Demir Çağı (M.Ö. 1050)

C. Tunç Çağı

1. Geç Tunç Çağı

2. Orta Tunç Çağı

3. Erken Tunç Çağı ..a,b,c

II. Kültür Katı (Kalkolitik) ;

1.Geç Kalkolitik

2.Orta Kalkolitik... a,b (M.Ö. 4340- 4170)

III. Kültür Katı (Neolitik) ;

1 a,b,c,d,e,f..... Neolitik III (M.Ö. 5970- 5730)

2

3

4

¹²⁵Ozan, Ege Neolitik Kültürü, s. 231.

¹²⁶Zafer Derin, "Yeşilova Höyüğü", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 , 2007, s. 377.

5...Neolitik II (M.Ö. 6250-6010)

6

7 (M.Ö. 6490-6250)

8...Neolitik I

Buna göre höyükteki ilk yerleşim toprak yüzeyinden 4 m. derinde III. Kat (1-8. tabakalar) adı verilen tabakada M.Ö. 6500 ve öncesinde Neolitik Çağda başladığı düşünülmektedir.¹²⁷

Neolitik dönemde genellikle ağaç dalları ve çamurun kullanıldığı, ilkel bir mimari düzenin olduğu anlaşılmıştır. Çevredeki taş temelsiz ve belirli bölgeleri kaplayan küllü tabanlar ve çok ince dalların kömürleşmiş kalıntıları, bu tür mimarinin varlığını kanıtlamaktadır (Resim 23).¹²⁸ Yeşilova III. 5-6. katlarında yapılarla ilişkin yalnızca taban kalıntıları bulunurken, mimari kalıntılar Yeşilova Höyüğü'nün III. 1-3. katlarında ortaya çıkartılmıştır. Neolitik yerleşimin M.Ö 6000-5700 yılları arasındaki son dönemini temsil eden bu katlarda 0.60-0,80 m kalınlığında taş temelleri olan dikdörtgen planlı 6x8 m boyutlarında mekânların inşa edildiği saptanmıştır.

Neolitik dönemdeki kalıntılar taş temelli dikdörtgen şeklinde planlanan yapılardır. Birbirine bitişik evler aynı duvarı paylaşmamaktadır. Bu tek odalı yapılar çoğunlukla batıya bakan kapılarıyla bir avlunun çevresinde düzenlenmiştir. Bu evlerdeki mimari Orta Anadolu'nun geleneksel mimarisinin tersine çamur kullanılarak inşa edilmiştir.¹²⁹

1.2.4.1.3. Ege Gübre

Ege Gübre yerleşimi, İzmir'in Aliağa ilçesinin güneyinde, Kendirci Mevkii Ege Gübre Fabrikası'nın sınırları içerisinde yer almaktadır. Yerleşim etrafı yüksek tepelerle çevrili çanak şeklindeki bir arazinin doğu kenarındadır. Batısında bulunan denize uzaklığı yaklaşık 1 km.' dir. Yerleşimde yürütülen arkeolojik kazılar ile

¹²⁷ Zafer Derin, "İzmir'in Prehistorik Yerleşimi Yeşilova Höyüğü 2008 Yılı Çalışmaları", **XXXI . Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 2010, s. 475.

¹²⁸ Derin, Yeşilova Höyüğü, s. 379.

¹²⁹ Zafer Derin, "Yeşilova Höyüğü", **Neolithic in Turkey Western Turkey**, (Ed: Mehmet Özdoğan - Nezir Başgelen - Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 4, 2012, s. 181.

günümüz tarla yüzeyinin ortalama 3-4 m. altında M.Ö. 7. binyılın sonu ile M.Ö. 6. binyılın ilk birkaç yüzyılına tarihlenen bir yerleşim yeri ortaya çıkartılmıştır (Resim 24) (Resim 25).

Ege Gübre Yerleşimi'nde mimari ve yerleşim düzeninin yuvarlak planlı yapılardan dik açılı yapılara doğru bir değişim geçirdiği görülmektedir (Plan 13). Hem ikametgâhlarda hem de çevre duvarlarında daha doğrusal hatlara doğru bir gelişim olduğu gözlenmiştir. Ayrıca bağımsız duran yapıların yanında bitişik olarak düzenlenmiş yapılara doğru da bir değişim olduğu görülmektedir. Yerleşimin Neolitik tabaklarından alınan örneklerle yaptırılan C14 analizleri, IV. tabakasının M.Ö. 6200/6100- 6000 ve III. tabakasının M.Ö. 6000-5700 yılları arasında yerleşildiğine işaret etmektedir (Resim 26) (Plan 14). Çanak çömlek ve buluntuların diğer Neolitik yerleşimlerle karşılaştırmaları üzerinden yapılan görece tarihlendirmeler de C14 tarihlendirmelerin sonuçlarını doğrulamaktadır.¹³⁰

Yapılan çalışmalarda yerleşimde dört ana tabaka tespit edilmiştir. Yerleşimin tabaklanması geç evreden erkene doğru sıralanmaktadır (Bknz. Tablo 9). Yerleşim yerinde ortaya çıkartılan Neolitik Dönem'e tarihlenen buluntuların büyük bölümü IIIa ve IIIb evresine aittir. Erken evre olan IV. tabaka büyük oranda III. tabaka tarafından tahrip edilmiştir. Eldeki sonuçlara göre yaklaşık 500 yıl kadar yerleşilmiş olan bu alanda mimari evrelerin her yerde üst üste gelmemesi, yerleşim yerinin artan nüfus karşısında yatay olarak genişlediğini göstermektedir. (Resim 27)¹³¹

Yerleşim yerinde, bir avlu etrafında yaklaşık 7 m.'ye 6 m. boyutundaki dikdörtgen yapılara ait bir dizi taş temel bulunmuştur; yapıların bazılarının yanda muhtemelen bir dar odası olduğu düşünülmektedir. Yaklaşık 3 m. çapında, hepsi dikdörtgen yapıların köşelerinin yakınında konumlu bir dizi yuvarlak yapı bulunmuştur. Bu yuvarlak yapıların, ocak ve fırınlar gibi öğeler bulunan dikdörtgen yapılara karşıt olarak, muhtemelen depo ya da işlik gibi belli bir amaca hizmet ettiği düşünülmektedir. Merkez avluda ayrıca ateş çukurları bulunmuştur. Ege Gübre yapılarının merkezi bir avluyu paylaşan bir grup bağlantılı haneyi temsil ettiği

¹³⁰ Ali Ozan, "Ege Gübre Yerleşimi Bağlamında Kıyı Ege'de Neolitik Çağ Yerleşimlerinin Yer Seçimi ve Yerleşme Tiplerinin Değerlendirilmesi", **Mustafa Büyükkalyoncu'ya Armağan**, (Ed. Celal Şimşek - Bahadır Duman - Erim Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 460-461.

¹³¹ Haluk Sağlamtimur, "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi", **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları**, (Ed. Altan Çilingiroğlu- Zeynep Mercangöz- Gürcan Polat), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2012, (Neolitik Yerleşim), s. 96.

düşünülmektedir. Yapıların doğusunda, hem sellere karşı koruyucu hem de bir çevre duvarı olarak yorumlanmış masif bir taş duvar bulunmuştur, fakat az bir kısmı ortaya çıkarılmıştır.¹³²

Ege Gübre Neolitik Yerleşimi'nin arazinin nispeten daha az eğimli bir yerinde, bir göl ile akarsuyun arasındaki doğal bir nişte kurulduğu düşünülmektedir. Doğal olarak yerleşimin yayılım alanı doğu ve batı yönündeki bu iki sınırla belirlenmiştir. Bu nedenle yerleşimin yayıldığı alan kuzey güney eksenli olmuştur. Böylesi bir konumun, yerleşime korunaklı bir alan, tatlı su ihtiyacı ve besin çeşitliliği açısından avantaj sağladığı düşünülmektedir.¹³³

Ege Gübre Yerleşiminin konumu Son Buzul Çağı sonlarından itibaren yükselen deniz sularının, en azından yerleşimin bulunduğu alanda, daha iç kesimlere kadar ilerlemediğini göstermektedir. Hayıtlı derenin Nemrut Körfezi'nde bir delta oluşturmadığı da dikkate alınır, Ege Gübre Yerleşiminin denize bugünkünden daha yakın olmadığı, belki M.Ö. 7. binyılın sonu ve M.Ö. 6. binyılın başlarında deniz kıyısının günümüzden daha uzak bir yerde olduğu düşünülmektedir. Sonuç olarak, Ege Gübre Neolitik Yerleşiminin oluşum sebepleri arasında, sosyo ekonomik nedenler dışında, çevresel faktörlerin de önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Olasılıkla bu alan M.Ö. 5700 yıllarına tarihlenen bir dönemde yine çevresel etkilere bağlı olarak terk edilmiş veya yerleşim yer değiştirmiş gibi görünmektedir.¹³⁴

1.2.5. Marmara Bölgesi Neolitik Dönem

Anadolu ile Balkan kültür bölgeleri arasında yer alan Marmara Bölgesi, Kuzeybatı ve Doğu Trakya olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır (Harita 13). Bölge, Balkanlar ve Anadolu'nun yanı sıra Ege ve Karadeniz kültürlerine de açık olduğundan, kültür tarihi içindeki önemi sürekli olarak değişmiştir. Bu bölgenin bazen coğrafi bölgeleri bağlayan köprü, bazen bunları ayıran bir engel oluşturduğu düşünülmektedir. Ancak bölgenin kendine özgü bir kültürel kimliğinin olduğu da

¹³² Düring, Küçük Asya, s. 194.

¹³³ Haluk Sağlamtimur ve Ali Ozan, "Ege Gübre Neolitik Yerleşiminin Paleocoğrafya Özellikleri ve Gelişimi", **Prof. Dr. İlhan Kayan'a Armağan**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2013, s. 591

¹³⁴ Sağlamtimur ve Ozan, Paleocoğrafya, s. 596.

anlaşılmıştır. Bölgenin Üst Paleolitik Çağ'ın ilk başlarına tarihlenen Klasik Aurignacien döneminden sonra, M.Ö. 7 bin yıllarında, avcı-balıkçı topluluklar tarafından yeniden iskân edilinceye kadar uzun bir süre boş kaldığı anlaşılmıştır. Bunlar Ağaçlı kültürü olarak bilinen topluluklardır. Çalca gibi buluntu yerlerinden ise, bunun hemen ardından Anadolu kökenli bazı toplulukların geldiği anlaşılmıştır. Fakat bölgeye Neolitik ögelerin tam olarak yerleşmesi Fikirtepe kültürü ile başlamıştır. Fikirtepe kültürü, Ilıpınar gibi iç bölgelerde tümü ile Anadolu özellikleri göstermesine karşın, Marmara'nın kıyı şeridinde, Ağaçlı kültürü ile kaynaşmış olarak ortaya çıkmıştır.¹³⁵

Marmara Bölgesi'nde iç Neolitik'e ait en sağlam veriler, Menteşe Höyük, Barçın Höyük ve Aktopraklık yerleşmelerinin verileriyle desteklenebilen Ilıpınar Höyük yerleşmesindeki kazılardan gelmektedir. Bölgedeki en erken iç Neolitik, M.Ö. 7. binyılın ikinci yarısına tarihlenen tabakaların incelendiği Menteşe, Barçın ve Aktopraklık'ta bulunmuştur. Ilıpınar 10 ile 5A tabakaları M.Ö. 6000 ile 5500 arasına tarihlendirilmektedir.¹³⁶

1.2.5.1. Marmara Bölgesi Neolitik Yerleşimleri

1.2.5.1.1. Aktopraklık Höyük

Aktopraklık Höyük, Bursa ilinin 25 km. kadar batısında, Ulubat Gölü'nün doğu teraslarından birinin üzerinde yer almaktadır (Harita 14). Prof. Dr. Necmi Karul tarafından kazısı gerçekleştirilmiştir. Höyük, iki dere yatağının çevresinde, kısa mesafelerde yer değiştirmek suretiyle zaman içerisinde birkaç hektarlık bir alana yayılmıştır. A-B-C olarak adlandırılan üç ayrı alanda höyükleşen yerleşimdeki ilk iskan, Son Neolitik Dönem'de C alanında gerçekleştirilmiştir. M.Ö. 6400 yıllarına tarihlenen C alanında 2 evreli bir yerleşim bulunmaktadır (Resim 28).¹³⁷

¹³⁵Mehmet Özdoğan, "Northwestern Turkey Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia", *The Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization*, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezh Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, (The Cradle of Civilization) s. 203.

¹³⁶Düring, (Küçük Asya), s. 201.

¹³⁷Necmi Karul ve M. Bertan Avcı, "Aktopraklık", *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research Northwestern Turkey And İstanbul*, Ed: Mehmet Özdoğan-Nezh Başgelen- Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s.45.

Günümüzde zeytin ağaçları ile kaplı olan C alanı'nda, sistematik kazıların öncesinde, her biri 6 m² boyutlarında 34 adet test sondajı çalışmaları yapılmış ve arkeolojik depozitler önemli bir şekilde tahrip olmuştur. Alanında güneyinde, doğu-batı yönünde uzanan Bizans Dönemi dolguları buradaki Neolitik Dönem tabakalarının büyük ölçüde tahrip olmasına neden olmuştur.¹³⁸

Yerleşmenin 1. Evresi Geç Roma-Bizans dönemlerine ait kalıntılardan oluşmaktadır Yaklaşık 1500 m²' lik bir alanda takip edilmekle birlikte, yerleşmenin batı yamaçlarına doğru uzanan bir sırtta yer almaktadır. Dere yatağının kuzeyinde yaklaşık çapı 50 m. olan bir teras bulunmaktadır ve büyük taş temelli bir yapı da yüzeyden takip edilebilmektedir.¹³⁹

Son Neolitik Dönem 3. ve 4. evre olarak adlandırılmış ve bu dönem dolguları yerleşmenin doğu kesiminde açığa çıkarılmıştır. Dolguların en yüksek yerde 2 m kalınlığa ulaştığı, ancak korunan kısmın 250-300 m² olduğu tespit edilmiştir.¹⁴⁰ Doğuda tamamen yüzeyde, yer yer en fazla 20 cm kadar korunagelen arkeolojik dolgu batıya doğru, yaklaşık 30 m. mesafede en fazla 1,5 metreye ulaşmaktadır. Daha batıda ise gerek modern tarım faaliyetleri, gerekse Bizans Dönemi yapı kalıntıları tarafından tamamen tahrip edildiği saptanmıştır. Bugünkü topoğrafik yapı içinde yerleşme, Ulubat Gölü'ne nazır, güneyinde bir dere yatağı ile halen suyu olan bir pınarın yakınlarında kurulmuştur.

Hemen yüzeyin altındaki kalıntıların makineli tarım, zeytin ağaçları gibi nedenlerden ötürü tahrip olması ve yapı kalıntılarının ayırt edilmesi güç çukur tabanlı basit kulübelere oluşması, Neolitik Dönem mimarinin anlaşılmasını güçleştirmiştir. Yapılan çalışmalarda, buradaki Neolitik Dönem yerleşiminin en azından iki evreye ayrılabilceğini göstermiştir. Buna göre en altta, doğrudan ana toprak üzerinde kurulan yerleşmeye ait yapı kalıntıları dairesel hat veren taş dizilerinden oluştuğu anlaşılmıştır. Üstteki evre kazı yapılan alanın tümünde takip edilmiştir. Burada çukur tabanlı, yuvarlak planlı yapıların yanı sıra küçük taşlarla düzenlenmiş avlu benzeri alanlar da saptanmıştır. Çapları yaklaşık 3-6 m. arası değişen yapıların sınırlarında, direk yerlerini işaret eden izler, çoğu zaman yalnızca

¹³⁸ Karul, Prehistorik Köy, ss. 88-89.

¹³⁹ Karul ve Avcı, Aktopraklık, s. 47.

¹⁴⁰ Mert Bertan Avcı, **Aktopraklık Verileri Işığında Doğu ve Güney Marmara'da Fikirtepe Çanak Çömleğinin Gelişim Süreci**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 120.

yapı çukurları tespit edilebilmiş olduğu için bulunamamış olmasına karşın, üst yapının dal örgü olduğu öngörülmektedir. Olasılıkla bu teknik ile oluşturulmuş iskelet kerpiç çamuruyla sıvanmıştır. Eldeki veriler düzensiz kenarlara sahip yuvarlak planlı, kimilerinin bir kenarı bir taş sırası ile desteklenmiş, içe doğru hafif bir eğimle alçalan çukur tabanlı, bitişik ya da birbirine yakın olarak inşa edilmiş basit kulübelere oluşan bir yerleşme düzeninden bahsedilmesine olanak sağlamaktadır (Resim 29) (Resim 30).¹⁴¹

1.2.5.1.2. Ilıpınar - Menteşe Höyüğü

Marmara Denizi' nin doğu kesiminde, İznik Gölü' nün batısındaki alüvyonlu ovada yer alan bir çiftçi yerleşimi olan Ilıpınar' da araştırmalar 1987 yılında başlamıştır.¹⁴² M.Ö. 6000' den Bizans Dönem'ine kadar aralıklarla uzun bir yerleşim dizisi göstermiştir. İkinci höyük olan Menteşe Yenişehir Ovası' nda bulunmaktadır ve Ilıpınar'a benzer çevre koşullarına sahiptir. Menteşe Höyüğü Kuzeybatı Anadolu' nun bilinen en eski yerleşimi durumundadır; sondaj çalışmaları M.Ö 7.binyılın ortalarında, Menteşe' de yerleşim olduğunu göstermektedir (Resim 31) (Harita 15).¹⁴³

Ilıpınar yerleşmesinde tespit edilen 10 farklı kültür katlarının varlığı tespit edilmiştir. Bu tabakalar arasında Neolitik Dönem' e tarihlenen evreler X ve IX' dur (Plan 15).¹⁴⁴ Ilıpınar' daki ilk yerleşim pınarın hemen yakınında yer almaktadır (Plan 16). Kuzey ve doğusunda suyun doğal akışıyla sınırlanan yerleşme yaklaşık 30 m² boyutlarında, kerpiç çamuru dolgululu ahşap direkli tek odalı evlerden oluşmaktadır. Evlerin sazla kaplı semer biçimli çatıları mekân içinde yer alan bir orta direk ile desteklenmekteydi. Ahşap olan yapıların iç düzenlemelerine ait veriler oldukça enderdir; korunmuş olan örneklerde tabanlar, ya ahşap ya da çamur sıvalıdır.

¹⁴¹ Karul, Prehistorik Köy, ss. 89-91.

¹⁴² Jacob Roodenberg ve Songül Alpaslan, "Ilıpınar ve Menteşe Doğu Marmara'da Neolitik Dönem'e ait İki Yerleşme", *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (Ed: Mehmet Özdoğan ve Neziha Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, (Doğu Marmara), s. 387.

¹⁴³ Jacob Roodenberg ve S. Alpaslan, "Ilıpınar and Menteşe Early Farming Communities in the Eastern Marmara", *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research Northwestern Turkey And İstanbul*, Ed: Mehmet Özdoğan-Neziha Başgelen- Peter Kuniholm, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, (Farming Communities), s. 69.

¹⁴⁴ Laurens Thissen, "The Pottery of Ilıpınar. A Preliminary Assessment", *Anatolica*, Sayı: 16, 1989-90, s. 81.

Yerleşmenin alanının genişlemesi dışında, ilk üç yüzyıl boyunca yerleşim düzeninde önemli bir değişim olmamıştır. İlk köy planının yayılma düzeni pınara odaklı olarak kalmış, evlerin kendileri de değişmemiştir. Evlerin yapımında çamur levhaların kullanımından vazgeçilmesi dışında, yapılar aynı boyutlarda kalmış, sürekli aynı yerde yeniden inşa edilmiştir. Bu da evlerin kuşaklar boyunca aynı ailelerde kaldığına işaret etmektedir. X. evre yapılarında yangın geçirmiş, ahşap duvarlı evlerin iç mekânlarının yalnızca 1/3' ü depolama ve besin hazırlama işi için ayrılmışken, geri kalan 20 m²'lik alanın yaşam alanı olarak boş kaldığı görülmektedir (Plan 17).¹⁴⁵

X. Tabakanın 2. evresinde Ilıpınar' daki en eski evler görülmüştür. Bu yapılar doğal depozitlerden kesilen kil topaklarından inşa edilmişlerdir. Çamur levhalardan yapılmış duvarlara sahip olan dörtgen planlı bu yapılar, bu evrede doldurulan drenaj hendeğinin üzerine inşa edilmiştir. Kazık delikli mimari gelenek bu evrede başlamış olmalıdır. Ilıpınar X tabakasının son evresine tarihlenen yapı kalıntıları, kazık delikli mimari örnekleri sunmaktadır. Bu evler 'Yanmış evler' olarak isimlendirilmektedir. Yangın dolayısıyla "Yanmış Evler" in çamurla sıvanmış kazıklardan yapılmış duvarlarının detaylı görüntüsü de gözlemlenebilmiştir. IX. Tabakanın ilk evresini oluşturan IV. katta ahşap buluntular ele geçmiştir. Plan IV' da ahşap yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. V. yerleşim katı olarak adlandırılan IX. Tabakanın son evresi iki yapı kalıntısıyla izlenmiştir. Çamur levha tekniği kullanılmış son yapıdır. Bu evreden sonra VI. Tabakaya kadar kazık delikli inşa tekniği devam etmiştir.¹⁴⁶

Menteşe Höyük : 1986-2000 yılları arasında Mentеше' de yapılan sondajlar, Ilıpınar' da elde edilen sonuçları kontrol etmek ve Doğu Marmara Bölge' sinin ilk yaşamına ilişkin yeni bulgular elde etmek için başlatılmıştır. Yenişehir Ovası'nda yer alan höyük, 4,5 m. yükseklikte olup, 150 m. çapındadır. Höyük M.Ö 7.binden Bizans Dönem' ine kadar yerleşime dair buluntular barındırmıştır.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Rodenberg- Alpaslan, Doğu Marmara, s. 393.

¹⁴⁶ Jacob Roodenberg ve S. Alpaslan, "Stratigraphy and Architecture of Phase X and IX", **Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia, The Ilıpınar Excavations**, (Ed: J.J. Roodenberg ve S. A Roodenberg), Nino Publications, Leiden, Cilt: 3, 2008, s. 15.

¹⁴⁷ Roodenberg ve Alpaslan, Farming Communities, s. 74.

'Menteşe Basal' olarak adlandırılan 3. tabaka da denilen en alt evresinde, az da olsa mimari kalıntılara rastlanılmıştır.¹⁴⁸ Bu tabakadaki mimari kalıntılar üst evrede bulunmuştur. 20-30 cm. yüksekliğe kadar korunmuş vaziyetteki duvarlarda yapım tekniği olarak pise yada çamur levhalar kullanılmıştır. Ayrıca duvarlarda sepet örgü tekniğine dair bazı bulgulara rastlanılmıştır. Yapı içlerinin sarı renkte bir kil ile sıvandığı gözlemlenmiştir. Bulunan yapı kalıntıları birbirine yakın olarak inşa edilmiştir. Buradaki yapılar, boyut ve plan açısından Ilıpınar ile benzerlik göstermektedir. Höyükte avlularla çevrili, tek odalı ve dikdörtgen planlı yapılar söz konusudur (Resim 32).

Menteşe' nin alt tabakalarında, çamur levha tekniğinde yapılmış duvarlar bulunmuştur. Ayrıca birçok yenileme katı olan tabanlara rastlanılmış ve bunların açmanın dışında kalan konutların avlularına ait olduğu, buralarda bol miktarda ele geçen kemik ve taş aletten, öğütme taşları ve ocak kalıntılarından anlaşılmıştır. Mentese'nin alt tabakaları M.Ö. 6400'e tarihlendirilmektedir; bu da, Mentese'nin Ilıpınar'ın başlangıcından neredeyse 500 yıl önce kurulduğunu göstermektedir.¹⁴⁹

1.2.5.1.3. Pendik

İstanbul ili, Pendik ilçesi sınırları içerisinde yer alan Pendik yerleşmesi, ilçe merkezinin 1,5 km. doğusunda bulunmaktadır (Resim 33). Denizden 50 m. uzaklıkta, Temenye Burnu'nun kuzeybatısında yer almaktadır. Yerleşmedeki sistematik kazılar, 1981 yılında kurtarma kazısı niteliğinde gerçekleşmiştir. Höyükte inşaat çukurlarının açıldığı, barınakları ve yerleşimi çevreleyen büyük bir hendeği tahrip ettiği öğrenilmiş, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Edibe Uzunoğlu başkanlığında, İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü üyeleri tarafından kurtarma kazısı yapılmıştır (Plan 18).

1981 yılı kazılarında, tek tabakaya ait birçok kullanım ve yapı evrelerine sahip çukur barınaklar ele geçmiştir. Açığa çıkarılan yapı kalıntıları yuvarlak ve oval planlı, çukur tabanlı kulübelere dönüşmüş ve yapıların düzensiz olarak

¹⁴⁸ Jacob Roodenberg, "Investigation at Mentese Höyük in the Yenişehir Basin", *Anatolica*, Sayı: 25, 1999, s. 22.

¹⁴⁹Roodenberg ve Alpaslan , Farming Communities, s. 74.

yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. Olasılıkla bu taşların üstüne ahşap konularak tabanın toprağın neminden korunduğu ve taban sıvasının bu ahşabın üzerine atıldığı düşünülmektedir. Çukurların dış kenarlarına, zemine gömülmeksizin kalın ağaçlar dikilerek kulübe çatısı oluşturulmuştur. Ağaçların araları çit örgü ile örülmüş, örgünün üstüne de çamur sıvandığı görülmüştür. Kulübe içlerinde ahşap direklerin kullanıldığı anlaşılmıştır. Düzensiz bir şekilde dağılan çukur barınakların araları avlu ve ışık yeri olarak kullanılmıştır (Resim 34) (Resim 35) (Plan 19).

1 nolu açmada üç çukur barınak bulunmuş, bunlardan A barınağı diğerlerine göre en derin ve en ilginç olanı olarak kabul edilmiştir. 80 cm. derinliğinde, 5.5 m. çapında oval biçime sahiptir. 6 evre tespit edilen barınakta çok fazla kül bulunmuştur. Her kullanım evresinde küçük taşlar yeniden dizilerek taban döşemesi yenilenmiştir. Kulübede çit üstü çamur sıvaya katkı maddesi olarak midye kabukları parçalanıp konulmuştur.¹⁵⁰

1992 yılı çalışmalarında, farklı boyutlarda 7 açmada çalışılmıştır. İki Neolitik Dönem'e tarihlenen üç farklı tabaka tespit edilmiştir. Yüzeyin hemen altında yer alan ve Neolitik Dönem'e tarihlenen ilk tabaka birkaç yapı kalıntısı ve mezar ile temsil edilmektedir. Tahrip olan bu tabakanın altında ise, kendi içinde 3-6 evreli ikinci Neolitik Dönem tabakası bulunmaktadır. Bu dönem çalışmalarında, çukur tabanlı, yuvarlak planlı kulübelerin yanı sıra dikdörtgen planlı yapılar tespit edilmiştir. Çukur tabanlı yapılara göre daha büyük, 4-6 m. uzunluğundaki bu yapılar, çukurlaştırılmış tabanlı yapıların aksine düz zemin üzerine inşa edilmiştir.

Çukur tabanlı yapıların yine dağınık biçimde konumlandırıldığı gözlemlenmiştir. Yapıların aralarında ışık yerleri, ocaklar ve çöp çukurları açığa çıkarılmıştır. 1992 yılı kazısında taban yapım tekniği ile ilgili verilere göre; çukurluğun en alt seviyesinde organik içerikli malzeme serildiğine işaret eden ve ince bir dolgu oluşturan yanık izleri gözlenmiştir. Pek çok örnekte yanık izlerinden oluşan bu düzlemin üzerinin gri renkli sert bir sıva ile kaplandığı anlaşılmıştır. Taşların arasında, gri renkli bir harcın kullanıldığından söz edilmektedir. Taş düzleminin üzeri kimi örneklerde yaklaşık 10-15 cm. kalınlığında kerpiç dolgu ile kaplandığı, kimi örneklerde basılarak sıkıştırılmış toprakla taban düzlemi

¹⁵⁰ Savaş Harmankaya, "Pendik Kazısı 1981", **IV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt:1, 1983, ss. 26-27.

oluşturulduğu, bazı örneklerde ise bölgenin en alt jeolojik tabakasında bulunan sarı renkli toprakla sert bir şekilde sıvandığı anlaşılmıştır. Çukur kenarları orta ve büyük boy taşlarla desteklendiği görülmüştür.¹⁵¹

¹⁵¹Alpay Pasinli, Edibe Uzunoglu, Nilufer Atakan, iğdem Girgin, Mine Soysal", Pendik Kurtarma Kazısı", **IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 26-29. 04.1994, (Pendik), s. 149.

İKİNCİ BÖLÜM

NEOLİTİK DÖNEM'DE KUTSALLIK KAVRAMI

2.1. NEOLİTİK DÖNEMDE İNANÇ SİSTEMİ

Son arkeolojik bulgular ve yeni bakış açıları, insan kültüründe sembolik düşünce biçiminin ve kutsalla doğrudan ilişkili bir yaşam tarzının ne denli etkili olduğunu ortaya çıkarmış ve eski yorumların yeniden gözden geçirilmesine yol açmıştır. İnsanı bir "religious animal" olarak nitelendiren James Mellaart'ın bu görüşünü desteklercesine, Göbeklitepe'nin kazıcısı Klaus Schmidt insanlığın gelişimini ".. önce tapınak kuruldu sonra şehir.." şeklinde özetlemektedir. Jacques Cauvin ise, yine Neolitik Çağ içindeki tüm dönüşüm ve değişimler ya da başka bir deyişle Neolitik Devrim' in, yeni dinsel fikirler ve sembollerle açığa vurulan insan mentalitesinin, bir yeniden yapılanması olduğunu öne sürmektedir. Çayönü'ndeki yoğun çalışmalarına dayanarak Mehmet Özdoğan ise Akeramik Neolitik Çağ'da, Güneydoğu Anadolu'da katı bir dinsel sistemin ve sosyal yapının varlığına vurgu yapmaktadır. Elimizdeki arkeolojik kanıtlar, Akeramik Neolitik Çağda toplumsal yapıyı şekillendiren ana unsurun, dönemin inanç sistemi olduğunu ortaya koymaktadır.

Bir kültürün sosyal bileşenleri incelenirken en önemli veri kaynakları, ölü gömme gelenekleri ve mimari gibi bazı uygulamalar ve prestij eşyaları gibi buluntulardır. Yakınoğu' da Verimli Hilal olarak tanımlanan Fırat, Dicle ve Ürdün nehirleri havzalarında, Neolitik Çağ' ın başlarından itibaren tüm yerleşmelerde, şimdilik arkaik formlarını bilemediğimiz son derece incelikli, anıtsal ve sofistike bir dinsel sanat anlayışı ve objeleriyle karşılaşılmaktadır. Bu arkeolojik kanıtlar arasında sözü edilen yerleşmelerin mimarisinde, dönemin en başından beri açık bir biçimde günlük kullanım yapıları (evler) ve dinsel ve törensel içerikli kamusal yapılar (kült yapıları) ayrımı gözlenmektedir. Bu ayrım dönemin sosyal yapısıyla ilgili bir fikir verse de, asıl veriler kült yapılarından, bu yapılara özgü bezeme elemanlarından ve bu yapıların ve kullanımıyla ilgili bazı gelenek ve uygulamalardan elde edilmektedir.¹⁵²

¹⁵² Serap Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 1, 2011, ss. 176-177.

Bir topluluğun, özellikle de günümüzden yaklaşık 14 bin yıl kadar önce yaşamış Tarihöncesi halkların kutsalla ilişkileri için; ritüel, sembolizm, mit sistemi, kült sistemi, ortak sembolik öğeler, ideoloji, ruhsal yaşam, dinsel sistem, inanç sistemi vb. birçok tanımın kullanıldığını ve bunların hangisinin kullanılmasının daha doğru olacağı konusunda ise bir ortak karar olmadığı görülmektedir. Neolitik Dönem' de, anıtsal kült merkezleri ile tapınaklar ve bu tapınakların içlerini donatan 'T' biçimli dikilitaşlar, bunların üzerlerinde son derece gelişkin hayvan figürleri ve işaretlerden oluşan bir semboller dünyası, yine bu kült yapılarında bulunan sembolik heykeltıraşlık eserleri ve bazı prestij eşyaları ile tanımlanabilecek bir 'dinsel sanat' varsa, bu dönemdeki kutsalla ilişkiyi 'din' olarak tanımlamak son derece akla yatkındır. Diğer taraftan, Neolitik Dönemdeki 'din' anlayışının ayrıntılı bir tanımını ve tam olarak ne olduğunu ortaya koymak da şimdiki verilere göre kolay olmadığı düşünülmektedir.

Yakındoğu' da Neolitik Dönem ile ilgili yeni yapılan çalışmaların sonucunda, basit köy yaşantısı olarak kabul edilen Neolitik kavramının, elde edilen verilerle, aslında basit bir köy yaşantısı şeklinde olmadığını, yerleşmelerde gelişmiş sosyal bir yaşamın ve düzenli bir inanç sisteminin var olduğu kanıtlanmıştır.¹⁵³ Yakındoğu Neolitik Dönem kült uygulamalarındaki gelişkin, karakteristik yapının sadece küçük bir kısmının arkeolojik veriler ışığında izlenebildiği düşünülmektedir.¹⁵⁴ Bu verilerin başında, figürinler, heykeller, kült binaları, ölü gömme gelenekleri gelmektedir.

M.Ö. 10. binyılda Neolitik Dönem'in başlangıcında Ön Asya'da beklentilerin ötesinde anıtsal yapılar ortaya çıkaran avcı- toplulukların, gelişkin soyutlaştırmalara ve standart bir simgecilik anlayışına dayanan dini kurumlara sahip bir toplum yapısına sahip olduğu görülmektedir.

Ön Asya'daki Neolitik Dönem merkezlerinde ortaya çıkarılan çeşitli prestij sağlayan önemli hammadde kaynaklarının mesafeler arası değiş tokuşu; mücevher, taş heykelcik ve bunun gibi örneklerin yerleşim içindeki düzensiz dağılımı; ve mimaride ortaya çıkan anıtsallık öğeleri, sosyal eşitsizliğin açık işareti olarak görülmektedir. Bu tür bulguların tümü güçlü bireylerin ortaya çıkışını yansıtmaktadır.

¹⁵³ Marc Verhoeven, "The Centrality of Neolithic Rituel", **Neo-Lithics 2**, Cilt: 5, 2005, s. 42.

¹⁵⁴ Peter Akkermans ve Glen M. Schwartz, **The Archaeology of Syria**, Cambridge World Archeology Press, USA, 2003, s. 83.

Depolamayla başlayan artı ürün ekonomisinin, çevrede evcilleştirilebilecek hayvanlar ve uygun bitkiler olduğu sürece, bu tür erken şefliklerin hızlıca güçlenebileceği elverişli bir ortamı hazırladığı belirgindir. Güçlenen bireylerin sivrildiği bir sosyal yapının ortaya çıkmasından sonraki süreçte, bu güçlü bireylerin veya şeflerin otoritelerini sürdürebilmek için ekonomik artı değerler yaratmaları gerekmektedir. Bu nedenle, yönetici sınıf ve olasılıkla klan liderleri, kendilerini tanrısalılaştıran atalara dayandırarak, bunu ifade eden karmaşık ritüeller ve dini simgeler aracılığı ile otoritelerini meşrulaştırmak ve bu yolla toplum üzerindeki otoritelerine ilahi bir nitelik kazandırmak istemişlerdir.

Anıtsal yapılar, gelişen ve karmaşıklaşan insan topluluklarının manevi ve politik birliğinin maddi anlamda kazanca dönüşümü ve ilahi otoritenin de yerine geçmeye çalışan seçkinlerin kalıcılığını simgelemeyi amaçlayan kalıntılar olarak değerlendirilebilmektedir. Tapınaklar ve öncüleri olan kült yapılarının temelde iki nedenle ortaya çıktığı düşünülmektedir. İlk olarak, ekonomik eşitsizliğin artması ile bu durumu kendi lehine çeviren bireylerin otoritesini arttırmasıdır. İkinci neden, artan dini anlayışın, kurallaşmış bir simgeselcilik anlayışı ve özelleşen etkinlikleri (ayinler, şöenler) oluşturması ve tapınım işlevinin artık daha kapalı ve özelleşen mekânlarda uygulanmasını meydana çıkarmış olduğu düşünülmektedir. Böylece özelleşen ritüel etkinlikler, aile merkezli tapınım yerine, anıtsallaşan boyutlara ulaşabilen kamusal yapılarda uygulanmaya başlamıştır.¹⁵⁵

Tarihöncesi çağlarda, binlerce sene önce çok ilkel yaşam şartlarına sahip insan topluluklarının birbiriyle yakın ilişkiler içine girmiş olsun ya da olmasın, tüm eski dünyada ortak bir din kavramını kadın bedeni üzerinde yaratmış olmaları ilgi çekicidir. Neolitik Çağ'da birden bire artan insan heykelcikleri, özellikle de hamile gibi şişkin karınlı çıplak kadın betimlemelerinin artması, araştırmacılarca çeşitli yorumlara neden olmuştur. Bunlardan en fazla kabul göreni "toprak ve kadın" nın özdeşleştirilmesidir. Toprağın bahar ve yaz aylarında verimliliğinin artması ve sonrasında kışın yok olup tekrar canlanması (verimlilik ve yok oluşu) döngüsünün, kadın bedeniyle sembolize edilmesi o çağlar için yaygın bir inanç sistemi gibi gözükmektedir. Toprakla bütünleştirilen kadın, artık yer yüzünün hakimi, yaşam ve ölüm veren "Toprak Ana Tanrıça" dır. 2005 yılı Çatalhöyük kazılarında bu

¹⁵⁵ Ali Umut Türkcan, Tapınakların Doğuşu, ss. 32-38.

sembolizmi destekleyen son derece ilginç bir heykelcik ele geçirilmiştir. Söz konusu figür, Anadolu'nun yazılı tarihöncesi insanının yaratılış, doğum ve ölüm arasındaki ilişkiyi sorguladığını, bunun doğum-bereket-ölüm üçgeninde kadın bedeninde bulunduğunu ispatlar niteliktedir.¹⁵⁶

Tarihin ilklerinden olan Çatalhöyük ve Hacılar gibi önemli kazı alanlarında çıkarılan Ana Tanrıça heykelciklerini, Anadolu'nun Neolitik dönem Ana Tanrıça kültürünün ve bu kültür tarihsel dönemlerde de sürdüğünün net kanıtları olarak yorumlamakta tereddüt edilmemiştir. Ancak, Ana Tanrıça tapınımının kanıtı olduğu ileri sürülen bu heykelciklerin, kültür heykeli olarak tasarlanmış geleneksel nesnelere olup olmadıkları halen tartışılan önemli bir noktadır. Orta Anadolu'da yaşayan Neolitik toplulukların insan biçimli, 'tanrı' kavramını yerleştirdikleri manevi dünyalarının bulunduğundan emin olunamamaktadır.¹⁵⁷ Konuya dair detaylı inceleme tezimizin "Kutsallık ve İnançla İlişkili Buluntular" bölümünde yapılacaktır.

Tarihöncesi dönem içerisinde inanç sistemini yansıtan en somut veri, ölü gömme gelenekleri olarak kabul edilmektedir. İnsanların hayatlarının, ölümden sonra devam ettiğine dair inançları, onların bir takım kültür uygulamaları yaratmaya itmiştir.

İnsanların avcı-toplayıcı yaşamı terk edip, yerleşik yaşama geçmesiyle beraber ilk köy yerleşmelerinin kurulduğu düşünülmektedir. Anadolu'da ve Yakınoğu'da kurulan ilk köy yerleşmelerinde daha çok yerleşme içi gömütler görülmektedir.¹⁵⁸ Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de çoğunlukla yerleşme içi gömütler karşımıza çıkmaktadır. Ölüyü yerleşmeden uzak bir yere değil, yerleşme içinde ve hatta konutlarının içinde taban altlarına veya açılmış çukurlara gömdükleri bilinmektedir. Örnek olarak Aşıklı Höyük'te insanlar, ölülerini evlerin tabanları altına gömdüklerini söyleyebiliriz.¹⁵⁹ Çayönü yerleşmesinin erken evrelerinde ise ölüler hocker pozisyonunda, taban altlarına gömülme ve yanlarına sadece okra (aşiboyası) bırakıldığı saptanmıştır. Izgara planlı yapılar evresinde ise ölüler iç avlunun kuzeybatı veya kuzeydoğu köşesine, bazen de iki avlu arasındaki ızgara açıklığına gömülme idi. Kanallı yapılar evresinde ise, ölüler açık avlulara, ateş

¹⁵⁶ Şengül G. Aydınğün, "Yerleşik Hayat Öncesi Yaratan Beden", **Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları**, Yapı Kredi Yayınları, 2006, (Yaratan Beden), ss. 15-17.

¹⁵⁷ Lynn Roller, **Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004, (Ana Tanrıça'nın İzinde), s. 50.

¹⁵⁸ Nigel Goring Morris, "The 1997 Season of Excavations at the Mortuary Site of Khar HaHoresh", **Neo-Lithics**, Sayı: 3, 1998, s. 4.

¹⁵⁹ Esin, Konut ve Yerleşme, s. 36.

çukurlarının yanına ya da yakınına gömüldüğü bilinmektedir. Hücre planlı yapılar evresine gelindiğinde, hemen her yapıda hücrelerin içinde hocker pozisyonunda yatırılmış iskeletler ele geçirilmiştir. İlk kez yuvarlak planlı yapılar evresinde rastlanan ve adını içinde ele geçen çok sayıda kafatasından alan "Kafataslı Yapı"nın ise en az 7 yapım evresi bulunmaktadır. Yapıda 295 iskelet ele geçmiştir.¹⁶⁰

Çatalhöyük' te ise ölümler sekilerin altına gömülüp ve bazılarının kafatasının sonradan çıkarılıp bazı işlemlerden geçirildiği saptanmıştır. Yakınoğu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de kafataslarına gösterilen özen, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem yerleşmesi olmasına rağmen Çatalhöyük'te görülmüştür.¹⁶¹ Özellikle Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem boyunca saptanmış olan ev içi gömütleri, ev içinde yapılan kült etkinliklerini ispatlar niteliktedir. Ölümlerin evin içindeki birimlere yerleştirilmesi, ölmüş bireyler ile yaşayan ev halkı arasındaki bağı güçlendirdiği düşünülmektedir. Kısaca ölünün, ev ya da ev halkıyla doğrudan bir bağlantısı olduğu düşünülmektedir.¹⁶²

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de görülen ev içi gömütlerin dışında, kafataslarının bedenden ayrılması, bu döneme özgü ölü gömme geleneklerinden biri olarak görülmektedir. Bu gelenek, Ain Gazal, Jeriko, Nahal Hemar, Yiftahel, Çatalhöyük gibi yerleşmelerde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Çatalhöyük'te kafatasının bedenden ayrılmasının sembolik resimsel tasvirleri de yer almaktadır. Örneğin Ain Gazal, Jeriko, Çatalhöyük gibi yerleşimlerde bulunan bazı figürinlerin kafalarının ayrı yapıldığı görülmektedir. Bu durumun, ikincil gömü içinde yer alan, kafatasını bedenden ayırma geleneğinin bir yansıması olarak düşünülmektedir.¹⁶³ Çayönü yerleşmesinin bazı tabakalarıyla çağdaş olan Nevali Çori yerleşmesinde de, iki evin tabanları altına gömülmüş, kafatası topluluğu açığa çıkarılmıştır.¹⁶⁴ Sıvalı kafatasları, Yakınoğu ve Anadolu'da Jeriko (Eriha), Ain Gazal, Kfar HaHoresh, Beisamoun, Çatalhöyük, Aşıklı, Körtik Tepe, Cafer Höyük, Köşk Höyük gibi

¹⁶⁰ Mehmet Özdoğan- Bar Yosef- Van Zeist, "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi, 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", XV. **Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 1993, ss. 107-108

¹⁶¹ Hodder, Leoparın Öyküsü, ss. 124-125.

¹⁶² Edward Banning ve Brian F. Byrd, "The Architecture of PPNB Ain Ghazal, Jordan.", Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Sayı: 255, 1984, s. 19.

¹⁶³ Ian Kujit, "Keeping the Peace. Ritual, Skull Caching and Community Integration in the Levantine Neolithic", **Life in The Neolithic Farming Communities**, (Ed: Ian Kujit), Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2000, s. 149.

¹⁶⁴ Jürgen Seeher, "Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü", **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı: 59, 1993, (Ölüm ve Gömü), s. 11.

Neolitik yerleşmelerde tespit edilmiştir (Harita 16). Örneğin Jeriko'da sıvanmış kafataslarından bazılarında göz çukurlarının bulunduğu yerlere deniz kabukları yerleştirildiği görülmektedir (Resim 36).

Çatalhöyük ve Köşk Höyük'te görülen sıvalı kafatası uygulaması Orta Anadolu' Bölgesi'nde Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e kadar uzanmaktadır. Orta Anadolu'da bulunan üzeri bezemeli kafatasları, Levant ve Kuzey Suriye'deki Çanak Çömleksiz Neolitik B'ye tarihlenen kafataslarından birkaç yüz yıl daha geç tarihli olduğundan, Çatalhöyük ve Köşk Höyük'te görülen bu uygulamaların Levant kökenli olup olmadığı ve aynı gelenekten gelip gelmediği veya kendilerine özgü gelenekler olup olmadığı tartışmalı bir konudur.¹⁶⁵ Levant ve Anadolu'da çıkan sıvalı kafataslarının tümünün, kranium ve altçene kemiğinin her ikisini de içeren bütün kafatasları olmadığı görülmektedir.

Neolitik Dönem yerleşmeleri ve kült alanlarında yapılan kazılarda ortaya çıkan sıvalı kafatasları ya tekil olarak ya da gruplar halinde, iskeletlerden ayrı olarak bulunmuşlardır. Cinsiyet ayrımı yapmaya yardımcı pelvis (leğen) kemiğinin bulunmayışı ve kafatasları üzerindeki işçiliğe gösterilen özen gibi unsurlar, araştırmacıların ilk başlarda, kuru insan kafatasları üzerine yüz detayları modelleme uygulamasının kısmen ata kültürü ile bağlantılı olma ihtimalini düşüncelerine yol açmıştır. Bazı antropolog ve arkeologlar sıvalı kafataslarının yaşlıları ve liderleri temsil eden dişsiz adamlara ait olabileceğini öne sürmüş olsalar da yapılan bilimsel araştırmalar sonucu kafataslarının tümünün erkek bireylere ait olmadığı ve hatta aralarında çocuk sahibi olacak yaşa gelmemiş bireylerin de olduğu dolayısıyla bu kişilerin biyolojik atalar olamayacağı belirlenmiştir.¹⁶⁶

Wright, ölümden sonra kafatasını alçılama geleneğinin dinsel içerikli bir kült olabileceğini ileri sürmüş ve sıvanmış kafataslarını "asil baş" (noble head) diye nitelendirmiştir. Bu davranışın yerleşmenin saygın kişilerine (kadın ya da erkek) uygulandığı görüşündedir. Yakar ve Hershkovitz' e göre, bu ölü gömme uygulamasının iki farklı nedeni olabilir; ya bir zafer anısı olarak düşmanı yendikten sonra bu zaferi canlı tutmak için alçılanarak özel bir yerde saklanan kafatasları, ya da

¹⁶⁵Clemens Richter, "Neolitik Dönemde Anadolu'da Ölüm", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 63, 2018, (Anadolu'da Ölüm), s. 24.

¹⁶⁶Michelle Bonogofsky, "Neolitik Kafatası Kültü", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 63, 2018, (Kafatası Kültü), ss. 29-31.

ritüel anlamı olan ve kafataslarıyla simgeleştirilen, bir ailenin tapınma kültü olabilir. Silistreli ise bunun bir tür 'Atasal Tapınma' olabileceği üzerinde durmuştur. Nitekim, Köşk Höyük'te gün ışığına çıkarılan ve mekân içinde de özenle hazırlanmış sekiler üzerinde korunduğu anlaşılan alçılanmış kadın ve erkek kafatasları, bir ata kültürünün varlığını (cult of ancestors) akla getirmektedir.¹⁶⁷

Çanak Çömlekli Neolitik Dönem' e gelindiğinde, yerleşme içinde gömülere çok fazla rastlanılmamaktadır. Buna göre, yerleşmelerin çevresinde ya da uzağında mezarlıkların olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁸

2.1.1. Dini Mekânlar/Tapınaklar

Arkeolojik bağlamda mimari veriler, yazılı kaynakların olmadığı dönemlerin toplumsal, inançsal, sosyal yapısını anlamak adına önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Neolitik Dönem inanç sistemini anlayabilmek adına, incelenmesi gereken en önemli kanıtlardan biri kült binalarıdır. Yakınoğu' da yapılan çalışmaların sonuçlarında, kült etkinliklerinin gerçekleştirildiği mekânlar ile ilgili bir karışıklık söz konusudur. Bu tip mekânlar için, Shrine (kült mekânı), cult building (kült binası), temple (tapınak), sanctuary (kutsal alan) gibi kavramlar kullanılmaktadır.¹⁶⁹

Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlenen ve Anadolu'da ortaya çıkarılan Anıtsal Kült Yapıları, bugüne kadar bir çok araştırmacı tarafından "Özel Yapılar", "Kamu Yapıları", "Kült Yapıları" ya da nadir olarak tapınak olarak adlandırılmıştır (Harita 17).¹⁷⁰ Güneydoğu Anadolu'da Göbeklitepe, Nevali Çori, Çayönü gibi yerlerde kült yapıları karşımıza çıkmaktadır.¹⁷¹

Yakınoğu bölgesinde saptanan Neolitik Dönem'e ait kült binalarının diğer bölgelerden oldukça farklı olduğu düşünülmektedir. Yakınoğu karşılıklı etkileşim bölgesi içinde olduğundan, bölgedeki Neolitik Dönem köy modelleri ve kült

¹⁶⁷Metin Özbek, "Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakınoğu'dan Bazı Örnekler", *Tüba Ar*, Sayı: 8, 2005, (Alçılama Geleneği), s. 131.

¹⁶⁸ Seeheer, Ölüm ve Gömü, s. 11.

¹⁶⁹ Gary Rollefson, "Early Neolithic Ritual Centers in then Southern Levant", *Neo-Lithics*, Sayı: 5, 2005, (Early Neolithic Ritual), s. 10.

¹⁷⁰ Ali Umut Türkcan, "Barınaktan Tapınağa: Yukarı Mezopotamya Neolitik Dönem Tapınak Yapıları ve Gelişimi", *Güneydoğu Anadolu Araştırmaları Sempozyumu Kitabı*, İstanbul, 2010, (Barınak), s. 10.

¹⁷¹ Özdoğan, Çayönü, s. 143.

binalarında önemli benzerlikler dikkati çekmektedir. Yerleşme içinde işlevsel açıdan kullanım alanlarının Proto Neolitik'ten itibaren bu alanlara kült ve inanç için özel yerler ayrıldığı gözlemlenmiştir.¹⁷²

Yerleşmelerde kült yapılarının, evlerden daha farklı yerlerde inşa edildiğini anlaşılmaktadır. Örneğin Çayönü'nde yerleşimin en doğusunda konutlardan farklı özelliklere sahip, kült yapısı ya da ilk tapınaklar olarak adlandırılabilir, o dönem için anıtsal sayılacak özel yapıların varlığı söz konusudur.¹⁷³ Çayönü kadar olmasa da, Nevali Çori yerleşmesinde de kült alanları için özel alanlar ayrıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

Tapınım işlevli kült yapıları özgün mimari özelliklerinin ve yapı içi öğelerinin işaret ettiği şekilde, törenler ve adak sunuları gibi tapınım amaçlı etkinlikler için tasarlanan kült yapılarıdır. Bu özelleşmiş yapıların işlevlerini gösteren öğeler genel olarak iki grup altında toplanabilir. İlk grup, mimari öğeleri ve yapısal özellikleri kapsamaktadır. Mimari öğelerin belirgin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Yapıların planlarının genellikle konut yapılarından büyük ve tek mekânlı olmaları,
- Mekân içlerinde küçük payandalar bulunması (Özellikle Çayönü örnekleri)
- Tümü taşla inşa edilen yapıların duvarlarının, konut yapılarından farklı olarak daha ince işçilik gösteren kalın bir duvar örgüsü göstermesi, hatta bazı örneklerde kütleli denilebilecek anıtsal karakter göstermesi (Nevali Çori Kült Yapıları; Çayönü "Kafataslı Yapı", "Saltaşlı Yapı", "Terrazzo Yapısı" gibi),
- Duvarlarla ilişkili olarak, bazı anıtsal yapıların yere gömük biçimde inşası (Jerf el Ahmar, Hallan Çemi, Göbeklitepe III.ve II. Tabaka Kült Yapıları) ya da arka duvarların bir istinat duvarı gibi yamaca yaslanan gömük şekilde inşa edilmesi (Nevali Çori Kült Yapıları; Çayönü "Kafataslı Yapı", "Saltaşlı Yapı"),

¹⁷² Mehmet Özdoğan ve Aslı Erim Özdoğan, "Buildings of Cult and the Cult of Buildings", **Light on Top of the Black Hill**, (Ed: Güven Arsebük- M. Mellink- W. Shimer), Ege Yayınları, İstanbul, (Cult of Buildings), 1998, s. 585.

¹⁷³ Özdoğan, Çayönü, s. 144.

¹⁷⁴ Özdoğan ve Özdoğan, Cult of Buildings, s. 586.

- Mekân içlerinde ocak gibin evsel etkinliklere ilişkin herhangi bir öge bulunmaması
- Mekân içlerinin genellikle alçı terrazzo tabanlarla döşenmesi,
- Döşeme altlarında ve duvarlarda atık su ile ilgili kanalların bulunması,
- Çayönü "Kafataslı Yapı", "Saltaşlı Yapı", "Terrazzo Yapısı" dışında, hemen hemen tüm kült yapılarında mekân içlerini çeviren geniş sekilerin yer alması.¹⁷⁵

Yapılarda ele gelen eserlerin de tapınım ve ritüellerle ilişkili olduğu açıkça ortadadır. Bu mimari öge ve buluntuların işlevsel anlamlar içerebileceği gibi, bazen bezeme amaçlı bazen de sembolik anlamlar içerdiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁶ Örneğin Çayönü yerleşmesinde "Plaza" olarak adlandırılan, meydana bulunan dikilitaşların, yapım ile ilgisi olmadığı ve sadece sembolik anlamlar içerdiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁷ Kült yapılarında bulunan çeşitli ritüellerle bağdaştırılabilecek ortak öğeleri özetlemek gerekirse:

- Mekân içlerinin simetrik olarak düzenlenmiş, üstü bezemeli veya bezemesiz steller ile donatılması (Çayönü, Jerf al Ahmar),
- Kült yapılarının üstü kabartma bezeli payelerle donatılması (Şanlıurfa Bölgesi Nevali Çori, Göbeklitepe, Karahan Tepe anıtsal payeleri) ve Çayönü yapılarında mekânın ortasında yer alan stel geleneği,
- Nevali Çori kült yapıları ve Göbeklitepe III. Tabaka kült yapılarında mekân içlerinin çeşitli heykellerle ve yontularla donatılması,
- Kült Yapıları'nın veya Göbeklitepe örneklerinde saptandığı gibi tüm kült yapıları komplekslerinin doldurularak gömülmesi veya defini ("Yapıların Kültü"),
- Bazı yapıların kuruluşu aşamasında sekilerin ve temel çukuru olabilecek direk altlarına kafatası, boğa başları gibi adak nesnelere ile kutsanması,

¹⁷⁵ Türkcan, Barınak, s. 10

¹⁷⁶ Özdoğan, Konut ve Yerleşme, s. 21.

¹⁷⁷ Erhan Bıçakçı, **Çayönü Tepesi: Untersuchungen zu den Bauten und Siedlungsmustern der akeramisch-neolithischen Subphasen 5 und 6**, Inst. für Baugeschichte, 2001, s. 117.

- Ritüel etkinlikler ile ilişkili, sunak olabilecek, oldukça büyük yekpare işlenmiş taş blokların kullanılması (Çayönü "Kafataslı Yapı"ve "Terrazzo Yapısı"),
- Bazı yapıların taban altında kanalların bulunması, su ile ilgili ritüel etkinliklerin yapılmış olabileceği veya tabanların kanallarla ilişkili olarak suyun veya kanın kullanıldığı ritüeller için tasarlandığı düşünülmektedir.

Yerleşmelerdeki konut yapılarının iç düzenlemesinden farklı olarak, mekân içlerinde sekilerin yer alması ve özellikle bazı kült yapılarında bunların tüm iç mekânı çevrelemesi, dolayısıyla bu yapıların içinde kalabalık ritüel faaliyetlerin yapıldığını göstermesi.¹⁷⁸

2.1.1.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi

Dini Mekânlar ve Yapı Kültü

Toros Dağları'nın alçak kayalık yamaçlarında konumlanmış olan ve Urfa ovalarına bakan Göbeklitepe'deki (M.Ö. 9600- 8000) son yıllarda ortaya çıkan dikkat çekici bulgular, Çanak Çömleksiz Neolitik'teki ritüel uygulamalarıyla ilgili anlayışı büyük ölçüde değiştirmiştir. Göbeklitepe'de yalnızca tapınaklar vardır. Göbeklitepe'nin en alt seviyesi olan III. tabaka, halen dünyadaki en eski tapınaklar olan ve çapları 20 m.'ye ulaşan, taştan inşa edilmiş dairesel yapı dizisiyle temsil edilmektedir (Plan 20).¹⁷⁹

Dairesel yapıların içindeki daha uzun iki dikilitaşın etrafına yerleştirilen devasa T- biçimli dikilitaşlarla oluşturulmuş anıtsal mimarinin yaratıldığı bu alan, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen eski bir tabaka ile tanımlanmaktadır. Daha erken evre (Tabaka II, Erken ve Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B), genellikle sadece iki küçük merkezi dikilitaş içeren veya hiç dikilitaş içermeyen daha küçük dikdörtgen yapılardan meydana gelmektedir. Dikilitaşlar, duvarlar ve sekiler aracılığıyla birbirleriyle bağlantılıdır ve sadece hayvan motifleriyle süslenmemişlerdir. Bazı durumlarda, bunların stilize insan benzeri varlıkları

¹⁷⁸ Türkcan, Barınak, s. 11.

¹⁷⁹ Sagona ve Zimansky, En Eski Kültürler, s. 53.

betimleyen heykeller olduğunu gösterir nitelikte eller ve kollarla dekore edilmişlerdir. Soyut, özel bir şahısa ait olmayan bu T- biçimli varlıkların, büyük olasılıkla olağandışı bir dünyaya ait olduğu düşünülmektedir. Bu dairesel yapılar bir süre kullanım gördükten sonra hızlıca kasıtlı bir şekilde gömüldükleri düşünülmektedir.

Kazı çalışmaları yapılan A-G yapıları ve bu yapıların her dikilitaşı, ortaya çıkarılışlarına göre numaralandırılmışlardır (Plan 21).¹⁸⁰ A Yapısı hariç, yapıların genel planlarının birbirine benzedikleri saptanmıştır. Yapıların çatısı ile alakalı veri edilememiş olsa da yapıların üstünün kapalı olduğu düşünülmektedir.¹⁸¹ A Yapısı'na ait dikme taş I'in üzerinde yer alan yılan kabartmalarından ötürü "Yılanlı Dikilitaş Yapısı" denilmektedir (Resim 37). Yapı höyüğün güney kısmında açığa çıkarılmıştır.¹⁸² Dikilitaş I üzerinde görüldüğü gibi, aralarında yaklaşık 17 hayvanın yer aldığı bir 'ağ' benzeri, iç içe girmiş yılanların da yer aldığı gizemli kabartmaları ortaya koymaktadır. T biçimli dikilitaşların gövdesinde, daha fazla yılan ve iki paralel şerit yer almaktadır. Bu özellik Tabaka III ve II'de yer alan birçok dikilitaşın üzerinde yer alır ve bu izlerin, şal benzeri bir giysiye ait olduğu düşünülmektedir (Resim 38). Yılanlar, bu yapıya hakim olan hayvanlardır.¹⁸³

B Yapısı, A Yapısı'nın kuzeyinde açığa çıkarılmış yuvarlak planlı bir yapıdır (Resim 39). Yapının merkezinde bulunan 2 dikilitaş diğer yapıdan daha büyüktür ve dikilitaş taş 9-10 olarak isimlendirilmiştir.¹⁸⁴ B Yapısı'na hakim olan hayvanlar tilkilerdir. Merkezi dikilitaşların her birinin ön yüzünde, yapının güneydoğusundaki girişine doğru zıplayan birer erkek tilki tasviri yer almaktadır. Kazı çalışmaları sırasında, bu merkezi dikilitaşların arasında yer alan zemin seviyesine ulaşılmıştır. Orada, Dikilitaş 9' un önündeki zemin üzerine oturtulan sığ kireçtaşı plakayla birlikte mozaik döşemeli zeminin kazısı yapılmıştır. Açığa çıkartılan bu zemin, burada gerçekleştirilen ayinlerin bir parçası olarak, yapılan sunularla ilişkili bir ipucu olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Klaus Schmidt, "Dünyanın İlk Kutsal Alanı", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 27, 2012, (İlk Kutsal Alan), ss. 66-67.

¹⁸¹ Ali Umut Türkcan, **Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Alanları**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 89.

¹⁸² Klaus Schmidt, **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, (Gizemli Kutsal Alan), s. 114.

¹⁸³ Schmidt, İlk Kutsal Alan, s. 70.

¹⁸⁴ Klaus Schmidt, "Boars, Ducks and Foxes- The Urfa Project 99", *Neo-Lithics 2*, Sayı: 99, 1999, (Project 99), s. 13.

¹⁸⁵ Schmidt, İlk Kutsal Alan, s. 70.

C Yapısı, B Yapısı'nın doğusunda bulunan yapı, payelerinden birinin üzerinde yer alan yaban domuzu kabartmasından dolayı 'yaban domuzlu dikme taşlı yapı' olarak adlandırılmıştır.¹⁸⁶ C Yapısı'nın geçmiş dönemlerde büyük oranda tahrip edildiği saptanmıştır.¹⁸⁷ Aynı evrede bulunan diğer yapılara benzer bir şekilde, yapının ortasında 2 dikilitaşın diğerlerinden daha büyük olduğu saptanmıştır. C Yapısı'na ait dikili taşların birinin T başlığında erken tabakalara ait kabartma ilk kez görülmüştür. Dikilitaşın gövdesinde (Dikilitaş 12) dişlerini göstermiş yaban domuzu ve hemen altında bir tilki betimlemesi açığa çıkarılmıştır.¹⁸⁸

Göbeklitepe, çevredeki toplu tapınma geleneği olan sayısız avcı- toplayıcı grubun başarılı organizasyonu ile ortaya çıkmış bir dağ tapınağıdır. Bununla birlikte Göbeklitepe, avcı- toplayıcı toplulukların tarımcı- üretimci sürece geçişini anlamak adına bir anahtar yerleşme niteliği taşımaktadır.¹⁸⁹ Göbeklitepe'nin oldukça gelişmiş ve farklı inanç sistemine sahip olan avcı- toplayıcı topluluklar için önemli bir dini merkez olduğu düşünülmektedir. Göbeklitepe'deki anıtsal mimari, tarihte kilit olaylardan biri olan tarım ve hayvancılık hakkındaki kanıları derinden değiştirmiştir. 'İlk önce tapınak oluşmuştur, sonra kent' cümlesi bu süreç için uygun bir tanımlamadır.¹⁹⁰

Göbeklitepe'de elde edilen yeni bulgular, yeni bir tür kafatası uygulamasını ortaya koymaktadır. Klaus Schmidt tarafından yürütülen kazılar sırasında, alanın farklı bölümlerinde yer alan üç ayrı yapıyı örten toprak dolgu içerisinde toplam 7 adet modifikasyon geçirmiş kafatası ortaya çıkmıştır. Parçalı halde bulunan iki yetişkine ait kranium üzerinde, ölüm sonrasında taş aletler ile yapıldığı anlaşılan, kabaca işlenmiş ve derince kazılmış çizgiler tespit edilmiştir. Ayrıca, kırmızı aşı boyası içerisinde bulunmuş bir kafatası parçası üzerinde bir delik saptanmıştır. Araştırmalar sonucu, kafatası kemerinin sol üst kısmında bulunan bu deliğin yeri ile kafatası üzerindeki kısmen dikey çizgilerin, kafatasının bir ip ile bağlanarak asılmış olabileceğini öne sürmektedir. Araştırmacılar bu tür kafatası modifikasyonunun Göbeklitepe'de uygulanan belirli aktiviteler ile ilişkili olabileceğini ve Anadolu ve

¹⁸⁶ Schmidt, Project 99, s. 13.

¹⁸⁷ Schmidt, Gizemli Kutsal Alan, s. 138.

¹⁸⁸ Schmidt, Project 99, s. 13.

¹⁸⁹ Klaus Schmidt, "Göbeklitepe", **Arkeoatlas**, (Ed. Necmi Karul), Doğan Burda Dergi Yayıncılık, Sayı: 1, 2011, s. 65.

¹⁹⁰ Schmidt, İlk Kutsal Alan, s. 76.

Levant bölgelerinin Erken Neolitik Dönem sakinlerinin ölüm ile başa çıkmak ve ölülerinin kafataslarını sergilemek için böyle bir yöntem izlenmiş olabileceği ihtimalini öne sürmektedir.¹⁹¹

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, diğer költ yapılarından biraz daha farklı bir yapı olarak karşımıza Çayönü "Kafataslı Yapı" çıkmaktadır (Resim 40). "Kafataslı Yapı" pek çok kez yeniden inşa edilen, ayakta kaldığı süre boyunca önemli mimari değişimlerden geçen, ölülerin saklandığı yapı- saltaşlı yapıdan çok daha eskidir. Yapı içerisinde yüzlerce kişiye ait birincil ve ikincil gömüye ulaşılmıştır. Belli bir aşamada, bu kabaca inşa edilmiş, çift duvarlı, apsidal orjinal yapının yerine dikdörtgen biçimli, büyük ve bağımsız bir yapı geçmiştir. Yerine geçen bu yeni yapı "taş döşeli" yapılar evresinde en az üç kez elden geçirilmiştir. Söz konusu yapı sıvalı tabanlı büyük avludan yüksek ve uzun bir seki ile ayrılan üç bağlantılı mahzenden oluşmaktadır. Kerpiçten yapılma sekinin içerisine kasıtlı olarak temele "gömülmüş" iki büyük taş erken yapının içerisinde bulunan dikmeler (monolit) olabileceği düşünülmektedir. Daha sonraki dönemde, avlu sekiden yükselen görkemli duvar ile mahzenlerden ayrılmıştır. Son yenileme evresinde ise mezar içeren mahzenler çakıl taşları ile döşenmiş ve batı duvarının önüne taş bir sunak inşa edilmiştir. Batı'daki mahzene yerleştirilmiş olan kafataslarının farklı yönlere baktıkları saptanmıştır. Bu kafatasları mahzen içerisinde uzun kemik yığınları da ele geçmiştir. Doğu mahzeni son yenileme evresinde başlangıçta raflar üzerine bırakılmış çok sayıda yanık kafatasına rastlanılmıştır. Hayvan kemiklerinin varlığı ise, ölü bağlamında yiyecek adaklarının verilmiş olabileceğini akla getirmektedir. "Kafataslı Yapı"nın içinin költ imgeleriyle, belki de duvara asılı sığır kafatası ya da kafatasları ile süslendiğini gösteren hiç bir somut kanıt ele geçmemiştir.

"Kafataslı Yapı"nın kalın bir çakıl tabakası ile ritüel olarak gömülmesinden ve yakılışından sonra, bu kutsal (?) alanın uç kısmında "terrazzo yapı" inşa edilmiştir. Özenle yerleştirilmiş büyük kireçtaşı dikmelerin olduğu 59 m² genişliğindeki "Saltaşlı Yapı"nın kutsal mekân olma olasılığı vardır (Resim 41). Yapının içinde dikey olarak yerleştirilmiş üç taş dikme vardır; bunlardan ikisi payandalı kuzey duvarına kısa bir mesafede, diğeri ise doğu duvarındaki sekinin önünde bulunmuştur.

¹⁹¹ Bonogofsky, Kafatası Költü, s. 35.

Bu taş dikmelerin bir çeşit kült imgelemi özelliği taşıdıkları düşünülmektedir.¹⁹² Bu dikilitaşlar Çayönü'nün en eski dikilitaşlarıdır.¹⁹³

Son yıllardaki araştırmalar, Çayönü başta olmak üzere birçok PPNB dönemi kült yapılarının önce gömülüp sonra terk edildiklerini ortaya koymaktadır. Yapıların bilinçli bir şekilde, yer yer çok iyi koşullarda korunmuş olmaları ve ilginç dolgularının birçok yerleşmede benzerlikler göstermesi, bu yapıların benzer bir töreyle bağlantılı olarak ortaya çıktığını düşündürmektedir. Benzer şekilde, kült nesnelerinin bu yapılar içinde veya farklı kontekstlerde bilinçli olarak gömüldükleri anlaşılmaktadır. Bunlar daha çok kafatasları, antropomorfik heykeller ve taş maskelerin gömülmesi olarak görülmektedir.

Çayönü'nde "binaların gömülmesi" geleneğine özellikle Izgara Planlı ve Kanallı Yapılar Evresi'nde belirgin olarak rastlanmıştır (Plan 22). Izgara Planlı Yapılar evresinin en az beş yenileme evresinde, yeni kurulan her ızgara planlı yapının altta kalan yapıya çok küçük açı farkı göstermesi, en az beş evrede en altta kalan en eski yapının üstünde sıra ile birbirini izleyen beş yapıdan oluşan bir dizi ortaya çıkmaktadır. Bu yapılar, evrenin sonlarına doğru terk edilmiştir.

Çayönü'nün Çanak Çömlekli Hücre Planlı Yapılar son evreleri olan C3'ten itibaren yapıların gömülmesi geleneğinin giderek ortadan kalktığı gözlemlenmiştir. Çayönü'nde yapıların gömülmesi ile bağlantılı bir diğer gelenek, özellikle Hücre Planlı Yapılar evresinde konutların kapı girişlerinin konut terk edilmeden örtülerek kapatılmasıdır.

Şiddetli bir yangın geçirdiği anlaşılan BM2a evresindeki "Kafataslı Yapı"nın içine yanık moloz dolmuş ve daha sonra yapı olduğu gibi bırakılarak ızgara planlı yapılarda olduğu gibi, üzeri tamamen taşlarla örtülmüştür (Plan 23) (Resim 42). Bunun yanı sıra, yapı yangın ile tahrip olmadan önce kapı geçitlerinin taş ile doldurulduğu anlaşılmaktadır. Çayönü'nde yapıların dışında, Meydan alanında da stellerle beraber gömüldüğü tespit edilmiştir. Hücre Planlı Yapılar evresinde 60x20 m. genişleyen Meydan (Plaza) üzerinde ortalama 2.5 m. aralıklarla birbirine koşut biçimde yerleştirilmiş iki dikilitaş bulunmuştur (Resim 43) (Çizim1). Yükseklikleri 1.50 ile 2.80 m. arasında değişen dikilitaşların, C2 alt evresinde kırılarak olduğu gibi bırakıldığı düşünülmektedir.

¹⁹² Yakar, Eski Anadolu Toplumunu, ss. 112-116.

¹⁹³ Özdoğan, Çayönü Çömleksiz Neolitik, s. 46.

Mezraa- Teleilat'ta PPNB döneminin hemen bitimini takip eden seramikli Neolitik dönemin erken evresine tarihlenen kütleli taş duvarlara ait bir yapı (BA Yapısı), önce steril bir toprak tabakası ile, ardından da taş yığınları ile gömülmüştür. Yapının taş duvarlarından elde edildiği düşünülen taş moloz dolgunun, yapının sınırlarından taşmayacak şekilde ve üzerinde hafif bir tümsek oluşturacak şekilde yapıya doldurulduğu gözlemlenmiştir.

Mezraa- Teleilat'ta, AB yapısının taş bir dolgu ile kapatıldığı ve bu taş dolgunun altında yaklaşık 15 cm. kalınlığında steril bir toprak dolgu içerisinde, mermer kaplara ve mermer kap parçaları saptanmıştır (Resim 44) (Plan 24). Tüm kapların konumundan, bunların herhangi bir yerden devrilmediği, zemine bilinçli olarak bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Mezraa- Teleilat'ta PPNB döneminin hemen bitimini takip eden seramikli Neolitik dönemin erken evresine tarihlenen kütleli taş duvarlara ait bir yapı (BA Yapısı), önce steril bir toprak tabakası ile, ardından da taş yığınları ile gömülmüştür. Yapının taş duvarlarından elde edildiği düşünülen taş moloz dolgunun, yapının sınırlarından taşmayacak şekilde ve üzerinde hafif bir tümsek oluşturacak şekilde yapıya doldurulduğu gözlemlenmiştir.¹⁹⁴

Diğer bir yapı olan BB Yapısı IIC1 evresine aittir ve AA yapısının hemen altında açığa çıkarılmıştır. Yapı, güneydoğu-kuzeybatı yönünde konumlandırılmıştır. Taş duvar yükseklikleri ortalama 50 cm.'yi bulan yapının içinin, taşlarla doldurulduğu anlaşılmıştır. AV ve AM yapıları batıda bir duvarla birbirine bağlanmıştır; bağımsız birimlerden oluşan bu yapıların, önceden belirlenmiş bir plana göre yerleştirildiği saptanmıştır (Plan 25). AV yapısı, dikdörtgen planlı olup, boyutları yaklaşık 15 x 8 m.'dir. Yapı taş temel seviyesinde korunmuştur ve birbirine paralel güneydoğu-kuzeybatı yönünde 4 uzun duvarın oluşturduğu üç koridordan meydana gelir. Diğerlerine göre daha geniş olan orta koridor, enine yerleştirilmiş duvarla, hücre şeklinde mekânlar oluşturacak biçimde bölümlendirilmiştir. Yapının doldurulduğu taşlar, rastgele atılmış gibi gözükmemektedir. AV yapısında dolgu içine atılmış taşların arasına bilinçli şekilde atılmış işlenmiş taşlar ve öğütme taşları saptanmıştır (Resim 45). kuzeyinde yer alan AM yapısı Demir Çağ'ı çukurları ve yamaca yakın olmasından kaynaklanan sebeplerden ötürü tahrip olmuştur. Bu yapı kuzeyde ve güneyde olmak üzere koridor şeklinde bölmelerden oluşmaktadır. AC (II

¹⁹⁴ Türkcan, Barınak, ss. 12, 14, 16, 18.

D 1) ve AN (II D 2) yapıları AB yapısının kuzeyinde açığa çıkarılmıştır (Plan 26). Her iki yapı da güneydoğu-kuzeybatı yönünde konumlandırılmıştır. AC yapısının altında benzer plana sahip AN yapısı saptanmıştır. Bu yapılarda sembolik anlam taşıyan buluntular ele geçmemiştir.¹⁹⁵

2.1.1.2. Orta Anadolu Bölgesi

Dini Mekânlar ve Yapı Kültü

Orta Anadolu Bölgesi'nde dini inançla ilişkili olan yapılar görülmektedir. Bu bölge içinde ilk olarak Aşıklı Höyük'teki dini yapılar incelenmiştir. Aşıklı Höyük'te günlük kullanıma yönelik yapıların dışında özel amaçlı yapılar karşımıza çıkmaktadır (Resim 46). Ölü gömme gelenekleri, özel faaliyet alanları ya da farklı betimleme ve objelerin özel konumları topluluk genelindeki inanç ve uygulamaların varlığını göstermektedir. Orta Anadolu'da bu dönemde Güneydoğu Anadolu, Levant ve Fırat yerleşmelerinde olduğu gibi ölü gömme geleneği ev içi ve taban altıdır. Aşıklı Höyük'te 40'a yakın yapıda toplam 70'e yakın birey tabanlara açılan çukurlara gömülmüştür. Bir örnek dışında iskeletler eklemli biçimdedir ve mezarda bir yada iki kişi gömülmüştür.

8000 yıl öncesinin Neolitik topluluklarının ritüelleri ve sembolik davranışlarını tanımlamak ya da açıklamanın kolay olmadığı bilinmektedir. Neolitik insanların bunları sonrakilere aktarmak üzere ne tür bir yöntem kullandıkları bilinmemekle birlikte kimi arkeolojik bulgular ve buluntulardan belli bazı özel uygulamalar saptamak mümkündür. Örneğin Aşıklı Höyük halkı için yaban sığırının özel bir anlamı olduğu, yine bu hayvanla ilgili kimi faaliyetler için özel bir yer ayrıldığı, Musular'da çok fazla sayıda, belli bir yerde ve belli bir alanda ortaya çıkarılan bulgularla açıklanabilmektedir.¹⁹⁶

Aşıklı Höyük'te bulunan T Yapısı ve HV Binası, özel amaçlı yapılar olarak adlandırılmaktadırlar. T mekânı, 6.5 x 6.5 m. boyutlarında kare bir yapıdır (Resim

¹⁹⁵ Mehmet Özdoğan ve Necmi Karul ve Eylem Özdoğan, "Mezraa Teleilat Höyüğü 4. Dönem Çalışmaları", **XXV . Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 2 , 2003, ss. 238-240.

¹⁹⁶ Mihriban Özbaşaran ve Marion Cutting, "Orta Anadolu'da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Aşıklı Höyük- Çatalhöyük)", **12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem Sergi Kitabı**, İstanbul, 2007, (Aşıklı Höyük- Çatalhöyük), ss. 60-61.

47) (Resim 48). T yapısı farklı evresinde de görülen kireç tabanı ustalık gerektiren bir şekilde yapılmıştır. T mekânı inşa edildiği sırada binanın işlevi ile ilişkili olarak beş oda daha inşa edilmiştir. Bina kompleksinin kuzey duvarı dikkatlice örülmüş taş subasmanlıdır. Bu yapı her biri olasılıkla farklı işlevler için inşa edilmiş farklı yapı birimlerini içine almaktadır. Bu alanda bina içi ocaklar, silolar, taban altı gömütler gibi yerleşme karakteristiğinde görülen konut öğelerini içeren bir anlayış yoktur. Bulunan küçük odacıklar bir tür depo odası görünümündedir. Aşıklı'da her binanın kendine ait duvarları olduğuna, binalar yan yana inşa edilmiş olsa bile her binanın dört duvara sahip olduğu, bir başka deyişle mevcut binaya ek üç duvar yapılarak yeni bir bina inşa edilmediği bilinmektedir. Buna karşın T yapı kompleksinde her küçük birim birbirine eklenmiştir. Yapı grubunun kullanımına yönelik olarak en az iki seferde eklemeler yapılarak büyüdüğü izlenir.

Beş ayrı taban yenilemesi tespit edilen T olarak adlandırılan ana mekân, kırmızı kireç tabanı, sekileri, kilden duvarları olan dörtgen biçimli ocağı ve yanı başında sıvalı olarak bulunmuş 30 cm. çapında 20–25 cm. yüksekliğindeki sunak olarak yorumlanabilecek yapı ögesiyle, konutlardan ve konut içi mimari öğelerden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Yapının bir başka ilginç ögesi ise, yapı tabanından dışarıya açılan, çay taşlarından yapılmış oluk/kanallardır. Bu oluk/kanal beş yenileme evresinin ikisinde görülmektedir. Kanal yapının bir metre kadar dışında son bulmaktadır. Kanalların açık alanlara yönlendirilmiş olması, bina içinde gerçekleştirilen sıvı/akışkan maddenin bina dışına aktarılmasının yanı sıra, bina dışında bulunan insanlarca izlenebilmesini sağlamak amacıyla yapılmış olması da muhtemeldir.

T yapısının güneyinde, duvarları kırmızı aşı boyası ile sıvanmış bir yapının tabanı altına açılmış iki çukurdan birinde bebeği ile gömülmüş ve kafatasında trepanation (delme işlemi, bir tür ameliyat izi) bulunan bir genç kadın, diğer çukurda ise 25 yaşlarında genç bir kadın ve 55 yaşlarında bir erkek iskeleti bulunmuştur. Her iki çukurda görülen bu sıra dışı durum da bu alanın konut alanlarından farklı bir kullanımı olduğunu açıkça göstermektedir.

HV yapısı, T yapısının geç evreleriyle kullanılmaya başlamış oldukça büyük ölçekli, ana mekânı 9 x 9 m. boyutlarında olan, yarı açık bir yapıdır. Binada dört yenileme evresi tespit edilmiştir. Bina konut alanıyla T ve HV komplekslerini ayıran çakıllı yola cephe oluşturacak şekilde inşa edilmiştir. Yapının kuzey cephesi boyunca

dört ayrı bölmeden oluşan, işlevini ifade edecek buluntular bulunmamış da olsa ilk bakışta depo bölümleri olabilecek odacıklar bulunmaktadır. T yapısında gördüğümüz kireç tabanların yerini bu kez oldukça ilginç bir uygulama almıştır. Bina duvarlarında görmeye alıştığımız kerpiç bloklar, bu yapı içerisinde taban döşemesi olarak kullanılmıştır. Büyüklüğü düşünüldüğünde ve içerisinde gözlemlenen farklı, yerleşme bütününe göre benzersiz yapı öğeleri HV yapısının konumu da söz konusu olduğunda, bu kompleks yapının farklı bir işlev için kullanıldığı yargısına kolaylıkla varılabilir. Bu birimlerde yaşanmış olduğunu gösteren herhangi bir veri yoktur ancak yine de obsidyen ya da diğer maddesel buluntulardan anlaşılan, burada günlük aktivitelerin de sürmüş olduğu yönündedir. Bu sebeple bu binaların mahrem bir özelliği, belirli kişilerce kontrol altında tutulduğu, ya da yalnızca yılın belirli zamanlarında halka açık alanlar olduğu söylenmemektedir. Bu tür binaların inşa sürecinden yenilenme sürecine kadar bir çok aşamada sistemli bir iş bölümünün gerekli olduğu düşünülmektedir. Kireç yakma işlevi için gerekli iş gücünün, HV gibi oldukça büyük ölçekli, revaklı bir binanın inşa süreci için de geçerli olduğu gözlemlenmektedir. Bu binalarla ilgilenen kişilerin olduğu da düşünülmektedir. Ancak binaların seçkin bir sınıf ya da rahiplerce kullanıldığına işaret eden bulgu ve buluntulara rastlanılmamıştır. GA yolu ile konutlardan ayrılan bu alanın bazı ortak ritüel ya da festivaller için belirli zamanlarda kullanılmış olduğu düşünülebilmektedir (Plan 27).¹⁹⁷

Aşıklı Höyük yerleşmesinde yapıların gömülme geleneği Çatalhöyük'teki kadar çok net izlenmese de, böyle bir uygulamanın varlığını, bazı göstergelerden görmekteyiz. Aşıklı Höyük 3.5-4 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Höyüğün kültür dolgusu kuzeyde 15.35 m. yükseklikteyken, güneyde 13.16 m.'dir. Höyüğün yüksekliği oldukça fazla olmasına rağmen, sadece 10 yapı evreli 3 tabaka saptanmıştır. Özellikle 2. tabakada yapıların gömülmesi uygulamasından bahsetmek doğru olacaktır (Plan 28).¹⁹⁸ Konumu, mimari özellikleri, yapı öğeleri, ve malzeme, her iki binanın, dolayısıyla yerleşmenin bu kesiminin, Aşıklı topluluğun sosyal yaşamlarının parçasını oluşturan inançları doğrultusunda kullanıldığını gösterir. Bu alanda bulunan hayvan kemikleri üzerinde yapılan çalışmalar ve yerleşme genelinde dağılım analizleri, özel amaçlı yapılar alanında yoğun yaban sığırı tüketimine işaret

¹⁹⁷ Duru, Aşıklı ve Akarçay Tepe, ss. 105-108.

¹⁹⁸ Esin ve Harmankaya, The Cradle of Civilization, s. 118.

eder. Konut alanında ilk sırayı koyun-keçi alırken, özel yapılar alanında yaban sığırının sayısal ağırlığı, topluluğun burada düzenlediği, katıldığı törenlerin, kutlamaların yaban sığırı tüketimi eşliğinde yapıldığını göstermesi açısından önemlidir. Aşıklı yerleşiklerinin sosyal yaşantısına işaret eden bu durum, aynı zamanda sosyal yapısına da işaret eder. Nitekim yaban sığırı gibi büyük hayvan avı, kerpiç yapımı, belli periyotlarla bina yenilemeleri, kireç taban ve sıva yapımı, konut alanını özel yapılar alanından ayıran ve sürekli yenilenerek yüksekliği 10 m'yi aşan çakıllı yol yapımı gibi faaliyetlerin tümü, ortak iş gücü gerektiren faaliyetlerdir. Yerleşmenin son evrelerinde belirginleşmeye başlayan değişiklere karşılık, bina ve mekân devamlılığında gözlemlenen 'süreklilik olgusu' nun başlangıcından höyük terk edilene kadar korunması, toplumun kolektif yapısının radikal bir değişime uğramadan devam ettiği şeklinde yorumlanmaktadır.¹⁹⁹

Anadolu'da yaygın olarak karşımıza çıkan kafatası alçılama adeti Aşıklı Höyük'ten de bilinmektedir. Örneğin, 1997 kazı döneminde bir evin tabanı altında, orta yaşlarda bir erkeğin iskelet kalıntılarına rastlanmıştır. Yanında herhangi bir ölü hediyesi olmayan bu bireyin korunmuş olan kafatası VB gövde kemikleri üzerinde, kalınlığı yer yer 3-4 mm. yi bulan alçı sıva tespit edilmiştir . Tüm kemikler üzerinde kolayca görülebilen alçı ve kemiklerin kortikal yüzeylerindeki kırmızı boya izleri, erkeğin ölümden hemen sonra, daha doğrusu çürüyüp iskelet haline dönüşmeden önce aşı boyası ile boyandığını ve tümüyle alçı ile sıvandığıktan sonra mezara konulduğunu göstermektedir. Bu ilginç uygulama Aşıklı kazısında ortaya çıkarılan diğer bireylerde görülmemektedir (Resim 49).

Orta Anadolu'da Neolitik inanca dair bilgi veren en önemli yerleşmelerden biri Çatalhöyük'tür. Çatalhöyük'te konutlar dışında azımsanamayacak sayıda kutsal mekân olarak tanımlanan yapılar tespit edilmiştir. Tapınaklar, duvarlarındaki yüksek kabartmalar ve duvar resimleri ile konutlardan ayrılmaktadır (Plan 29).

Çatalhöyük'ün Tabaka II-X yerleşmelerinde kazılan 139 yaşam mekânının en az kırkı Neolitik Çağ dinine hizmet vermiş gibi görünmektedir (Resim 50). Bu tapınaklar veya kült odaları her zaman daha özenli biçimde bezenmiştir ve genellikle içinde buldukları mahallenin en büyük mekânları olma özelliğini taşımışlardır.

¹⁹⁹Mihriban Özbaşaran, "Orta Anadolu'nun Neolitikleşme Sürecinde Aşıklı", *Colloquium Anatolicum*, Sayı: XII, 2013, ss. 6-7.

Yapı tekniği ve planı açısından konutlardan hiçbir farkı olmayan tapınaklar platform, seki, ocak ve fırın gibi daha önce söz ettiğimiz Çatalhöyük mimarisinin tüm geleneksel ve alışıldık öğelerine sahiptir. Gömüler de tapınaklarda yaygın olarak bulunur, ancak birkaç istisnanın varlığı dikkati çekmektedir. Çatalhöyük'te tapınak olan yapıların tanınmasını sağlayan ana kriterler şunlardır: Belirgin dini veya törensel önemi olan özenli duvar resimleri; hayvan başları, hayvanları veya tanrıları betimleyen sıva kabartmaları; sekilere yerleştirilmiş sığır boynuzları; ana odada bulunan boğa boynuzlu dikme dizileri ve kült heykeli grupları; duvarlara gömülü adak heykelcikleri; platformlar üzerine yerleştirilmiş insan kafatasları vb. bu özelliklerle normal evlerde karşılaşılmaz ve bu öğelerin bir kaçının bir arada görülmesi, içinde buldukları yapının bir kült odası veya tapınak olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde gösterir. Tapınakları tanımlayabilmek için bir diğer veri ise kırmızı aşı boyalı gömülerdir. Ev olduğu kesinlik kazanan yapıların ise hiç birinde aşı boyalı gömülere rastlanılmamıştır. İçinde yalnızca bir duvar resmi veya bir hayvan başı bulunan daha küçük tapınakların, daha büyüklerine bağlı birimler mi, yoksa düşük kıdemli kült görevlilerine ait evler mi olduğu açık değildir. Yalnızca büyük tapınakların kamuya ait kült yapıları olarak veya yalnızca büyük bayramlar süresince kullanılmış, küçük tapınakların rahiplerin konutları, evlerin ise sıradan insanların konutları olmaları olasıdır. Tüm bunlar tamamen varsayımdır, ama varsaydığımız sistem arkeolojiye uygundur. Duvar resimleri ile tanrıça ve hayvan başı biçimindeki sıva kabartmaların yalnızca süsleme öğeleri veya avcı ganimetleri olmayıp, dini bir işleve sahip olduğu, duvar resimlerinin törensel işlevlerini bitirdikten sonra beyaz sıva ile kaplanmış olmaları ve kabartmaların yüz, el ve ayaklarının tapınak terk edilirken parçalanmış olmalarından açıkça anlaşılmaktadır.

Çatalhöyük tapınaklarının kutsallığına dair başka bir kanıt gerekliyse, burada prematüre doğmuş bir bebeğin ölüsünün gördüğü sıra dışı muameleye değinmek yerinde olacaktır. Tapınak E.VI.A.14'te kırılmış bir kerpiç tuğlanın içinde dokuma izleri görülmüştür. Kerpicingin içinde çok ince bir beze sarılı olduğu anlaşılan bir bebeğin kırmızı aşı boyalı kemikleri ile beraber küçücük parlak bir kabuk ve küçücük bir obsidyen kıymık bulunmuştur. Bu parça, kuşkusuz, bir kadının İkiz Tanrıça Tapınağı'na yaptığı bir sunudur. Tabanın altında ise alışıldık biçimde gömülmüş bir çocuk ölüsü yer almaktadır. Çatalhöyük tapınakları duvar resimleri,

sıva kabartmalar veya her ikisiyle birden süslenmiştir. Duvarların boyanması Tabaka X'dan daha eskiye giden bir uygulama idi. Hacılar'ın Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşmesinde de M.Ö. 7000 yıllarında tabanlar ve duvarlar boyanıyordu. Çatalhöyük'te bu gelenek en azından yaklaşık M.Ö. 5700'de son bulan tabaka II'ye de sürmüştür, ancak bu son tabakada yalnızca düz kırmızı alt panolara rastlanılmıştır.²⁰⁰

Çatalhöyük'te evleri karmaşık ve sürekli yenilenen mimari unsurların bulunduğu, ölülerin gömüldüğü, duvar resimleri, kabartmalar ve diğer sanatsal unsurların barındığı mekânlardır. 1960'lı yıllarda James Mellart tarafından yürülen kazılarda, bedenlerinden ayrılmış kafatasları ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan bazıları aşiboyası ile boyanarak bezenmiş, bazıları ise bezemesiz, düz kafataslarıdır.²⁰¹ Çatalhöyük sakinleri atalarını evlerinin altına gömmüş, genellikle her evin altında birden fazla mezar bulmuştur. Bu gömütlerden bir tanesi Bina 42'de yer almaktadır. Kadının erkeğin başını tuttuğu bu gömütte, erkeğin başının, yüz hatları sıvanarak belirginleştirildiği ve kırmızıya boyandığı saptanmıştır. Sıvama işleminin bir kaç kez tekrarlandığı da anlaşılmıştır. Bu durum sıvanmış kafatasının gömülmeden önce de aynı kadın tarafından saklandığını kanıtlar niteliktedir. Temel çukurunda bulunan bu sıvanmış kafatası, Anadolu'da keşfedilmiş sıvalı kafataslarının en erken örneği olması bakımından önemlidir. Ayrıca başın çıkarılması ve sıvanması gibi, belli başlı işlemlerin tüm insanlara değil, saygı duyulan atalara uygulandığı düşünülmektedir (Resim 51) (Resim 52).²⁰² Gömütlerin en sık buldukları yerler yaşayanların uyumak ve ev içindeki diğer aktiviteler sırasında kullandıkları yüksek platformların altıdır. İskeletlerin dış morfolojisi araştırmaları, evlerde gömülü olan insanların her zaman evde yaşamış olanlarla biyolojik olarak bağlı olmadığını göstermiştir. Mezarların konumuna olasılıkla farklı hanelerin sosyal ve ekonomik görüşmelerine bağlı olarak karar verildiği düşünülmektedir.

Çatalhöyük yerleşmesinde birçok yapının içinde büyükbaş hayvan kafatasları duvarlara yerleştirilmiş şekilde görülmektedir (Resim 53).²⁰³ İnsanlar arasında aynı zamanda hayvan ve insanların beden parçalarının evden eve dolaştırılmasıyla da

²⁰⁰ Mellaart, Anadolu'da Neolitik Kent, ss. 53, 54, 58.

²⁰¹ Bonogofsky, Kafatası Kültü, s. 34.

²⁰² John Fred ve Ian Hodder, **Uygarlığın Doğuşunda Din Çatalhöyük Örneği**, Alfa Yayınları, 2018, s. 79.

²⁰³ Hodder, Leoparın Öyküsü, s. 137.

ilişkiler kurulduğu saptanmıştır. Yabani hayvanlar, özellikle de boğalar öldürüldükten sonra genellikle ritüellerin bir parçası olarak beden farklı parçaları, toplumun farklı üyeleri tarafından alındığı düşünülmektedir. Boğa bedeninin en önem verdikleri kısmı olan boynuzları alınıp hanelerde dolaştırıldığı ya da ziyafeti düzenleyen kişinin prestijini gösterecek şekilde evlere konulduğu düşünülmektedir. Ayrıca insanlar öldükten ve evlerin zemini altına gömüldükten sonra diğer insanlar tarafından kazınıp kafataslarının alındıkları saptanmıştır. Bu kafataslarını evlerde tutuyor, evlerin girişlerine yerleştiriliyor; evi ayakta tutmak adına atalarının kafataslarından faydalanıyorlardı. Kimi kafataslarının boyandığı ya da sıvandığı da tespit edilmiştir.²⁰⁴ Çatalhöyük insanlarınca insan ya da hayvan atalarının, ölüleri, evleri ve yerleşmenin sakinlerini de korudukları düşünülmekteydi. Cesetler, atalar ve iskeletler bazen yeniden etlendirildi. Bunun sebebi ise yerleşim sakinlerinin, atalarının tarih yaratımında ve günlük emeğin ürünlerini korumadaki rollerini sürdürmelerini istemeleriydi.²⁰⁵

Mellart bazı Çatalhöyük evlerini "tapınak" olarak tanımlamış ve çeşitli duvar resimleri ve kabartmaların bu tapınakların en önemli özelliği olarak düşünmüştür. Mellart ayrıca, hayvan başları ve kabartmaları "dini ve törensel" önemi olan ve tanrıları betimleyen unsurlar olarak tarif etmiştir. Mekân içinde aşı boyalı gömülerin bulunmasını da bir evin tapınak olduğuna dair bir özellik olarak ortaya koymuştur. Yani evler ve tapınaklar arasında aslında mutlaka ve resmileştirilmiş bir formül ortaya çıkmamakla birlikte, ev içi süslemelerinin ve gömülerin yoğunluğu anlamında bazı evlerin farklı olduğu gözlemlenmiş ve tapınak olarak yorumlanmışlardır. Bundan Çatalhöyük insanının inanış biçiminin rahipler, tanrılar ve tanrıçalar katmanlarından oluşan hiyerarşik bir düzende olduğu sonucu çıkmaktadır. Ev içlerinde duvar resimleri, kabartmalar, duvar süslemeleri ve kemiklerle temsil edilen geyik, yaban domuzu, leopar gibi vahşi hayvanların ise tanrı ve tanrıçaların kendilerini simgelemekten çok, onlara eşlik eden niteliyici varlıklar olduğu Mellart'ın yorumları arasındadır (Resim 54).

Yakın dönem Çatalhöyük kazılarında, mimari ve sanat unsurlarının yoğun ve karmaşık işlendiği daha önce "tapınak" olarak atfedilen evler ile görelilik olarak bu

²⁰⁴ Ian Hodder ve Katrina Gargett, "Eski ve Yeni Çatalhöyük", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 49, 2016, ss. 45-46.

²⁰⁵ Fred ve Hodder, *Uygurluğun Doğuşunda Din*, s. 97.

unsurların daha seyrek olduğu evler arasında ev içi aktiviteleri açısından bir farklılık olmadığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, Çatalhöyük'te aslında dinsel aktiviteye ayrılan ve günlük rutin yaşamdan bağımsız bir takım kült merkezlerinin olmadığı savunulmuştur. Ancak birtakım evlerin özel olduğu düşünülmüş ve yeni bulguların ışığında bu evler, Prof. Ian Hodder'un yorumuyla 'tarih evler' olarak adlandırılmıştır. "Bu evleri özel yapan nedir?" sorusuna Bleda Düring iki önemli olgudan bahsederek cevap vermektedir. Birincisi, bazı evlerin hem sembolizm açısından zengin ama aynı zamanda oldukça yoğun gömü içerdiği, ikincisi, bu yoğun gömü topluluklarının bulunduğu evlerin etrafında oluşan daha az hatta hiç gömü bulundurmeyen ev topluluklarından oluşan kümelerin olduğudur. Bu üst üste aynı biçimde, birbiri ardına inşa edilmiş, daha fazla sayıda gömüt içeren ve sembolik unsurların yoğun işlendiği ev birimlerine 'tarih evleri' denilmektedir.²⁰⁶

Çatalhöyük yapıları günümüze kadar olağanüstü bir şekilde koruna gelmiştir. Bazı yapıların kerpiç duvarları hiç bozulmadan hemen hemen çatı seviyesine kadar ortaya çıkarılmıştır. Yapıların böyle korunmuş olması ancak bunların belli bir amaçla, bilinçli olarak içlerinin doldurulması, başka bir deyişle yapının insan gibi gömülmesiyle mümkündür. Bu durum sayesinde, duvar bezemeleri, mimari öğeler gibi ayrıntılar hakkında bilgiler vermektedir.

Yapıların tabanları kadar duvarları da özenle ve çoğu kez renkli bir kil ile sıvalıdır. Duvar sıvaları sık sık yenilenmiş ancak yeni sıva yapılırken öncekiler sıyrılarak atılmadığı, üzerine yeni bir kat geçildiği görülmektedir. Her bir sıvamada duvarların boya ile yeniden bezendiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Çatalhöyük'te aynı yapının duvarlarında bazen kat kat birbirinden farklı bezemelere, resimlere ya da sahnelere rastlanılmaktadır.

Çatalhöyük'te sıradan bir ev kullanımındaki mekânın zamanla kutsallık kazandığı görülmektedir. Konutlar bunu simgeleyen kabartma ve resimlerle bezenmiştir. Duvar resimlerinde görülen betimlemeler büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Geometrik desenlerin dışında, hayvanlar ve insanların bir arada resmedildiği de görülmektedir. Duvar resimlerindeki zengin üslup, bazılarının stilize bazılarının da oldukça gerçekçi olarak gösterilmesi, bu geleneğin köklü olduğunu

²⁰⁶ Ian Hodder, "Çatalhöyük'te Ev", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 27, 2012, ss. 135-136.

kanıtlamaktadır.²⁰⁷ El baskıları, av sahnelerinin yanında hayvan kabartmaları ve duvarlara konulan boğa başları da dikkat çekicidir (Resim 55) (Resim 56).

Çatalhöyük duvar resimleri ve ev içi süslemelerinin anlamı, çeşitli araştırmacılarca farklı biçimde yorumlanmışlardır. Kimilerine göre günlük yaşamlarından sahneleri duvarlara aktarmış Çatalhöyüklüler, kimilerine göreyse mitolojilerinden bazı sahneleri betimlemişlerdir. Hatta Mellart,²⁰⁸ bir dizi nokta ve küçük desenlerden oluşan bir panoyu, bir tür takvim olarak yorumluyor, bir başka deyişle Çatalhöyük toplumunun geçmişlerini kaydettiğini düşünüyordu. Boğa başları ve kadın betimlemeleri ise baş tanrı olan boğayı ve ana tanrıçayı simgelediği düşünülmektedir. Büyük bir boğa ve çevresindeki küçük insan betimlemelerinin bulunduğu panoyu boğa avı sahnesi olarak; akbabalar sahnesini, başları ayrılmış cesetlere saldıran akbabalar olarak yorumluyor ve Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan bilinen kafatası kültürünün devam ettiğine kanıt olarak kabul ediyordu (Resim 57) (Resim 58) (Resim 59). Panterlerin yer aldığı kabartmalar ve ana tanrıçanın tahtını oluşturan panterler ise bu hayvanın da bir tanrı olduğunu düşündürmektedir. Bir köy planının ardında patlamakta olan Hasan Dağı tasviri ise Mellaart tarafından Çatalhöyük toplumunun tarihi bir olayı kaydetmesi biçiminde yorumlanmaktadır.

Çatalhöyük üzerine bambaşka bir kuram geliştiren J-D. Forest²⁰⁹ tüm kabartmaların bir soy zincirini simgelediği, duvar panolarının ise iyi-kötü ikilemini yansıttığı düşüncesindedir. Forest'a göre, boğa/öküz başı dizileri nesilleri, bu başların oluşturduğu diziler üzerinde, onları doğurmuşçasına betimlenen kadın kabartmaları ise soya canlılık veren kadınları yansıtmaktadır. Ev içi düzenlemeleri de değerlendiren kuramcı, boğa başlarının yer aldığı kuzey duvar dibindeki sekinin evin erkeğinin, ocağın bulunduğu güney kesimin evin kadının mekânı olduğunu düşünmüştür. Ayrıca boğa başı dizileri ile doğum yapan kadın kabartmasının yer aldığı batı duvarların yaşamı simgelediği ve bu duvarın dibindeki, ailenin yatağı olduğunu düşündüğü sekinin altında, gömülmüş cesetlerin bulunmasının da soyun sürekliliğini düşündürdüğü sonuçlarına varmıştır. Duvar resimlerindeki akbabalar,

²⁰⁷ Mehmet Özdoğan, "Çanak Çömlekli Neolitik Çağ", **Arkeoatlas Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: I, 2002, ss. 95-99.

²⁰⁸ Mellart, Anadolu'da Neolitik Kent, s. 111.

²⁰⁹ Jean D. Forest, " Le PPNB De Çayönü Et De Nevali Çori: Pour Une Approche Archeo-Ethnologique De La Neolithisation Du- Proche- Orient", **Anatolia Antiqua**, Sayı: 4, 1996, ss. 1-31.

boğa, Hasan Dağı gibi figürler kötülüğü ve tehlikeyi, başsız insanlar, avcılar ve köy planının ise iyiliği ve düzeni simgelediğinden bahsetmektedir.²¹⁰

Çatalhöyük'te boya kullanımı, tüm yerleşim tarihi boyunca görülmektedir. En erken duvar boyası parçaları Tabaka X'a ait evin altındaki yapı molozları arasında bulunmuş, en geç örnekleri ise Tabaka II duvarlarını kaplamış ve bu evrede yaygın olmakla beraber açık renkli kap yüzeyleri de boyanmıştır. Boya kullanımı duvarlar ile sınırlı değildir, kabartmalar, kil heykelcikler, iskeletler, tahta, sepet ve son olarak çanak çömlekte boyanmıştır. Dokumaların da boyandığı ve kadınların vücutlarını olmasa bile en azından gözlerini, kaşlarını, yanaklarını ve dudaklarını boyadıkları varsayılabilir.²¹¹ Sarı, kırmızı, yeşil, beyaz ve siyah boylarla yapılan resimlerde, geometrik desenli kilimleri andıran bezekler, dans eden ve çeşitli yöntemlerle boğa ve geyik avlayan avcılar, ellerini havaya kaldırmış insanlar, kafası kopuk insanlara saldıran akbabalar, kimi kez ters çizilmiş insan eli dizileri, portre özellikleri taşıyan insan yüzleri gibi ilginç konularla karşılaşmaktadır.²¹²

Duvardaki figürler, ana hatları çizilmeksizin, doğrudan boyanarak oluşturulmuştur; ressamın bu ön çalışmaya gerek duymayacak kadar kendilerinden emin oldukları düşünülmektedir. Tapınak A.III.8'deki bir dizi bitmemiş duvar resminde, özenli bir dokuma deseninin uygulanışı ayrıntılı biçimde izlenilmektedir. Birçok desenin tekrar tekrar ortaya çıkması ve geyik avı gibi karmaşık sahnelerin yeni baştan dört kez boyanmış olması, büyük olasılıkla kumaş veya keçe üzerine çizilmiş desen ve sahnelerden oluşan bir 'kitap' bulunduğunu düşündürmektedir (Resim 60). Kullanılan renkler kırmızı ve kahverenginin tüm tonları, devetüyü ve sarı, pembe ve turuncu, leylak, gri ve siyah ve son olarak da mavidir. Tüm bu renkler duvar resimlerinde kullanılmıştır; ancak mavi ve yeşil tabaka VII, VI B ve VI A' da iskeletlerin bazı kısımlarını boyamakta kullanılmış olmasına karşın, mavi yalnızca bir duvar resminde görülmüştür. Çok renkli resimler, tek renkliler kadar yaygın ve herhangi bir evreyle sınırlı olmadıkları düşünülmektedir (Resim 61).

²¹⁰ Veli Sevin, *Anadolu Uygarlıkları Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, (Eski Anadolu), 2003, ss. 58-61.

²¹¹ Ian Hooder, "Çatalhöyük Yeni Çalışmalar" *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, (Ed: Mehmet Özdoğan - Nezhil Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, ss. 313-329.

²¹² Sevin, Eski Anadolu, s. 58.

Tapınaklarda ve evlerde, duvar resimlerinin dinsel ayinlerle ilişkili bir işlevi olduğu düşünülmektedir. Bir resim belki bir yıl belki yalnızca bir kutlama sonunda işlevini tamamlıyor ve üzeri beyaz sıva ile kapatıldığı bilinmektedir. Aynı alan daha sonra tekrar boyanabilmekte ve aynı duvarda bir düzineden fazla sayıda duvar resmi görülebilmektedir; ancak bu durum pek yaygın değildir ve genelde tek bir duvar resmi üzerinde yüz kadar beyaz sıva katmanına rastlanır. Anlaşıyor ki kullandıkları uzun yıllar süresince, çoğu zaman ev ve tapınakların duvarları beyaz sıvalıdır.

Çatalhöyük duvar resimleri altı grupta incelenebilir:

1. Üzerinde herhangi bir motif bulunmayan, tek renge boyanmış panolar. Genellikle kırmızı, turuncu, pembemsi kırmızı veya kahverengimsi kırmızı tonlar kullanılmış, siyah panolar ise yalnızca tapınak VII.21' de görülmüştür.
2. Basit veya karmaşık, çizgisel veya dairesel geometrik desenlerin tekrarından oluşan tek veya çok renkli panolar.
3. İçi dolu dairesel, dört yapraklı motifler, mazgal deseni, stilize çiçek veya yıldız gibi simgeler içeren panolar.
4. Hem tek başına hem de natüralist veya geometrik panoları çerçeveleyen gruplar halinde görülen insan eli desenleri.
5. Natüralist duvar resimleri; hem tek başlarına hem de geyik avı, insanlarla beraber betimlenmiş boğalar, gömü ritüelleri gibi karmaşık sahnelerde görülebilen tanrıçalar, insan figürleri, boğalar, kuşlar, akbabalar, leoparlar, geyikler.
6. Peyzaj ve mimari betimler; kent ve yanardağ veya ölü evleri gibi²¹³

Düz siyah panoların yalnızca tapınak VII.21' deki akbabalar sahnesinin altında bulunuşu büyük olasılıkla bir rastlantı değildir. Zaman içinde kırmızı ve siyah panolar dönüşümlü olarak kullanılmışlardır. Siyah kuşkusuz ölümü ve yası temsil eder. Çatalhöyük'ün erkek nüfusu, doğal olarak bronzlaşmış olmakla beraber beyaz tenlidir ama resimlerde erkeklerin bedenleri kırmızı veya beyaz resmedilmiştir ve kadınların erkeklere oranla daha az yanık tenli oldukları ileri sürülebilecek olsa da tarlalarda veya damlarda çalışmış oldukları için yeterince güneşe maruz kalmış olmaları gerekmektedir. Kadınların beyaz resmedilmiş olması, beyaz tenden çok beyaz bir giysinin göstergesi olabilir. Resimlerde kadınlar erkeklerden renklerinden daha çok biçimleriyle ayırt edilebilmektedirler.

²¹³ Mellart, Anadolu'da Neolitik Kent, s. 102.

Tapınak IX.8' deki çok renkli resim ile başlayıp Tabaka VIII-VI A arasındaki grupla devam eden bir dizi bezeme, açıkça dokumaları temsil eder ve Anadolu kilimlerine olan benzerlikleri çarpıcı oldukları düşünülmektedir (Resim 62). Çatalhöyük'te dokuma yaygın bir uğraştır ve bitkisel boyaları elde etmek için gerekli tüm bitkiler höyüğün çevresinde yabancı olarak yetiştiğinden dokumaların boyaması zor olmamalıdır. Dolayısıyla kilimlerin Neolitik dönemde dokunmuş olabilecekleri, ciddiye alınması gereken bir olasılıktır. Bu bağlamda, tapınak VII.21' deki iki duvar resminde kenar püsküllerinin dahi örnek alınmış olması ayrıca dikkat çekicidir.²¹⁴ Duvar resimlerinde görülen el izlerinin çoğu yetişkinlere aittir ve eller duvara basıldıktan sonra etrafları boyanmış gibi görünmektedir. VI.A 63 numaralı evdekilerin haricinde diğer tüm eller ise pozitif bir teknikle resmedilmiştir. Ellerin çoğu sağ eldir ancak birkaç sol elde görülür. Ellerin hepsi tüm'dür. Bu el baskıları değişik şekilde yorumlanabilir. Bir taraftan kutsal bir nesneye dokunarak onun tarafından korunmak ve kem gözden sakınmak fikri geçerlidir. Diğer taraftan, boğa ve koçbaşlarının boğa ve koçu temsil etmeleri gibi farklı sahnelerle ilişkili el desenleri de insanları temsil ediyor olmalıdır.²¹⁴

Çatalhöyük yapı kültürü ve yapıların gömülmesiyle ilgili olarak, bazı yapıların kerpiç duvarları hiç bozulmadan hemen hemen çatı seviyesine kadar ortaya çıkarılmıştır. Yapıların böyle korunmuş olması ancak bunların belirli bir amaçla, bilinçli olarak içlerinin doldurulması, başka bir deyişle yapının insan gibi gömülmesiyle mümkündür.²¹⁵ Ian Hodder'ın²¹⁶ araştırmalarına göre, her yeni ev bir önceki evin duvarları üstüne inşa edilmiştir. Sürekliliğin derecesi dikkat çekici olarak yorumlanmaktadır (Plan 30). Duvarlar, yüzlerce hatta binlerce yıl boyunca duvarlar üstüne inşa edilmiştir. Mekân kullanımında değişikliğin az olduğu saptanmıştır. Ölüler evlerin tabaları altına gömülmektedir. Bu durumda ev kullanımı törensel bir işleve geçmiştir. Kullanım sonunda yapının temizlendiği, eşyası boşaltıldığı ve denetim altında yakıldığı saptanmıştır. Ardından içi doldurulup, yeni duvarlar ve döşemeler eskinin kalıntıları üzerine inşa edilmiştir.²¹⁷

²¹⁴ Mellart, Anadolu'da Neolitik Kent, ss. 101-110.

²¹⁵ Özdoğan, Çanak Çömlekli, s. 95.

²¹⁶ Ian Hodder, "Çatalhöyük: Orta Anadolu'da 9000 Yıllık Konut ve Yerleşme", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 46.

²¹⁷ Hodder (Konut ve Yerleşme), s. 45.

Çatalhöyük'teki yapıların çok iyi korunmuş olmasına rağmen, yapı içlerinden gelen buluntuların az olduğu saptanmıştır.²¹⁸ Ele geçen buluntuların büyük bir kısmı gömülerden veya evlerin arasındaki 130 çöp alanlarından gelmiştir. James Mellaart kazı raporunda evlerin boş olduğundan bahsetmiştir.²¹⁹

Yapıların gömülmesi geleneği ile ilişkili olarak bazı yapıların terk edilmeden önce bilinçli olarak ateşe verildiğine dair bulgular rastlanılmıştır. Örneğin Çayönü'nde bazı yapılarında kasıtlı olarak yakıldığı belirlenmiştir. Şiddetli bir yangın geçirdiği anlaşılan BM2a evresindeki "Kafataslı Yapı"nın içine yanık moloz dolmuş ve daha sonra yapı olduğu gibi bırakılarak ızgara planlı yapılarda olduğu gibi, üzeri tamamen taşlarla örtülmüştür.²²⁰ Aşıklı Höyük'te ise yapıların yangın geçirdiğine dair bir bulguyla karşılaşılmasıdır.²²¹ Çatalhöyük'te ise, her ne kadar James Mellart yerleşmenin ilk raporlarında yapıların yangın geçirmediğinden bahsetmiş olsa da, yeni yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan yapıların büyük bir kısmının yangın geçirdiği gözlemlenmiştir. Bu yangının kasıtlı olarak çıkarıldığı düşünülmektedir.²²²

Orta Anadolu Bölgesi'ndeki bir diğer yerleşme olan Köşk Höyük'ün III. katı'na ait bir evin duvarına, doğrudan sıva üstüne yapılmış olan duvar boyası Çatalhöyük örneklerine büyük benzerlik göstermektedir. Resimde, bir hayvan çevresinde dans eden figürlerin yer aldığı bilinmektedir. Av sonrası bir şenlik veya töreni betimleyen sahnede kırmızı, sarı, beyaz renkler kullanıldığı saptanmıştır. Yerleşmenin V. katı da benzer özelliklere sahiptir. Hemen her mekânda yer alan kayaya oyulmuş yuvarlak çöp çukurları karakteristik olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca yerleşmede tabanların bazılarının turuncu yada beyaza boyandığı saptanmıştır.²²³ Köşk Höyük'ün ölü gömme adetleri hakkında bilgilerin II.-III. katlardan geldiği anlaşılmaktadır. Ölülerin bir kısmı evlerin içine, sekilerin altına veya duvar diplerine gömülmüştür. Mezarlarda, tanrı-tanrıça figürinleri, kabartmalı kap parçaları, bir takım süs eşyaları ve kemik aletler hediye olarak bırakılmıştır. Höyükte ölümlere uygulanan bir başka yöntem kafataslarının kille sıvanarak yeniden canlandırılmasıdır (Resim 63). Bu uygulamada başlar, evlerde seki üstünde

²¹⁸ Özdoğan- Özdoğan, *Cult of Buildings*, s. 589.

²¹⁹ James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük 1962", *Anatolian Studies*, Sayı: XIII, 1962, s. 51.

²²⁰ Türkcan, *Barınak*, s. 18.

²²¹ Ufuk Esin, "1990 Aşıklı Höyük Kazısı (Kızılkaya Köyü- Aksaray İli)", **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 1991, s. 133.

²²² Hodder, *Leoparın Öyküsü*, s. 131.

²²³ During, *Küçük Asya*, s. 169.

korunmakta ya da tek veya toplu olarak sekilerin altına gömüldükleri saptanmıştır.²²⁴ Köşk Höyük'te şimdiye kadar, evlerin tabanları altında tek veya gruplar halinde toplam ondokuz kafatası ele geçmiştir.²²⁵

2.1.1.3. Göller Bölgesi

Dini Mekânlar

Göller Bölgesi'ne komşu olan Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde görülen yapı kültürü burada bulunmamaktadır. Bu yüzden Göller Bölgesi yalnızca dini mekân açısından incelenmiştir. İnançla ilgili yapılar daha çok Orta Anadolu' ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde görülürken, kısmen de olsa Göller Bölgesi'nde karşımıza çıkmaktadır.

Bu bölgede yer alan Hacılar Höyük'te, yerleşmenin halkının tabanları kırmızıya boyamayı yalnızca küçük çapta denedikleri bilinmektedir. Hacılar halkının ölümlerini yerleşim alanı dışındaki bir mezarlığa gömmeyi tercih ettikleri düşünülmektedir. Hacılar evlerinin duvarlarının iyi sıvanmış ancak yalın oluşu, renk ve doku sağlamak adına dokumaların kullanıldığını düşündürmektedir.²²⁶

Erken Neolitik Çağ'dan Erken Kalkolitik Çağ'a kadar kronolojik devamlılığın izlendiği Höyücek'te ise, Erken Neolitik Çağ'da içindeki ocak, fırın, silolar, mangallar gibi taşınmaz eşyaları ile birlikte dinsel işleve sahip olduğu anlaşılan tapınaklar bulunmuştur. Bu dönemde Höyücek'in sadece kutsal yapılardan oluştuğu anlaşılmıştır (Plan için bkz Plan 10).²²⁷

Höyücek' in mimarlık konusunda en bol ve anlaşılır buluntular veren yerleşim evresi olan Tapınak Dönemi, H-L/5-6 plan karelerinde, doğu-batı yönünde uzanan, 45x25 m. 'lik geniş bir alanda araştırılmıştır. Birbiri ile yapışık veya organik şekilde

²²⁴ Aliye Öztan, "Köşk Höyük", **12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları Sergi Kitabı** Almanya, (Ed: Clemens Lichter, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Selma Gün), 2007, s. 469.

²²⁵ Richter, Anadolu'da Ölüm, s. 24.

²²⁶ Sagona ve Zimansky, En Eski Kültürler, ss. 94-95.

²²⁷ Aslihan Yurtsever Beyazıt, " Klasik Çağlar Öncesi Anadolu Kültürlerinde "Kutsal Alan" Kavramı: Höyücek Kutsal Alanları", **Pisidia Araştırmaları Sempozyum Bildiri Kitabı**, (Ed: Bilge Hüürmüzlü - Murat Fırat - Ayça Gerçek), Cilt: 1, 2012, s. 25.

bağlantılı durumda beş yapı açığa çıkmıştır. Bu yapılardan 1 ve 2 numaralı yapıların diğerlerinden daha eski olduğu söylenebilmektedir (Resim 64). Bu iki yapının, 3, 4 ve 5 numaralı yapılarla bir süre beraber yaşadığı, ancak daha önce yıkılıp terk edildiği anlaşılmaktadır (Resim 65). Ayrıca bazı yapıların, örneğin 4 numaralı yapı tabanında ve 3 numaralı yapının işliğinin batısında, taban düzleminin altında çok zayıf duvar izlerine rastlanılmıştır. Yapılan saptamalar, TD' nin en az iki evreli olduğuna işaret etmektedir. TD yerleşmesinin bir sıra halinde konumlandırılan yapılarının plan özellikleri oldukça iyi anlaşılabilmiştir. TD'nin ilk yapı evresine ait olduğu düşünülen 1 ve 2 numaralı yapılar, çok bozuk ve en alt kerpiç sırasına kadar yıkık durumda oldukları saptanmıştır. Bu yapıların duvarları genellikle sıvalarından izlenebilmiştir (Resim 66). İki yapının da planları tam olarak anlaşılammış, hatta duvarların olası mekânları çepeçevre kapatıp kapatmadığı bile kesin şekilde saptanamamıştır.²²⁸

Erken Neolitik Çağ'da Tapınak Dönemi'nin sonunda yaşanan kısa bir boşluktan hemen sonra Geç Neolitik Çağ'a tarihlendirilen ve Kutsal Alanlar Dönemi olarak adlandırılan tabakada, belirli bir plan vermeyen, kuzey-güney yönünde birbirine paralel beş kısa duvar parçası ele geçmiştir (Resim 67) (Plan 31). 35-45 cm. kalınlıktaki bu duvarlar, taş temelsiz olarak, en alttan başlayarak ince dikdörtgen prizması biçimli kerpiçlerden örülmüştür. Paralel beş duvar parçası arasında bunları birleştiren herhangi bir ara duvara rastlanmamıştır. Kuzeye doğru eğimli olarak inşa edilmiş bu duvarların, normal ev duvarları olamayacağı anlaşılmıştır. Söz konusu duvarlarla ilgili sıvalı tabanlar üzerinde çok sayıda figürin, idol gibi kutsal nitelikli eserler ile taştan keski/baltacıklar, kilden pullar, dikdörtgen prizması biçimli nesnelere olmak üzere değişik buluntular ele geçmiştir. Kutsal Alan deyimi, belirli alanlarda çok sayıda küçük eserin bir arada ele geçmesi ve bu eserlerin günlük ihtiyaçlar için yapılmış olamayacağı varsayımı ile kullanılmıştır. Kutsal Alanlar' da buluntuların in-situ durumları kesin olarak saptanamamış ancak 2. ve 3. Kutsal Alan'da bazı figürin ve idollerin dik olarak oturtulduğu gözlenmiştir.²²⁹

²²⁸ Duru ve Umurtak, s. 8.

²²⁹ Beyazıt , Kutsal Alan, s. 25.

1. Kutsal Alan olarak isimlendirilen bu alanda 1990 yılında K-5 karesinde yapılan kazılar sırasında, plankarenin ortalarında bulunan iki paralel duvar arasında, - 1. 90 m. derinlikte yassı ve büyük kil levhalar/ kerpiçler ile kaplı bir alan ve çok sayıda küçük buluntunun varlığı saptanmıştır (Resim 68). Buranın kutsal bir alan olduğu ve tabanının da özel olarak döşenmiş olduğu saptanmıştır. 2 . Kutsal Alan'da yapılan çalışmalar sonrası K/5 karesinin batı sınırındaki kısa bir duvar parçasının doğu bitişiğinde, 3 m²'lik bir alanda, 1. KA' ya benzer şekilde, pek çok figürin, idol vb küçük eserler ele geçmiştir. Daha sonraki yıllarda yapılan kazılar doğruya doğru genişletilmiş ve buluntuların benzerlerine bu kısımda da rastlanılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda buranın da bir kutsal alan olduğu anlaşılmıştır. 3.Kutsal Alan' da ise üst üste iki ayrı taban olması ve her iki tabanın üzerinde de küçük eser ele geçmesinden ötürü, bu alanın en az iki kez kullanılmış olduğu söylenebilmektedir (Resim 69).²³⁰

Kutsal Alanlar'da ele geçen buluntular nitelik ve nicelik açısından da birbirinden çok farklı özellikler sergilemektedir. Özellikle figürin ile idollerin anlatım ve duruş şekilleri bakımından hemen hemen her KA'da değişiktir. KAD'ın normal bir yerleşme değil, kutsal bir yer, bir adak yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu küçük tepenin, büyük olasılıkla kutsal bir yer olarak kabul edildiği ve zaman zaman ziyaret edildiği düşünülmektedir. Değişik köylerden gelen tören sahipleri gelirken, kendi inanç ve geleneklerine göre yaptıkları figürin, idol ve diğer adak eşyalarını yanlarında getirdikleri için buluntular arasında farklılıkların bu sebepten kaynaklandığı düşünülmektedir. KAD'da tepenin kutsal bir yer olduğu hakkındaki inanın kaynağı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte inanın daha eski dönemlerle ilgili olduğu düşünülmektedir. Başka bir deyişle, KAD' daki kutsallığın, daha önceki dönemle, yani TD ile ilgili olduğu sanılmaktadır. TD'nin sıradan bir kasaba veya köy yerleşmesi olmadığı, sadece kutsal yapıların bulunduğu bir merkez olduğu bilinmektedir. KAD'da da Höyücek'in , normal bir yerleşim yeri değil 'Ana Tanrıça Kültü' nün eski bir merkezi olarak ziyaret edilen, kurbanlar ve hediyeler sunulan bir tapınma yeri olarak düşünülmektedir.²³¹

²³⁰ Duru ve Umurtak, ss. 20- 21.

²³¹ Duru ve Umurtak, ss. 22-23.

Göller Bölgesi'nden bahsedilecek olan son yerleşme ise Bademağacı Höyük'tür. Bademağacı oldukça farklı bir yerleşime sahiptir. Birbirinden bağımsız duran, ahşap sütun ve kirişlerle desteklenerek inşa edilmiş kerpiç evlerin, sokak ve avlularla birbirinden ayrıldığı saptanmıştır. Her yapıda bir fırın, depoloma birimleri, taşınabilir ocak ve öğütme taşları bulunmuştur. Bu yerleşim düzeninin kökeni Konya Ovası'ndan gelmemekte, aradaki bağlantı yalnızca kırmızı boyalı tabanlarda görülmektedir.²³² Ayrıca evlerde kırmızı duvar sıvası kalıntılarına rastlanıldığı bilinmektedir.²³³

2.1.1.4. Batı Anadolu Bölgesi

Dini Mekânlar

Ulucak Höyük'te VI. tabaka ile temsil olunan dönemi, Mekân 42 ve 43 olmak üzere iki yapı karakterize etmektedir. Söz konusu yapıların her ikisinin duvarları da yığma kerpiçten yapılmış olup tabanları çakıl taşı döşeme üzerine yaklaşık 0.5 cm kalınlığında kireç dökülüp üzerinin kırmızı renkte boyanmasıyla oluşturulmuştur. Dörtgen forma sahip her iki yapının da birer köşesinde ocak yer alır ve aynı yere üç kez yeniden inşa edildiği anlaşılan Mekân 42'nin tabanı üzerinde saptanan duvar yıkıntıları, mekânın duvarlarının da kireçle kaplanıp üzerinin kırmızı ve krem renkte panel ve figürlerle bezendiğini göstermektedir. Yapıların tabanında terk etme ritüeli ile ilişkili olarak bırakıldığını düşünülen hayvan çene kemiği ve kürek kemiği dışında hiçbir şey bulunmadığından, söz konusu mekânların özellikle temiz bırakıldığı öne sürülebilir. Mekân 42 ve 43'ün güney ve batısında kalan açık alanda her biri iki-üç yenileme evresine sahip çok sayıda ocak ve fırın ile bunların çevresinde bol miktarda hayvan kemiği ortaya çıkartılmıştır (Resim 70). Her iki yapının da özel işlevli binalar olduğu, çevresindeki ocak ve fırınlardan yola çıkarak da bu binaların içinde veya çevresinde topluluğun şölen türü bir faaliyeti gerçekleştirmek için bir araya geldiği düşünülmektedir.

²³² Sagona ve Zimansky, *En Eski Kültürler*, s. 94.

²³³ Marion Cutting, "Anadolu Neolitik Duvar Resimleri ve Kabartmaları", **12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları Sergi Kitabı**, (Ed: Clemens Lichter, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Selma Gün), Almanya, 2007, s. 467.

Ege Gübre'de ortaya çıkartılan yapılar içerisinde kutsal yapı ve ya tapınak denilebilecek bir mekân bulunamamıştır. Bu durumun yerleşim içindeki eşitlikçi yapının bir göstergesi olabileceği düşünülmektedir. Ancak avlunun bir köşesinde bulunan stelin olasılıkla insanların dini görevlerini yerine getirdikleri bir yer olabileceği düşünülmektedir.²³⁴ Stel hakkında detaylı bilgi tezin üçüncü bölümünde verilecektir.

²³⁴ Sağlamtimur, Neolitik Yerleşim, s. 232.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUTSALLIK ve İNANÇLA İLİŞKİLİ BULUNTULAR

3.1. ANADOLU'DA FARKLI COĞRAFYALARDAKİ DİNİ OBJELER

Tezin ikinci bölümünde dini mekânlar ve yapı kültü incelenmiştir. Bu bölümde ise daha çok taşınabilir küçük objeler ele alınmıştır. Üçüncü bölümde taşınabilir küçük objeler de kendi içinde coğrafyalara ayrılmıştır. Her coğrafyanın kendine özgü buluntu grupları vardır. Bu buluntular coğrafya bazında incelenmeye çalışılmıştır.

Tarihöncesi toplumlarında, dinsel inanişaya dair sık rastlanılan buluntular arasında figürinler, heykeller ve idoller geniş yer tutmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalar, Neolitik Çağ Anadolu'sunda tek tip bir kültürün, tek bir Neolitikleşme sürecinin yaşanmadığını ortaya koymaktadır. Henüz çok iyi bilinmemekle birlikte, dinsel inanişaların da bölgelere göre farklılıklar gösterdiği söylenebilmektedir. Örneğin, Neolitik Çağ'ın başlarına tarihlenen Nevalı Çori ve Göbeklitepe yerleşmelerinde, soyut düşünceler son derece gelişkin heykeltıraşlık eserleriyle ifade edildiği ve bu yörede Anadolu'nun başka bölgelerinde, daha sonraları ortaya çıkan Ana Tanrıça kültüründen çok farklı bir inancın var olduğu görülmektedir. Figürinler birer sanat eseri olmanın ötesinde dönemin soyutlama ve dinsel inancılarını yansıtmaktadırlar. Ana Tanrıça kültürüne sahip halkların ürettiği bu kutsal eşyalar, çoğalma, bereket ve doğanın yaratıcı gizemini temsil ettiği düşünülmektedir.²³⁵

Çoğunlukla küçük ve kilden yapılmış insan ve hayvan heykelcikleri, Neolitik dünya sembol ve imgelerinin en etkileyici ancak yeterince araştırılmamış unsurları arasındadır.²³⁶ Son dönemlerde figürin üzerine yapılmış olan araştırmalar taşıdıkları anlamların farklılığına ve görüldükleri değişik sosyal bağlamlara eğilmektedir. Bunların bazılarının çocuklar tarafından oyuncak olarak ya da yetişkinler tarafından çocukları eğitmek için kullanıldığı düşünülmektedir. Diğerlerinin ise muska ya da dilek aracı olarak kullanıldıkları belirtilmektedir. Örneğin dişi figürinlerin tanrıçayı

²³⁵ Gülsün Umurtak, "Anadolu Figürinleri", **Arkeoatlas**, Sayı: 1, 2002, (Figürinler), s. 106.

²³⁶ Svend Hansen, "Neolithic Figurines: Some General Characteristics", **The Neolithic in Turkey 10500- 5200 BC: Environment, Settlement, Flora, Fauna, Dating, Symbols of Belief, With Views From North, South, East and West**, (Ed: Mehmet Özdoğan - Nezih Başgelen- Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Cilt: 6, 2015, (Symbols of Belief), s. 265.

ya da bir Ana Tanrıça'yı simgelediğine dair çıkarımlar yapılmaktadır. Bazı kültürlerde, özellikle Akdeniz medeniyetlerinden etkilenmiş olanlarda böyle bir yorum yapılabilse de etnografik kanıtların ortaya koyduğu gibi, kadın heykellerinin pek çok farklı anlama ve işleve sahip oldukları düşünülmektedir. Bu heykellerin bazıları kadınların cinselliği, ekonomik ya da sosyal rollerine odaklanabilmektedir. Devlet öncesi toplumlarda bir 'tanrıça' düşüncesi çoğu zaman uygun görülmemiştir. Tanrı ve Tanrıça kavramları genellikle daha yüce varlıklara ait panteonların olduğu ayrı bir din alanını da içermektedir. Pek çok küçük toplumda ruhani hayatın günlük hayatın her alanını nasıl etkilediğinden bahsedilmesinin daha uygun olduğu düşünülmektedir.

Yapılan çalışmalar esnasında ele geçen figürinlerin bir "sunak" üzerinde bulunması sonucunda onun ilahi olanla bir bağı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak eğer bir figürin, başka bir figürinin parçalarıyla beraber, çöp alanlarına atılmış, açık alanlarda aşınmışsa daha dünyevi bir anlam aramanın doğru olacağı düşünülmektedir. Figürinlerin kullanım alanlarıyla ilgili de detayı analizler yapılmalıdır. Bazı figürinler atılmadan önce, kırılma, eskime ya da yıpranmaya çok ender olarak maruz kalacakları şekilde kullanılmış oldukları düşünülmektedir. Kimi figürinler ritüelleşmiş uygulamaların bir parçası olarak bilerek kırılmış olabilmektedir. Kısacası kullanım alanlarındaki çok büyük farklar figürinlerin işlevi hakkında pek çok şeyi söylemektedir. Ancak figürinleri sadece bakılacak nesnelere olarak görmemek gerektiği düşünülmektedir. Örneğin ruhani dünya ya da ilahi varlıklara bir kurban görevi gören, figürinlerin yapılması, kırılması ve atılması mümkün olabilmektedir.

Bütün bunlar ele alındığında, figürinlerin pek az durumda bireyleri temsil ettikleri söylenebilmektedir. Ancak çoğu zaman özel bir biçimleri ve varlıklarının mevcut olduğu bilinmektedir. Üretim, kullanım ve atılma kanıtlarıyla birlikte bakıldığında, bu figürinlerin genellikle özel bir görevlerinin olduğu görülmektedir.²³⁷

Paleolitik Dönem'den itibaren tarihöncesi toplumların yaşamında önemli bir yere sahip figürinlerin işlevleri konusunda birçok görüş bulunmaktadır. Örneğin, J. Mellaart insan ve şematik figürinlerin, tanrıyı simgelemiş olabileceklerini öne sürmektedir. Ona göre şişman olarak betimlenen kadın figürinleri bereketi, boğa

²³⁷ Ian Hodder, "Figürinler Hakkında Düşünmek", **Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları**, Yapı Kredi Yayınları, 2006, ss. 7-9.

görüntüsünde olanlar ise olasılıkla bolluğu vurgulamak için yapılmış olmalıdır. Genel olarak kabul edilen bu görüşlerin yanı sıra insana benzer figürinlerin, belki de koruyucu bir işlevi olduğu, hayvan figürinlerinin ise av büyüünde kullanıldıkları düşünülmektedir.²³⁸

Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'de görülen kadın figürinleri sıkça bereket, ölüm-doğum, üretim v.s. ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin Çatalhöyük'te bulunan kaba etine sokulmuş yabani buğday ile betimlenmiş kafası olmayan kadın figürünü yine bereket ile kadın arasındaki ilişkiyi düşündürmektedir.²³⁹

Neolitik dönem tanrıçaları olarak adlandırılan figürinlerin hepsi aslında kadın değildir.²⁴⁰ Arkeolojik kazılar sonucu Anadolu'da bulunan en eski insan betimlemelerinin yoğun olduğu bölge Güneydoğu Anadolu bölgesi olarak tespit edilmiştir. Bu eserler Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a, 12 binyıl öncesine tarihlenmektedir. Bu döneme ilişkin en eski kadın ve erkek betimlemesine, ilk tarımcı köy topluluklarının çekirdek bölgesi kabul edilen Şanlıurfa ve çevresinde; Göbeklitepe, Nevali Çori, Mezraa Teleilat, Hallan Çemi ve Çayönü gibi yerleşmelerde rastlanılmıştır. Bu yerleşmelerden Göbeklitepe'de ele geçen 40,5 cm. 'lik abartılı bir erkeklik organına sahip heykelcik "Baba Tanrı" inancının sorgulanmasına neden olmuştur. Şanlıurfa'nın Birecik ilçesinde bulunan Mezraa Teleilat'ta bir grup erkek heykelciği ortaya çıkarılmıştır. Mezraa Teleilat'ın M.Ö. 8. bin yılına tarihlenen, tahtında ya da arkalıklı bir iskemlede arkaya doğru gerilerek oturan kireç taşı heykelciklerinin bir kısmının erkeklik organlarının özellikle belirginleştirildiği dikkati çekmektedir. Yine aynı bölgede 12 binyıl öncesine tarihlenen görkemli bir erkek heykeli de, bölgedeki erkek egemen kültürün yansıması olarak yorumlanmıştır (Resim 71).

Bütün bu yeni veriler, Orta Anadolu'nun en önemli Neolitik merkezlerinden biri olan Çatalhöyük'te yıllar önce bulunan erkek heykelciklerine ayrı bir önem kazandırmıştır (Resim 72). Çatalhöyük kazılarında ortaya çıkarılan az sayıdaki erkek

²³⁸ Naomi Hamilton, "Çatalhöyük Figürinleri", **Sanat Dünyamız Dergisi**, Sayı: 80, 2000, İstanbul, s. 137.

²³⁹ Ian Hodder, "The Lady and the Seed: Some Thoughts on the Role of Agriculture in the 'Neolithic Revolution'", **Köyden Kente 1**, (Ed: Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen Herald Hauptmann), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, s. 130.

²⁴⁰ Mehmet Özdoğan, "The Neolithic Deity. Male or Female", **Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa**, (Ed. R.M. Boehmer ve J. Maran, Verlag Marie Leidorf, Rahden), 2001, s. 313.

heykelciği M.Ö. 6000'li yıllara aittir ve yakın zamana kadar en eski erkek betimleri olarak tanınıyorlardı. Son yıllarda Güneydoğu Anadolu'da yapılan kazılarla bu bölgede ele geçirilen erkek heykelcikleriyle M.Ö. 9000'li yıllara tarihlendirilmektedir. Arada üç bin yıllık fark olmasına rağmen her iki bölgenin erkek betimleri, Anadolu'da binlerce yıldır "Baba Tanrı" inancının da süregelmiş olabileceğini düşündürmesi açısından önemlidir. Orta Anadolu'da ise Çatalhöyük dışında taş veya mermerden yapılmış "Baba Tanrı" olarak yorumlanabilecek erkek betimleri henüz karşımıza çıkmamıştır. Ayrıca Neolitik Çağ'dan sonra Kalkolitik Çağ'da erkek betimlerinin birdenbire üretimden kalktığı bilinmektedir. Bu çağa ait bilinen tek örnek Can Hasan'dan soyut bir mermer idoldür.²⁴¹

Bir başka dini anlam taşıyan objeler ise tılsım ve muskaldır. Tılsım, muska ya da nazar boncuğu taşıyarak ya da saklayarak kötü ruhlara karşı korunma düşüncesi Anadolu'daki tarihöncesi yerleşimciler arasında oldukça yaygın olarak görülmekteydi. Örneğin, Çatalhöyük'teki duvar resimlerinden birinde boğazına muska takmış bir insan figürü betimlenmiştir. M.Ö. 7. binyıldan itibaren, üzerinde doğrusal motiflerin olduğu, yuvarlak, dört köşeli ya da oval biçimli, kil ya da taştan yapılmış damga mühürler de muhtemelen yerleşme sakinleri tarafından muska ya da tılsım olarak taşındığı düşünülmektedir.²⁴²

Anadolu'daki Neolitik Çağ yerleşmelerinin hemen hepsinde yerel inanışı ve sanatı temsil eden figürinler ele geçmiştir²⁴³ Figürinlerin sayıca fazla oluşu ve değişik biçim anlayışı nedeniyle önemli olan figürinleri yerleşmelere ayırarak ele alınacaktır.

3.1.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi

Neolitik Dönem'de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde figürinler yoğunlaşmakta ve Cafer Höyük, Çayönü, Göbeklitepe, Mezraa Teleilat, Nevali Çori gibi yerleşimlerde bulunmaktadır.

²⁴¹Şengül Aydıngün, "Mucizenin Kaynağı Bereketli ve Herşeye Hakim", **Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da Kadın**, Yapı Kredi Yayınları, 2013, (Mucizenin Kaynağı), ss. 46-47.

²⁴²Yakar, s. 185.

²⁴³Umurtak, Figürinler, s. 106.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Çayönü yerleşiminde, kadın figürinleri ilk defa İlk Kültür Basamağı'nın sonlarında ortaya çıkmış ve zaman içinde sayısı artmıştır. Kadınlar değişik tiplerde, stilize olarak betimlenmişlerdir. Taştan kadın heykelciği sadece bir tanedir. Erkek Figürinleri ise daha çok son dönemlerin tipleridir. Eski evrelere ait, saçları ve yüzü ayrıntılı betimlenmiş bir insan kafasının altındaki deliğe bir sopa geçirilerek başka bir şeyin üstüne oturtulduğu tahmin edilmektedir. Sadece birkaç tane insan heykelciği ev içi buluntuları arasındadır. Özel kült yapıları veya dinsel törenlerle ilişkilendirebilecek ya da büyü amaçlı kullanıldığını gösteren bir veriye rastlanılmamıştır.²⁴⁴ Basit oturan kadın figürinleri temelde koni şeklindedir ve bacakları ya kaideden çıkar ya da kaideye eklenmiş vaziyette betimlenmişlerdir.²⁴⁵ Çayönü Erken Neolitik Dönem'e tarihlenen Oturan Kadın Figürini pişmiş topraktan yapılmış ve yüksekliği 2,2 cm'dir. Figürün oturur vaziyette ve baş kısmı bulunmamaktadır. Göğüsleri gösterilmiş olan bu figürin, geniş kalça ve sarkık büyük bir göbeğe sahiptir. Kolları ve ayakları eksik durumdadır (Resim 73).²⁴⁶ Çayönü'nde sadece bir adet taş figürin bilinmektedir (Resim 74). Keramiksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen stilize edilmiş bir kadın figürüdür. Figürinde göğüs çıkıntısı ve bel girintisini görmek mümkündür. Soyut olarak oturan kadını betimleyen bu tip örneklerden 20 tane ele geçmiştir. Bu örneğin alt kısmı, düz ve yuvarlak bir dip sağlaması için çıkıntılı yapılmışken, ince ve kavisli bacaklar alt kısma applike edilmiş durumdadır (Çizim 2).²⁴⁷ Çayönü Geniş Odalı Yapılar evresinden pişmiş toprak kadın figürini ele geçmiştir. Keramiksiz Neolitik Dönem, Yaklaşık M.Ö. 7000'e tarihlenen bu figürin oturur durumdadır ve bacak kısmı yapıştırılmıştır. Figürinin başı küçük bir sivrilik olarak gösterilmiştir (Resim 75).²⁴⁸

Çayönü yerleşmesinde küçük buluntu olarak ev modelleri karşımıza çıkmaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait kil ev modelleri özellikle, Çayönü Hücre Planlı Yapılar Evresi'ne ait mimariyi anlamak adına önem teşkil

²⁴⁴ Aslı Özdoğan, "Çayönü", *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, (Çayönü) s. 88.

²⁴⁵ Morales Broman, "Figurines and Other Clay Objects from Sarab and Çayönü", *Oriental Institute Communications*, Sayı: 25, 1990, s. 60.

²⁴⁶ Özdoğan, Çayönü The Cradle of Civilization, s. 59.

²⁴⁷ Broman, Sarab and Çayönü, s. 63.

²⁴⁸ Sümer, Tanrı ve Tanrıça s. 260.

etmektedir. Örneğin "Ev modelleri" yapıların kenarları korkuluklu, düz toprak damla kapatıldığını göstermektedir (Resim 76).²⁴⁹

Mezraa Teleilat'ta ele geçen kireçtaşından erkek heykelcikleri, erkeklik organı biçimli pek çok betim 'Baba Tanrı' inancını destekleyen buluntular arasındadır (Resim 77). Bir diğer önemli heykelcik ise M.Ö. 8. bin yılına tarihlenen, tahtında ya da arkalıklı bir iskemlede arkaya doğru gerilerek oturan kireçtaşı heykelciktir (Resim 78).²⁵⁰

Akarçaytepe'de ise Geç PPNB'de Akarçay'a özgü, üzerinde geometrik bezemeler olan çizgili kireç taşlarının hemen her kontekstte bulunmuş olmasının yanı sıra hayvan, insan ve amorf betimlemeler içeren kil figürinlerin ortaya çıkmasının dikkat çekici olduğu düşünülmektedir. Final PPNB'de ise taş kaplarla beraber, figürinler açığa çıkarılmıştır. Akarçay'da ise bina içleri ve açık alanlarda ölü gömme uygulamasının olmadığı saptanmıştır. Ancak tarımın ve hayvancılığın yaygınlaştığı Hücre Planlı Yapılar'la birlikte hayvan ve insan figürinleri açığa çıkarılmıştır (Resim 79). Bina içleri ve açık alanlarda ocağa yakın olarak bulunan pişmiş kilden yapılan bu figürinlerin inanç dünyasıyla ilişkili olduğunu söylemek güçtür.²⁵¹

3.1.2. Orta Anadolu Bölgesi

Orta Anadolu'da, genel yerleşim planında olduğu gibi, inançla ilgili sembolizm de Güneydoğu'dan farklılık göstermektedir.²⁵² Aşıklı Höyük'te Çatalhöyük'te olduğu gibi duvar kabartmaları duvar resimleri bulunmamaktadır. Ayrıca kil kullanımının da yaygın olmadığı saptanmıştır. Aşıklı Höyük'te çok az sayıda hayvan heykelciği bulunmuştur.²⁵³ Ancak M.Ö. 9. ve 8. bin yıl Aşıklı Höyük yerleşmesinde bulunmuş tek örnekten bahsetmek gerekmektedir. Figürin, 3.41 x 1.37 x 0.74 cm. boyutlarındadır, pişmiş kildendir ve antropomorfik özellikler taşımaktadır. Kol ya da göğüsleri simgelemesi muhtemel, gövdenin iki yanında bulunan çıkıntılardan kırık olan biri dışında, tümüdür. Baş stilizedir; üst kısmı düzdür. Yüzü, Avrupa Neolitik'inden bilinen kuş biçimli figürinleri hatırlatırcasına üçgenimsi

²⁴⁹ Özdoğan, Çayönü, s. 90.

²⁵⁰ Aydıngün, Mucizenin Kaynağı, s. 46.

²⁵¹ Duru, Aşıklı ve Akarçay Tepe, ss. 250-257.

²⁵² Sagona ve Zimansky, En Eski Kültürler, s. 60.

²⁵³ Özbaşaran ve Cutting, Aşıklı Höyük- Çatalhöyük, s. 60.

ve öne doğru çıkıktır. İki yanda belli bir simetri oluşturacak biçimde burun (?) ortada yer alır. Göz ve ağız ayrıntıları gösterilmemiştir; ancak küçük kopuntuların olduğu da gözlemlenmektedir. Gövde, boyundan bele kadar olan kısımda genişleyerek ve sonra daralarak oval bir form oluşturacak şekilde biçimlendirilmiştir. Kalça, bacak ve ayak ayrıntıları gösterilmemiştir. Belin altına denk gelen kısımda bir çıkıntı bulunur; bunun erkeklik organını simgelemesi muhtemeldir, ancak figürinin kadın olması durumunda doğum ile ilgili ya da hamile bir kadını betimleyen bir ayrıntı olma ihtimali de mevcuttur. Arka yüzü ve zemine oturduğu kısım, bulunduğu yerde ayakta durabilecek şekilde düzdür. Kadın mı erkek mi olduğu, vücut organları yoluyla doğrudan yansıtılmamıştır. Bir olasılık olarak, bu farkın önemsenmemiş olduğu düşünülmektedir. Gövdenin iki yanında ve belin altındaki çıkıntının neyi temsil ettiği belirlenememiştir. Yüzünün üçgen biçimli ve öne doğru çıkıntılı olması –kuş başlı insan figürlerinin yarattığı algı ile– hayvanları da temsil ettiğini düşündürmektedir. Eğer durumun böyle olduğu düşünülürse, küçük figürinde vurgulanmak istenen şeyin kadın, erkek ve hayvan özelliklerini bir araya toplayan, cinsiyetler üstü, 'canlı' vurgusu olduğu varsayılabilir. Bu figürin antropomorfik özellikler taşıyan tek figürüdür (Resim 80). Figürin eski barınaklardan birinde (B.35/34 binası), binanın toprak taban sıvasının altındaki bir çukurun üst dolgusunda bulunmuştur (Resim 81). Üzerine atılan taban sıvası bina duvarlarında da devam ettiği belirtilmektedir. Küçük kil figürin, bu taban sıvasının hemen altında ortaya çıkarılmıştır. Çukur dolgusunda tanımlı herhangi başka bir buluntu ya da malzemenin ele geçmediği belirtilmektedir. Bununla birlikte binanın taban üstü dolgusunda bulunan insan biçimli doğal iki nesnenin varlığı dikkat çekici olarak yorumlanmaktadır. Hammaddesi ignimbrit olan bu nesnelere volkanik arazide bulunabilen doğal oluşumlar olarak belirtilmekte ve bulunan örneklerin herhangi bir işlem görmediği düşünülmektedir (Resim 82). Figürinin Aşıklı Höyük'te yaşayanlar ya da çocuklar tarafından çevrede bulunup, toplanıp, yerleşmeye getirilmiş olması olasılığı üzerinde durulmaktadır. Benzerlerinden iki tane daha aynı binanın daha geç yenileme evrelerine ait bir başka taban üstü dolgusunda da saptanmıştır. Aşıklı Höyük'deki figürin örneği, bulunduğu konum itibariyle yerleşik yaşamın başlaması, ilk binanın inşası ile ilişkilendirilebilecek bir örnek olarak düşünülmektedir. Ancak figürinin kendisi gibi,

uygulama da tek örnektir ve Aşıklı topluluğun 'yapı ritüeli' ni destekleyen başka verilere ulaşamadığı belirtilmiştir.²⁵⁴

Aşıklı Höyük'te M.Ö. geç 9. ve erken 8.binyılda dinsel törenlere ayrılmış binalar görülür, ancak evler bir sonraki bin yılda yaşamış olan Çatalhöyük'teki gömme, ayin, sanat ve depolama gibi geniş bir yelpazeye yayılan işlevleri yerine getiren, imalat ve üretimin yapıldığı belli olan evlere göre daha kısır olduğu görülmektedir.²⁵⁵

Orta Anadolu'nun zengin buluntu sahibi yerleşmelerinden Çatalhöyük'te figürinler görünmektedir. Çatalhöyük'ten gelen buluntular , topluluğun din bilincinde güçlü kadın şahsiyetlerin rol oynadığını düşündürmektedir. Çatalhöyük 6. tabakada kadın heykelciklerinin sayısı artış göstermekte olup daha üstteki tabakalarda daha fazla iri göğüslü kadın heykelciği olduğu saptanmıştır.²⁵⁶ Figürinlerin cinsiyetinin belirlenmesi çok zor olsa da Çatalhöyük'teki ilk kazılarda ortaya çıkan kil figürinlerin tümünün kadını yansıttığı, taş figürinlerin ise kadından çok erkek olduğu belirlenmiştir. Bu gözlem figürinlerin zamansal dağılımlarıyla birlikte ele alındığında, VI. ve V. tabakalar arasında, mimari plan değişimine koşut olarak, figürin yapımında da köklü bir değişim yaşandığı görülmektedir. Buna göre, Çatalhöyük'ün erken yerleşimindeki dini etkinlikler, çoğu erkek cinsiyetini yansıtan ve Güneydoğu Anadolu'daki Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşmelerin sanat eserleriyle biçimsel bakımdan bağlantılı olan taş figürinleri içermektedir. Daha sonraki tabakalar boyunca ise, sıklıkla aşırı yağlı kalçaları ön planda olan, gebeliği ve iri vücutları vurgulanan kadın betimlerinin önem kazandığı saptanmıştır. Her ne kadar son yıllarda "ana tanrıça" ve "bereket tanrıçası" terimleri daha az kullanılmaktaysa da bu kadın figürinleri tanrıça betimleri olabileceği gibi, bunların amacının kadınlığı ya da cinselliği vurgulamak olduğu da aynı biçimde tartışmaya açık olabileceği düşünülmektedir.²⁵⁷

Çatalhöyük'ten en önemli heykelcik Anadolu Medeniyetler Müzesi'nde sergilenen pişmiş toprak Ana Tanrıça figürünüdür (Resim 83). Ana tanrıça her bir

²⁵⁴ Mihriban Özbaşaran, "Küçük Kil Figürinin Büyük Soruları", **Samsat'tan Acmehöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Prof. Dr Aliye Öztan'a Armağan**, (Ed: Süleyman Özkan- Halime Hüryılmaz- Atıla Türker), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2017, ss. 199-201.

²⁵⁵ Hodder, *Leoparın Öyküsü*, s. 134.

²⁵⁶ Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde*, ss. 50-53.

²⁵⁷ Sagona ve Zimansky, *En Eski Kültürler*, ss. 91-92.

kolu leopar olan taht ya da benzeri bir yerde oturur durumda gösterilmiştir. Figürinin oldukça kalın ve pazulu kolları, leoparların başları üzerine dayanmıştır. Leoparların kuyrukları ise arkadan dolanarak figürinin omuzları üstünde durmaktadır. Göğüsler ve karın büyük ve sarkık gösterilmiş, göbek çukuru büyük bir daire şeklinde vurgulanmıştır. Bacaklar oldukça dolgun gösterilirken, diz kapakları daireler şeklinde belirtilmiş, ayaklar ise vücuda oranla küçük ve ayrıntısız işlenmiştir. Figürinin iki bacağı arasındaki yuvarlak nesnenin muhtemelen bir bebeğe ait olduğu ve bu tanrıçanın doğum yapıyor olduğu düşünülmektedir. Bir diğer Ana Tanrıça figürünü ise, Çatalhöyük II. Tabaka'dan gelen, Neolitik Dönem M.Ö 6. binin ilk yarısına tarihlenen pişmiş toprak figürüdür. Baş kısmı onarılmış bu Ana Tanrıça figürünü 9.4 cm yüksekliğe sahiptir (Resim 84).²⁵⁸ Çatalhöyük'te ele geçen bir diğer figürin ise, M.Ö. 6. binyılın ilk yarısına tarihlenen figürüdür. Oturur durumdaki figürinin çift taraflı olduğu gözlemlenmektedir. Ön taraf, iri göğüslü ve karınlı tipik gürbüz kadını anlatmaktadır. Çok ince kollar ve seçilebilen parmaklar, göğüslerin üzerine kavuşturulmuştur. Figürinin ön kaidesi kayıptır ama bacak bacak üstüne atmış gibi görünmektedir. Arka tarafta omurgası, leğen kemiği ve omuzlarının üzerinden dışarı taşan kürek kemiği şekillendirilmiş belirgin bir iskeleti tasvir etmektedir. Figürin sıvalıdır ve ikincil bir yangın geçirmenin izlerini taşıdığı gözlemlenmektedir. Bu figürin Çatalhöyük Mekân 252'nin küllü bir alanında ele geçmiştir. İskelet betimi benzersiz görünmekle beraber Çatalhöyük örneklerinden farklı olduğu düşünülmektedir (Resim 85). Çatalhöyük 4040 çöplük alanından taş Ana Tanrıça figürünü ele geçmiştir. M.Ö. 6. binin ilk yarısı tarihlenmektedir. Figürin oldukça stilize ve oturur vaziyettedir. Bacakları yoktur fakat bel oyuntusu ve geniş kalçaları belirgindir. Yüksekliği 4. 6 cm. genişliği ise, 4. 7 cm.'dir (Resim 86). Çatalhöyük'ten bir başka figürin ise yüksekliği 2.49 cm.'lik olan kil Ana Tanrıça figürünüdür. Yüzde ayrıntıları bulunmayan bu figürin ayakta durur vaziyettedir. Elleri ve göğüsleri belirtilmemiş olan bu figürin kaba hatlara sahiptir (Resim 87).²⁵⁹

Orta Anadolu'dan bir diğer yerleşme ise Köşk Höyük'tür. Köşk Höyük'de dört yapı katında da kadın ve erkek figürinleri ele geçmiştir. Çoğu pişmiş topraktan, bir kısmı taştan yapılmış bu figürinler tanrı ve tanrıçaları simgelemektedir. Şematik

²⁵⁸ Sümer, Tanrı ve Tanrıça, s. 35.

²⁵⁹ Lynn Maskell ve Carolyn Nakamura, "Çatalhöyük Figürinleri", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 110.

ve doğal olmak üzereiki farklı stilde yapılmışlardır.²⁶⁰ Anadolu'daki diğer merkezlerde bulunan heykelcik ve figürinlerin de doğruladığı gibi, bu tip eserlerin doğal olarak yapılmaları Neolitik Çağ'dan itibaren başlamakta, Hacılar yerleşiminde de açıkça izlendiği gibi Erken Kalkolitik çağdan itibaren kısmen stilize olarak şekillendirildiği görülmektedir. Geç Kalkolitik çağda gittikçe artan bu stilize tasvir anlayışının, Eski Tunç çağında tam stilize figürin ve idollere dönüştüğü anlaşılmaktadır. İlk figürin, II. yapı katı tabanı üzerinde bulunmuştur. Pişmiş topraktan yapılmış olan eser ayakta durur vaziyette gösterilmiştir ve başında sivri uçlu külaha benzeyen başlık işlenmiştir (Çizim 3). Uzunca gösterilmiş olan yüzünde ayrıntılar belirtilmemiş, kolları omuza yakın kısımdan kırılmıştır. Ancak, duruş biçimlerinden kolların iki yana açık oldukları anlaşılmaktadır. Kırmızı aşı boyalı, perdahlı figürinin kalçasını, kabartma olarak yapılmış beyaz boyalı oldukça kalın bir kuşak sarmakta, kuşağın altından çıkıp aşağı sarkan gene beyaz boyalı band ise ön tarafını örtmektedir. Ne yazık ki eserin ayakları da hemen dizlerinin üstünden kırılmıştır. Üst tarafı çıplak bir kadını temsil eden bu eser, ayakta durması, ince hatlara sahip olması ve kalçasının kuşakla sarılı olması bakımından, Hacılar'ın Geç Neolitik çağa tarihlenen VI. tabakasında bulunan heykelciklerle benzeşmektedir. Ayaklarını dizlerinden bükerek oturmuş olarak tasvir edilmiş Ana Tanrıça heykelciği de II. yapı katına aittir (Çizim 4). Pişirilmiş bej renkli kilden yapılmış heykelciğin başı boynundan, sağ eli de omuz kısmından kırılmıştır. Korunmuş olan sol eliyle göğsünü tutan, oldukça şişman bir kadını temsil eden heykelciğin göbek çukuru ve kasıkları derin çizgilerle belirtilmiştir. Heykelciğin yakın benzeri Çatalhöyük'ün Kutsal yerinde bulunmuş, Geç Neolitik çağa tarihlenmiş olan, dizlerini büküp oturmuş, elleriyle göğsünü tutan şişman Ana Tanrıça heykelciğidir. Diğer bir buluntu III. yapı katı tabanı altında bulunan bir toprak mezarda ölü armağanı olarak bulunan, kaidesi üzerinde oturur durumda temsil edilmiş, şişman Ana Tanrıça heykelciğidir (Çizim 5). Bordürlü yuvarlak başlığı ensesine doğru inen kıvrımlarıyla ayrıntılarıyla işlenmiştir. Bu heykelcik de iri çekik badem gözlü, kemer burunlu ve dolgun yanaklıdır. İri göğüslü kalçalı ve baldırlı gösterilen heykelcik eliyle göğsünü tutmaktadır.²⁶¹ Köşk Höyük II. Tabaka'dan pişmiş toprak heykelcik ele geçmiştir.

²⁶⁰Öztan, Yeni Katkılar, s. 59.

²⁶¹ Uğur Silistreli, "Köşk Höyük Figürin ve Heykelcikleri", **Bellekten**, Cilt: LIII, Sayı: 206, 1989, (Köşk Höyük), ss. 498- 501.

M.Ö. 6. binin ikinci yarısına tarihlenen bu heykelcik hafifçe yükseltmiş kafa ve özellikle de katlanmış kollar bakımından bir gücü temsil ettiği düşünülmektedir. Heykelciğin yüksekliği 7 cm.'dir ve kalçaları şişman olarak gösterilmektedir. Yüz kısmının ise oldukça iyi işlendiği gözlemlenmektedir (Resim 88).²⁶²

Köşk Höyük çömlekçileri ürettikleri derin kaselerin ve kapların bir kısmını bukrania, hayvan, hamile kadın ve kabartma tarzı diğer motifler ile süslemişlerdir. Bu tarz motiflerin olasılıkla bereketi ve korunmayı sağlamak için yapıldığı düşünülmektedir. Köşk Höyük'te ele geçen antropomorfik kapların sembolik değerler taşıdığı ve bunun da bereket tanrıçasının sahip olduğu büyüsel dinsel işlevler olabileceği düşünülmektedir.²⁶³

3.1.3. Göller Bölgesi

Göller Bölgesi kabartma yontuların ve duvar resimlerinin olmadığı bir bölgedir. Bu bölgede sembolizm, Konya Ovası'na kıyasla daha sönüktür ve buradaki kült etkinlikleri, iyi yapılmış figürinler ve nesnelere odaklanmış olmalıdır.²⁶⁴

Göller Bölgesi Neolitik Dönem yerleşmelerinden olan Hacılar'da topluluğun simgesel ya da dinsel yaşamına ilişkin tüm kanıtlar buradan çıkarılan zengin heykelcik serilerinden elde edilmektedir. Heykelciklerin çoğu kilden yapılmış olmakla birlikte, taştan yapılmış bir kaç parça da vardır. Bunların tümü evlerde bulunmuştur. En kapsamlı seriler, M.Ö. 5600 civarında yangınla son bulan, dolayısıyla Çatalhöyük'ün geç tabakalarıyla çağdaş olan bir yerleşme katından, 6. tabakadan gelmektedir. Bu tabakadaki evlerde kadın tiplerinden bir kesit sunan yaklaşık kırk beş heykelcik bulunmuştur. Bunlar gençlikten yaşlılığa, kadınların çeşitli çağlarını göstermektedir. Bazı heykelcikler hamile, bazılarıysa sarkık göğüslü ve şişman yaşlı kadınlar gibi görünmektedirler. Ayakta, oturmuş ve uzanmış olarak çeşitli pozlarda karşımıza çıkmaktadırlar.²⁶⁵ Çoğu VI. tabakaya ait olan 76 figürin, Mellart tarafından heykelcikler, figürinler, şematik figürinler ve kazıma bezekli taş levhalar olmak üzere dört grupta sınıflandırılmıştır. Heykelcikler figürinlerden farklı

²⁶² Hansen, Symbols of Belief, s. 272.

²⁶³ Yakar, En Eski Toplum, s. 184.

²⁶⁴ Sagona ve Zimansky, En Eski Kültürler, s. 93.

²⁶⁵ Roller, Ana Tanrıça'nın İzinde, s. 57.

olarak, kırmızı ya da devetüyü kilden çok iyi bir şekilde yapılmış ve üzerlerinde ayrıntıları belirtmek için sıklıkla siyah boya kullanılmıştır. Büyüklükleri 24-7 cm. arasında değişen bu heykelcikler, duruş ve ayrıntıda dikkate değer ölçüde çeşitlilik göstermektedir. Kadınlar çeşitli duruşlarda, yaslanmış, oturmuş, yanlarında hayvanlarla tahtta otururken ya da ayakta duruken gösterilmiş ve çıplak ya da etek giymiş olarak betimlenmişlerdir. Başlar ayrıca yapılmış ve gövdeye sonradan eklenmiştir; kabaca yapılmış olan figürinler , olasılıkla ahşap bir çiviyle sabitlenmiş yine ahşaptan bir başa sahiptir. Heykelciklerdeki saç biçimleri için özen gösterilmiş; saçlar ya da başın üstünde topuz olarak durmakta ya da sırttan aşağı doğru örülü olarak sarmaktadır.²⁶⁶

Hacılar'da ele geçen bir heykelcik, genç bir tanrıçanın sol omzunun altında bir leoparı tuttuğunu göstermektedir. Leoparın başı bulunamamıştır fakat, kuyruğuyla bedeni iyi korunmuş durumdadır. Tanrıça, arkasında kuyruk olan bir iç çamaşırıyla gösterilmiştir. Saçı sırtına doğru inen bir örgü şeklinde sonlanmıştır (Resim 89).²⁶⁷ Çıplak tasvir edilen bir diğer figürin yüz üstü yatar pozisyondadır. Dizlerini bükerek bacaklarını altına almış başı yukarıya doğru bakar vaziyette gösterilmiştir. (Resim 90).²⁶⁸ Hacılar'da ele geçen bir diğer buluntu ise, ayakta duran tam göğüslü figürindir. Baş kısmı ve sol kolunun eksikliği gözlemlenmektedir. Yüksekliği 9cm. olan Ana Tanrıça figürini pişmiş topraktanır. Eller göğüslerin üzerinde gösterilmiş ve karnı sarkık bir şekilde tasvir edilmiştir (Resim 91). Hacılar'dan bir diğer figürin ise, çocuğunu kucağında taşıyan daha bir anneyi göstermektedir. Annenin kolları ince bir şekilde yapılmış ve kollarından yalnızca bir tanesi korunmuş durumdadır. Çocuğun ise sadece bacakları bulunmaktadır (Resim 92).²⁶⁹

Höyücek'te, Son Neolitik Çağ'a tarihlenen ve Kutsal Alanlar Dönemi olarak adlandırılan evrede, bazı özel alanlarda pişmiş topraktan 80 kadar figürin, idol ve küçük eşyalar in situ durumda ele geçmiştir. Bu yerleşime ait figürinlerin bazılarında kadınlar doğal biçimlerine yakın olarak betimlenmişlerdir. Diğer bir grup eserde ise kadınlar bir tahtta veya bağdaş kurmuş durumdadırlar. Höyücek'te bulunan, doğum yapan Tanrıça figürininin tam benzeri başka bir yerleşmede henüz bilinmemekle

²⁶⁶ Sagona ve Zimansky, *En Eski Kültürler*, ss. 95-96.

²⁶⁷ James Mellaart, *Excavations at Hacılar*, Edinburgh University Yayınları, İskoçya, 1970, (Hacılar), s. 171.

²⁶⁸ Duru , *Altıbin Yıl*, s. 96.

²⁶⁹ Duru, *Altıbin Yıl*, s. 97.

birlikte, Çatalhöyük'ün VI. tabakasında, biçimiyle doğum pozisyonunda kadın olarak tanımlanan başka bir figürin daha vardır.²⁷⁰

İlk örnekte, arkalıksız sandalye veya tabure üzerinde oturan, kollarını göğsünde kavuşturmuş kadın figürini pişmiş topraktan yapılmıştır (Çizim 6). Açık kahverengi ve sarı renktedir. Soluk beyaz boya ile bazı vücut ayrıntıları ve giysi olabilecek bezemeler belirtilmiştir. Yüksekliği 9 cm, genişliği 6.6 cm, kalınlığı ise 4 cm'dir. Pişmiş topraktan yapılmış kırmızı renkteki kadın figürünü arkalıksız sandalye veya tabure üzerinde oturur vaziyette betimlenmiş ve kolları çıkıntılar halinde belirtilmiştir (Çizim 7). Omuzlar arasında sokma baş için hazırlanmış delik, göğüste ve sırtta anlamları belirsiz noktalar mevcuttur. Ancak baş kısmı eksiktir. Figürünün yüksekliği 4.7 cm, genişliği 4.6 cm. 'dir.

Bağdaş kurmuş, kolları göğüs önünde kadın figürünü, omuzlar arasında sokma baş için hazırlanmış deliğe sahiptir. Göğüste, kollarda ve sırtta nokta grupları işlenmiştir. Baş eksik, vücut tüm durumdadır (Çizim 8). Bağdaş kurmuş, kolları küt çıkıntılarla belirtilmiş figürin baş sokma deliğine sahiptir. Göğüsler küçük çıkıntılar halinde belirtilmiştir. Göğsün üst tarafında kesişen eğik çizgiler bulunmaktadır. Baş eksik, vücut tüm durumdadır (Çizim 9).²⁷¹

Bademağacı'na ait eserlerden önemli bir grup, kilden yapıp daha sonra pişirilmiş insan figürinleridir. Tarihöncesi dönemleri toplumlarının dinî inançlarında, bir büyük tanrıçanın (Ana Tanrıça) en önemli rolü oynadığı bilinmektedir. Ana Tanrıça Kültü'nün varlığını gösteren belgeler de, doğadaki her canlının doğurucusu olan bu tanrıçaya adanmış olan ve hamile kadın vücudunu tasvir eden, tam plastik kadın figürinleridir (Resim 93). Ana Tanrıça'nın bazen çok stilize edildiği, bir 'İdol' şeklini aldığı da görülmektedir. (Resim 94). Bazen çok stilize edilmiş başka bir Ana Tanrıça betimi de karşımıza çıkmaktadır (Resim 95). Eserleri inceleyecek olursak: Bademağacı'ndaki tam plastik biçimlendirilmiş bahsedilen bu kadın figürinleri, Ana Tanrıça tasvirleri olarak görülmektedir. Kadınlara özgü organları abartılı ve hamile (!) gösterilmiş olan kadınların duruş şekilleri farklıdır. Bir diğeri ise basitleştirilmiş, şematize edilmiş kadın figürüdür ve yüksekliği 4,5 cm'dir. Bu figür kuşkusuz Ana Tanrıça'yı tasvir eden bir 'İdol'olarak düşünülmektedir. Bir diğeri pişmiş toprak

²⁷⁰ Umurtak, Figürinler, s. 107.

²⁷¹ Refik Duru - Gülsün Umurtak, **Höyücek 1989 - 1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, (Höyücek 1989), ss. 94-95.

levhadan yapılmış eser de Ana Tanrıça betimi olabilir ve yüksekliği 6 cm'dir. Pişmiş topraktan başta, yüzün tüm organları gösterilmiş olup yüksekliği 6 cm'dir.²⁷²

3.1.4. Batı Anadolu Bölgesi

Batı Anadolu olarak adlandırılan bölge içerisinde, Neolitik döneme tarihlenen Yeşilova Höyüğü, Ege Gübre ve Ulucak Höyük'te figürin ve idoller yapılan çalışmalar sonucu açığa çıkarılmıştır.

Yeşilova Höyüğü'nde 8 bin yıl önce yaşayan İzmir'in ilk toplumu, Anadolu'da diğer topluluklarda olduğu gibi, doğurgan yapısıyla bereketin simgesi kadını, 'Ana Tanrıça' olarak kutsallaştırılmıştır. 2008 yılından bu yana sürdürülen çalışmalarda sekiz adet idol ve figürine ait parçalar ele geçmiştir. Yeşilova'da sürdürülen kazılarda Neolitik mekânların içinde Ana Tanrıçayı simgeleyen birçok buluntu ele geçmiştir. Bunların içinde başsız ve bacaksız şematik olarak kil ve kemikten yapılmış olanlara idol adı verilirken, kilden pişirilerek yapılmış bazı küçük heykelcikler ise figürin olarak adlandırılmıştır. Yeşilova Höyüğü örneklerinde olduğu gibi figürinlerin boyutları ve kolayca taşınabilir olmaları bunların ritüel amaçlı kullanıldıklarını düşündürmektedir.²⁷³

İlk örnek, Yeşilova Höyüğü'nde J16 ve K16 plan kareleri III1-3 katından ele geçirilen, pişmiş topraktan yapılmış ve sadece üst gövdesinin bir bölümü korunmuş olan figürindir (Resim 96). Figürinin başı, sol kolu ve belden aşağı kısmı eksik durumdadır. Eldeki parçadan yola çıkarak, plastik biçimli ve steotopik olarak isimlendirebileceğimiz figürinin sağ kolu, göğsüne doğru kıvrılmış pozisyonda gösterilirken, elleri göğsünün altında durmaktadır. Üst kol kalındır ve bu kalınlık bileğe doğru oldukça incelmektedir. Göğüs kısmı belirtilmiştir.

Pişmiş topraktan yapılmış bir diğer figürin ise, yine J16 ve K16 plan kareleri III1-3 katından ele geçirilmiştir Figürinin baş ve boyun kısmı, sol kolu ve her iki bacağı eksik durumdadır (Resim 97). Figürin natüralistik olmakla birlikte, doğala yakın olarak şekillendirilmiştir. Vücut ayrıntıları abartıdan uzaktır. Kollar, omuz

²⁷² Refik Duru ve Gülsün Umurtak, "Bademağacı Höyüğü'nde Yapılan Tarihöncesi Kazıları Sona Erdi", **Türsab**, Sayı: 306, 2010, (Kazılar Sona Erdi), s. 19.

²⁷³ Zafer Derin, "8 Bin Yıldır Bornova'ya Bereket Veren Tanrıça", **Bornova Kent Dergisi**, Sayı: 7, 2014, (Bereket Veren Tanrıça), s. 34.

kısından itibaren sabit kalınlıkta devam ederek göğüs üzerinde gösterilirken, göğüsler vurgulanmamıştır. Sağ kalça kısmından ve sağ bacağının korunabilen küçük bir bölümünden yola çıkarak, figürinin yarı oturur pozisyonda olduğu ve bacaklarının öne doğru uzantı yaptığı söylenebilir. Bu tip figürinlerin benzerleri Anadolu'da, Bademağacı, Höyücek gibi yerleşimlerde karşımıza çıkmaktadır.²⁷⁴ Ayrıca Yeşilova'da ele geçen oturur durumdaki boğa figürini, Neolitik Dönem'in bilinen kült objelerindedir.²⁷⁵ (Çizim 10).

2013 yılı kazı çalışmalarında ise, Neolitik yapıların bulunduğu alanda büyük boyutlu bir figürin başı bulunmuştur (Resim 98). Boynun gövdeye yakın bölümünden kırılmış olan başın üst bölümü ve yüzün sağ tarafı kırıktır. 2,9 cm. genişliğinde, 5,5 cm. yüksekliğinde ve 3,3 cm. kalınlığındaki figürin başı kırmızı astarlıdır. Kalın küt bir boyun üzerinde, tombul ovale yakın yüz yer almaktadır. Çene boyundan ufak bir çıkıntı halinde, gözlerin çevresi ve kaşlar kazımayla badem formunda, göz bebekleri kabartma nokta şeklinde yapılmıştır. Yine kabartmayla ifade edilen kulaklar, göz hizasından yukarıda yer almaktadır. Uzun dikdörtgen burun kırık ve eksik olup, izi belirgindir. Burnun altından çok hafif bir kabartma ve çizgiyle belirtilen nokta şeklinde ağız, oldukça ufak olarak gösterilmiştir.²⁷⁶

Ulucak Höyüğü'nün IV. tabakasında Anadolu Neolitiği için olmazsa olmaz denebilecek buluntulardan birçoğu görülmektedir. Bunlar arasında en yoğun görülen kadın figürinleridir. Sayısı yirmiyi geçen figürin veya figürin parçaları, yerleşmenin çeşitli yerlerinde ve farklı özelliklere sahip buluntu ortamlarında ele geçirilmiştir. Ulucak Höyük, IVb yapı katı, 13 no.lu yapıda, üzerindeki motiflerin içeriği net olarak anlaşılabilen kırmızı boyalı güney duvarı önünde, içerisine çakmaktaşı dilgilerin doldurulduğu, tabana yerleştirilmiş bir kâsenin içinde biri eril, diğeri dişil iki adet sağlam durumda figürin ele geçirilmiştir. Dişil olan figürin, ayakta durur pozisyonda ve çıplak durumda tasvir edilmiştir (Resim 99). Göğüsler, boyun kısmının hemen altında, ellerin üzerine sarkar durumda tasvir edilmiştir. Vücut oranlarını dikkate alarak, söz konusu figürinin, çevre bölgelerdeki benzerlerine göre,

²⁷⁴ Sümer, İnsan Figürinleri, ss. 22-23.

²⁷⁵ Zafer Derin, "İzmir Yeşilova Höyüğü 2009 Yılı Kazı Çalışmaları", 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 4, İstanbul, s. 318.

²⁷⁶ Derin, Bereket Veren Tanrıça, s. 34.

küçük göğüsleri olduğu söylenebilir.²⁷⁷ Eril olan figürin ise, yine ayakta durur pozisyonda, kalçasını ve arka kısmını saran kıyafet benzeri bir nesne ile tasvir edilmiştir (Resim 100). Figürinin boyutu, aynı kâsenin içerisinde bulunduğu dişil figürine göre daha küçük ve vücut oranları daha doğaldır. Her ikisinin de kolları aynı pozisyondadır. Heykelciklerin ikisi de Göller Bölgesi'ndeki kil figürinler ile stilistik olarak birbirlerine benzemektedir²⁷⁸

Ulucak Höyük IVb yapı katından ele geçirilen bir diğer figürin, yine pişmiş topraktan yapılmış ve ayakta durur pozisyonda, kolları göğsünün üzerinde duracak şekilde tasvir edilmiştir (Çizim 11). N12 plan karesi 6 no. lu yapıda, işlenmiş ve işlenmemiş çakmaktaşı yongalar ve obsidyen dilgilerle dolu bir kâsenin içerisinde bulunan figürinin, belden yukarısı ve bacaklarının dizlerinden aşağı kısmı eksik durumdadır.²⁷⁹ Ulucak Höyük'te ele geçen bir diğer dişil figürin ise, IV. evreden gelmiştir. Figürin kilden yapılmıştır. (Resim 101).²⁸⁰

Ege Gübre Neolitik yerleşiminde ele geçen bulgular arasında figürinler söz konusudur. Ortaya çıkartılan figürinlerden sağlam olan bir örnek, oturur vaziyette, ağız ve göz detayları belirgin, biraz büyük olan burun kısmı ise kırık durumdadır (Resim 102). Karnına yapılmış küçük bir çıkıntı veya şişlik, figürinin hamile olduğunu gösterebilir. Ayaklarını altına almış oturur vaziyette yapılmış olan figürinin kolları ve ayakları stilize olarak yapılmıştır. Dini törenlerde ahşap bir değneğe geçirilerek kullanılmak üzere iç kısmı boş ve saç eklenmek üzere başının üzerine delikler yapıldığı gözlemlenmiştir. Diğer figürin ise, yalnızca kırık olan baş kısmı ele geçmiştir. Gözleri badem biçimli olan bu figürin, Orta Anadolu Neolitik yerleşim yerlerinden bildiğimiz figürinlere benzemektedir (Resim 103).²⁸¹ Ege Gübre yerleşiminden ele geçen bir diğer figürin grubunu da, ayakta durur pozisyonda şekillendirilmiş figürinlere ait, pişmiş topraktan yapılmış, bacak parçaları oluşturmaktadır (Çizim 12). Bacak parçalarından ilki doğal olarak şekillendirilmiştir. Kalça ve baldır kısımları oldukça geniş olan figürinin, üst kalça kısmının üzerindeki

²⁷⁷Çilingiroğlu ve Çilingiroğlu, Ulucak, ss. 365- 366.

²⁷⁸Hansen, Symbols of Belief, s. 276.

²⁷⁹Eşref Abay, "The Neolithic Figurines from Ulucak Höyük: Reconsideration of the Figurine Issue by Contextual Evidence", **Neo-Lithics**, Sayı: 3, 2003, s. 19.

²⁸⁰Hansen, Symbols of Belief, s. 277.

²⁸¹Haluk Sağlamtimur, "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular** (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, s. 375.

derinlikten yola çıkarak vulva bölgesinin işlenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin bilekleri kalçasına oranla ince olarak gösterilmiş, ayakları ise önde küçük çıkıntılar şeklinde belirtilmiştir.²⁸² Ege Gübre'de ortaya çıkartılan yapılar içerisinde kutsal yapı veya tapınak denilebilecek bir mekâna rastlanılmamıştır. Ancak yerleşimin ortasındaki avlunun doğu tarafına yakın bir alanda bulunan 78 x 36 cm. yüksekliğinde, alt ve üst bölümleri inceltilmiş kireçtaştan yapılmış bir stel, yerleşim alanındaki tapınmanın en önemli göstergesidir. Güneydoğu Anadolu stel geleneği içinde değerlendirilmesi gereken ve benzer örnekleri Çayönü'nden bilinen, üzerinde herhangi bir figür olmayan stelin alt kısmının yaklaşık 25 cm.'lik kısmı toprağa gömülmesi için inceltilmiştir. Stelin kuzeye bakan kısmının daha düzgün ve parlatılmış olduğu saptanmıştır (Resim 104) (Çizim 13).

3.1.5. Marmara Bölgesi

Marmara Bölgesi Neolitik Dönem yerleşmelerinden Ilıpınar'da Neolitik dönem tabakalarında ele geçen figürin sayılarının azlığı bilinmektedir. ahşap direkli yapılar dönemine tarihlenen 1 adet figürin ele geçmiştir. Ele geçen pişmiş topraktan figürin ayakta durur vaziyette tasvir edilmiştir (Resim 105). Figürinin sol bacağının bir bölümü, baş kısmı ve her iki kolunun bir kısmı eksiktir. Ayrıca göbek bölgesi de belli değildir. Figürinin farka kısmının doğala yakın olarak şekillendirildiği gözlemlenmektedir.²⁸³ Ilıpınar yerleşmesinde bulunan üç kadın figürünü ince uzun gövdelidir ve kalçaları arkaya doğru çıkıntılı gösterilmiştir. (Çizim 14) (Çizim 15) (Çizim 16). Bu figürinlerin, kadın olmalarına rağmen steotopik özellikler sergilemedikleri gözlemlenmiştir.²⁸⁴

Pendik yerleşiminde yapılan kısıtlı çalışmalar sırasında ele geçen küçük buluntular arasındaki en küçük grubu pişmiş topraklar eserler oluşturmaktadır. Figürin, ayakta durur vaziyette tasvir edilmiştir. Ayrıca çok iyi perdahlı ve pişmiş topraktan yapılmıştır. Göğüsleri küçük şekilde yapılmıştır. Figürinin çevresinde

²⁸² Sümer, İnsan Figürinleri, s. 29.

²⁸³ Roodenberg-Roodenberg, Doğu Marmara, ss. 393-394.

²⁸⁴ Sümer, Tanrı ve Tanrıça, s. 332.

bulunan, zikzak bezeme, üzerinde bir etek varmış izlenimi yaratmaktadır (Resim 106).²⁸⁵

²⁸⁵ Pasinli, Pendik, s.152.

SONUÇ

Tanrıçanın kültü hakkındaki incelemelerin onun dişi cinsiyetinden ve ana tanrıça kimliğinden nasıl etkilenmiş olduğu konusunda, özellikle Anadolu'nun Ana Tanrıça kültürünü bilinç tarihiyle ilişkili olan soruları tartışmakta kullanmaya yönelik modern denemelerde açıkça görüldüğü düşünülmektedir. Bu denemelere hakim olan önermelerden ilki: Bir ana tanrıçanın insanlığın tanrı kavramının en eski göstergelerinden biri olması, ikincisi ise ana tanrıça inancının insanın toplumsal gelişimindeki olgunlaşma evresinin ayrılmaz bir parçası olmasıdır. İnsanoğlunun ilk tanrısının Toprak Ana olduğu tezi M.Ö. 8. yüzyılda Yunan Ozan Hesiodos'a dek uzanmakla birlikte, ana tanrıça tapımı ile insan toplumunun gelişimindeki ilkel evre arasındaki yakın ilişkinin ilk özlü ifadesi, 1861'de yayımlanan *Das Mutterrecht*'de Johann Jakob Bachofen tarafından önerilmiştir. Ona göre ana tanrıça tapınımları insan toplumunun anaerkillik safhasının varlığının kanıtıdır.²⁸⁶

18. yüzyıldan önce Avrupalı bilim adamları Aristo'ya ve İncil'in yorumlarına dayanarak toplumun siyasal gelişiminin ataerkillik düzende başladığına inanılmaktaydı.²⁸⁷ Fakat 18. yüzyıl içinde Kuzey Amerika'dan gelen raporlarda bazı toplumların törenlerinin ve mirasının kadın soyu üzerinden sürdüğü anlatılmıştır. 19. yüzyılın başlarında Johann Bachofen kadınların toplumsal iktidarının ataerkil aileden önce geldiği bir dönemin yaşandığını savunmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyıl boyunca bu fikirler Sigmund Frued gibi bilim adamlarını, Gordon Childe ve Jacques Cauvin gibi arkeologları etkilemiştir.²⁸⁸ Avrupa geleneğindeki bu bilimsel araştırmalardan etkilenen diğer bir isim ise James Mellart'tır. Bu yüzden Mellart'ın Çatalhöyük'teki bereketli dişi tasvirlerini keşfettiğinde, onların "Ana Tanrıça" yı temsil ettiğini düşünmesi olağan karşılanmaktadır. James Mellart , her yaş grubunu temsil eden, kutsal bir evliliği, hamileliği ve ya bir doğum anını gösteren, vahşi hayvanlarla birlikte gösterilmiş olan heykelciklerin çoğunun sadece bir tanrıça veya tanrıyı temsil etmenin yanı sıra bunların birer hikayelerinin de olduğunu düşünmektedir. Mellart, bu heykelciklerin tanrıların yaşamındaki belirli bir döneme

²⁸⁶ Roller, *Ana Tanrıçanın İzinde*, s. 28.

²⁸⁷ Hodder, *Leoparın Öyküsü*, s. 208.

²⁸⁸ Ian Hodder, "Çatalhöyükte Kadınlar ve Erkekler", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, Yapı Kredi Yayınları, 2006, (Kadınlar ve Erkekler), ss. 171-172.

de atıfta bulunabileceğini düşünmektedir. Bu durum hem Çatalhöyük hem de Hacılar için karakteristik olarak yorumlanmıştır.²⁸⁹

Bir ana tanrıçanın insanoğlunun eski din anlayışının kaçınılmaz bir parçası olduğu yolundaki ortak kanı, Anadolu'nun Ana Tanrıça'sıyla ilgili olan hemen hemen her çalışmayı şekillendirmiş, Paleolitik ve Neolitik heykelcikler de daima irdelemenin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Bu düşünce E. O. James'in çalışmasının temel tezini şekillendirdiği gibi, Marija Gimbutas'ın çalışmasının da önemli bir temasıdır. Her iki yazar da bu Neolitik bereket tanrıçasının Greko- Romen Kybele'nin doğrudan doğruya atası olduğunu bildirmiştir.²⁹⁰ Gimbutas 1974 tarihli 'Eski Avrupa'nın Tanrıları ve Tanrıçaları' kitabı da dahil olmak üzere birçok yayında anaerkil toplumların erken bir evresi olduğunu savunmuştur. Gimbutas'a göre bu evre özellikle Çatalhöyük'ten biliniyordu ve tarımın gelişmesiyle birlikte tüm Avrupa'da anaerkil toplumlar yaşamıştı ve ataerkil toplumlar ancak daha sonra, madencilik, ata binme geliştikçe ve savaşlar yapıldıkça ortaya çıkmıştır.²⁹¹

İlk bakışta oldukça farklı gözükse de, Neolitik heykelciklerin, M.Ö. 9. binyılda geliştirilen bir görüntü şemasını takip ettikleri düşünülmektedir. Paleolitik eserlerdeki temsil şemasına kıyasla, örneğin, Willendorf'un "Venüs'ü" gibi, Neolitik imge şemasında görülenler yenilik olarak yorumlanmaktadır (Resim 107).²⁹² Üst Paleolitik Dönem insanların yaratıcı sanatlarıyla Anadolu'nun mağaralarına duvar resimlerini yapma nedeni olarak kısmen de olsa kendi dini fikirlerini ifade etme arzusunun yattığı düşünülmektedir.²⁹³ Paleolitik insanın kafasındaki kadın imgelemine oluşturan ikinci buluntu, fildişinden yapılmış olan ve Fransa'da Laudes'ten bulunan Brassemponty Venüs'ü olarak anılan bir kadın başıdır (Resim 108). Yaklaşık 25 bin yıl öncesine ait olan bu kadın başı, Willendorf Venüs'ünden oldukça farklıdır. Daha stilize bir görüntü veren Willendorf Venüsü'nün tersine adeta bir portre sunmaktadır. Paleolitik dönem kadınının tüm fiziksel özelliklerini taşır gibi görünen eser basık bir alına, geniş ve güçlü bir kaş yapısına, sivri ve öne çıkık bir çeneye ve ihtişamlı bir buruna sahiptir. Yüz hatlarının detayı verilmediği için

²⁸⁹ Mellart, Neolitik Kent, s. 181.

²⁹⁰ Roller, Ana Tanrıçanın İzinde, s. 36.

²⁹¹ Hodder, Kadınlar ve Erkekler, s. 172.

²⁹² Hansen, Symbols of Belief, s. 265.

²⁹³ Belma Kulaçoğlu, **Museum of Anatolian Civilizations. Gods and Goddesses**, Turkish Republic Ministry of Culture, 1992, (Goddesses), s. 10.

herhangi bir kadın görünümündedir.²⁹⁴ "Venüs" sıfatıyla adlandırılan tarihin en eski sanat eserlerinden olan bu heykelcikler, "Ana Tanrıça" inancının üretime dayalı günlerden çok önceleri başladığını göstermektedir.²⁹⁵

İlk insanların tarımsal faaliyetlere başladıklarında bile avcı toplayıcılıklarını uzun süre devam ettirdiği bilinmektedir. Tarımsal üretimi başlatan kadınlar, bereket kültürüyle ilgili bir inanç kavramının da ortaya çıkmasına neden olmuş olabilecekleri düşünülmektedir. Neolitik Çağ toplumu, kadının doğurganlığında önceki dönemlerin 'yaratan ana' inancına üretim ve bereket kavramını da eklemiş olabilecekleri sanılmaktadır. Neolitik Çağ'ın şişman, iri göğüslü, büyük karınlı, geniş kalçalı, büyük ve çeşitli biçimlerde betimlenmiş cinsel organlı kadınları, cinsel açıdan güçlü, doğurgan ve bereket veren 'Ana Tanrıça' nın simgesi sayılmaktadırlar.²⁹⁶

M.Ö. 7. binyıl Neolitik toplumu geride insan figürinlerinden oluşan zengin envanterler bırakmıştır. Çatalhöyük'te, bir bütün olarak figürinler ve şekilli kil objeler oda içi dolgu, duvarların arası, atık alanları, mezar dolguları ve çöplükler gibi ikincil kontekslerde ele geçmiştir. Özellikle daha ustaca yapılmış antropomorfik figürinlerin ele geçtiği diğer buluntu noktaları arasında ev tabanları ve tahıl siloları bulunmaktadır. Ayrıca, bazı figürinlerin doğadaki yenilenme sürecini denetim altında tutan güçlere adanan adank nesnelere, diğer bir deyişle, iyi miktarda ürün alındığında ya da doğanın yıllık yenilenme döngüsünde denge olduğunda verilen şükran nesnelere olma ihtimali de göz önünde tutulmaktadır. Çatalhöyük ya da Höyücek'teki tahıl silolarında ele geçen kadın figürin örnekleri bahsedilen amacın göstergesi olabilir.²⁹⁷

Ana tanrıça tapınımının kanıtı olduğu ileri sürülen insan yapısı nesnelere hiçbirinin kült heykeli, adak eşyası ya da tanrılara adanmış kutsal mekânlar gibi, özellikle dinsel bir işlev için tasarlanmış geleneksel anlamdaki dinsel nesnelere oldukları kesin değildir. Orta Anadolu'da yaşayan Neolitik toplulukların tanrı denilen insan biçimli varlıkları yerleştirdikleri bir manevi dünya kavramının bulunduğu konusu bile şüphelidir. Bu nedenle bu toplulukların insanın çoğalmasını denetleyen

²⁹⁴ İsmail Gezgin, **Sanatın Mitolojisi**, Sel Yayınları, İstanbul, 2008, s. 13.

²⁹⁵ Şengün Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratan Beden", **Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları**, Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 13.

²⁹⁶ Aydıngün, Mucizenin Kaynağı, ss. 44-45.

²⁹⁷ Yakar, Eski Anadolu Toplumunu, ss. 182-183.

dişi tanrısal varlık anlamında tek bir ana tanrıça tasarladıkları kesin değildir.²⁹⁸ Yakın zamanlarda ise kültürel antropoloji gerçek anaerkiller için kanıtlanmış bir idda sunmamaktadır. Bununla beraber, araştırma raporları yakın döneme ait ve çağdaş toplumlarda kadınların bir tür otoritesinin olduğunu kadınların yaşamlarının belli dönemlerinde ve belli ortamlarda gücü ellerinde tuttuklarını göstermektedir. Kısacası anaerkil ya da ataerkil hakkında basit bir biçimde yorum yapmak yerine etnografik kanıtlar incelenmelidir.²⁹⁹

Anadolu'da ve Yakındoğu'da görülen kadın figürlerinin çoğunun steotopik özelliklerde betimlendiği, bölgeden bölgeye ve hatta yerleşmeden yerleşmeye farklılıkların olduğu görülmektedir. Figürinler, Orta ve Güneybatı Anadolu örneklerine göre daha basit formlarda, hatta soyuta yakın biçimdedirler. Orta ve Güneybatı Anadolu'daki örneklerse sanki süt dolu göğüslerini tutar biçimli pozisyonları ve şişkin karınlarıyla çok doğaldırlar. Sayısal ve sanatsal oranları da Güneydoğu örneklerine göre daha başarılıdır.³⁰⁰

Anadolu'da Neolitik Çağ başlarında, özellikle Güneydoğu'da Mezraa Teleilat, Nevali Çori, Çayönü, Gritille, Cafer Höyük gibi merkezlerde ortaya çıkarılmış heykelciklerin bir kısmı karnı burnunda hamile ve de doğum sırasında sancı çeken kadınları betimlemektedir. Bu bölgenin kadın betimleri, Orta ve Güneybatı örneklerine göre işçilik olarak daha basit formlar halinde soyuta yakın biçimde işlendikleri saptanmıştır. Orta ve Güneybatı Anadolu'daki örnekler ise sanki süt dolu göğüslerini tutar biçimli pozisyonları ve şişkin karınlarıyla çok doğal görümlü olup sayısal ve sanatsal oranları dikkate alındığında Güneydoğu Anadolu örneklerine göre daha başarılı oldukları gözlemlenmiştir. Orta Anadolu'nun önemli merkezlerinden Çatalhöyük'te ele geçen heykelciklerden erkekler taş ve mermerden üretilmişlerdir. Oldukça az sayıda ele geçen erkek heykelcikleri genç ve olgun erkek biçimlerinde üretilmiştir.³⁰¹ Özdoğan, Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da taş heykelciklerin daha özenli ve taştan yapılmalarına karşın kadın heykelciklerinin daha basit ve acemice şekillendirilmesini sosyal sisteme

²⁹⁸ Roller, Ana Tanrıça'nın İzinde, s. 60.

²⁹⁹ Hodder, Kadınlar ve Erkekler, s. 173.

³⁰⁰ Şengül Aydıngün, "Tapınç Heykelcikleri", *ArkeoAtlas*, Sayı: 2, 2004, s. 138.

³⁰¹ Şengül Aydıngün, "Yerleşik Hayat Öncesi: Yaratıcı Beden", *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, Yapı Kredi Yayınları, 2006, (Yaratıcı Beden), ss. 21-23.

bağlamaktadır. Ona göre, erkek heykelcikleri ustalar tarafından ışıkta yapılırken kadın heykelcikleri ev içi üretime girmektedir.³⁰²

Çatalhöyük'ten başka özellikle Neolitik Çağ'ın ortalarından sonlarına kadar Orta ve Güney Anadolu'da Köşk Höyük, Hacılar, Höyücek, Bademağacı gibi pek çok merkezde, Güneybatı Anadolu'da ise Çukurkent, Düden ve Alıçlı Höyük ile batıda Ulucak Höyük, Kuzeybatı Anadolu'da Pendik Temenye Höyüğü'nde tamamı kadınları temsil eden şişman, genellikle kollarını göğüsleri üzerine doğru bükmüş tahtta oturur, ayakta durur ya da uzanır şekilde betimlenmiş heykelcikler de aynı kadın tipinin devamı gibi görünmektedir. Ancak, her bölgenin kendine has üslubu vardır. Özellikle Burdur Bölgesi'nin Neolitik Dönem sanatçılarının baş modellerinde çeşitliliğe gitmesiyle ortaya çıkan yeni bir baş modeli bu bölgeye özgü bir heykelcik biçimi yarattıklarının kanıtıdır. Burdur'un Kuruçay, Höyücek ve Bademağacı kazılarında bilinen "sokma başlı" olarak tanımlanan figürinler bu bölge için tipiktir. Sokma başlı figürinler nadirde olsa Çatalhöyük'te de ele geçmiştir.³⁰³ (bkz. Resim 85) Ayrıca Çukurkent yerleşiminde de bir örneğine rastlanılmıştır. (Resim 109). Köşk Höyük'te ise başlığı bulunan figürinler ele geçmiştir. Bu tip figürinler içerisinde bir örnekte heykelcikte bulunan başlığı, resmedilen kişinin yüksek sosyal rütbesini temsil ettiği düşünülmektedir (bkz. Çizim 5).³⁰⁴ Konya Ovası'nda görülen yoğun sembolizme karşın Aşıklı Höyük'te sembolizme dair herhangi bir bulgu olmayışı dikkat çekicidir. Aşıklı'da, kemikten yapılmış özenli kemer tokaları, açıkta taş boncuklar ya da uzun süreçte aşınmış olan malzemedan yapılmış nesnelere sembolik anlam yüklenmiş olabileceği tartışmaya açık bir konudur.³⁰⁵

Göller Bölgesi'nde Neolitik dönemde, figürinlerin ele geçtiği önemli yerleşmeler, Hacılar, Höyücek, Kuruçay Höyük ve Bademağacı'dır. Hacılar figürinleri doğal işlenişleri ile dikkat çekici özelliğe sahiptir. Figürinler, yoğun olarak yerleşimin Geç Neolitik dönemin IX ve VI. Tabakalarından gelmektedir. IX. Tabakadaki çöplük alanından ele geçen iki örnek dışında, tüm figürinler binalardan, Q3, Q4 ve Q5 evlerinin tabanlarından ele geçmiştir. Bunlardan bazılarının henüz pişirilmemiş olması onların olasılıkla bu binaların içerisinde üretildiğini

³⁰² Aydınğün, Mucizenin Kaynağı, s. 50.

³⁰³ Aydınğün, Yaratılan Beden, s. 23.

³⁰⁴ Hansen, Figurines in Anatolia, s. 272.

³⁰⁵ Sagona ve Zimansky, En Eski Kültürler, s. 61.

düşündürmektedir. Dolayısıyla bu binaların tapınak olabileceği yönde görüşler vardır.³⁰⁶

Höyücek'te ise, çok sayıda doğala yakın biçimlendirilmiş, tam plastik kadın figürini ve idoller Kutsal Alanlar Dönemi'nden gelmektedir. Bu figürinlerin ozamanlar Höyücek'te var olduğu düşünülen kutsallık dolayısıyla buraya getirilmiş ve tanrıçalara takdim edilmiş sunular oldukları düşünülmektedir. Figürinlern bazılarında kadınlar doğal biçimlerine oldukça uygun betimlenmiştir; vücutları iridir, kolları göğüslerinin üzerinde durmaktadır. Göğüsler ve karın fazla abartılmamış, buna karşılık kalçalar ve bacakların üst kısmı iri betimlenmiştir. Pek çok örnekte cinsel organ üçgen çizilerek vurgulanmıştır. Höyücek figürinlerinin bir kısmı tahtta oturur durumda, diğer bir kısmı ise bağdaş kurmuş durumda betimlenmiştir.

Höyücek eserlerinin çok yakın benzerleri, komşu yerleşmeler Bademağacı ve Hacılar'dan gelmektedir. Bademağacı ENÇ 2 tabakasına ait bir figürin ile Höyücek eseri arasında, Bademağacı örneğinin sokmabaşlı olması ve bacaklarını sağa doğru uzatması gibi bazı ufak farklar dışında iki eser birbirine son derece benzemektedir. Hacılar VI yerleşmesinden gelen figürinin de elleri göğüs üzerindedir ve bacaklarını sağa doğru uzattığı anlaşılmaktadır. Vücudu epey dolgun betimlenmiş Çatalhöyük örneğinin ise bacaklarını hafifçe sola uzattığı görülmektedir. Doğum yapan tanrıçanın tam paraleli başka bir yerleşmeden henüz bilinmemekle birlikte, J. Mellart Hacılar VI. tabakasına ait bir kadın betiminin gövdesinin aldığı şekli, doğum pozisyonu olarak tanımlamaktadır. Çatalhöyük II'ye ait kutsal bir yapıda bulunmuş olan, bir çift leopar tarafından taşınan "hayvanlar hakimesi" tanrıçanın da doğum yaptığı bilinmektedir.³⁰⁷

Pendik'te ele geçen tek figürin ise İç Anadolu'da olduğu gibi dolgun ve yuvarlak hatlı fakat doğal görünümünden uzaktır. Orta Batı Anadolu'da ele geçen figürinlerin gövde işlenişleri ise oldukça çeşitlilik göstermektedir. Ulucak Höyük'den ele geçen figürinlerin gövdeleri yuvarlaktır ve bu figürinler, genel olarak steotopik kadın özellikleri göstermektedirler (Çizim 17). Doğal işlenişleri dikkat çeken bu figürinler, İç Anadolu'daki figürinlere benzemektedir. Diğer yandan Ege Gübre yerleşiminde, Orta Batı Anadolu için tamamen farklı bir gövde tipi olan, İç Anadolu'da Çatalhöyük ya da Höyücek gibi merkezlerde benzerlerine rastlanan,

³⁰⁶ Mellart, Hacılar, s. 167.

³⁰⁷ Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, ss. 92-93.

hafif dolgun hatlı fakat herhangi bir seks ibaresi bulunmayan bir figürin bulunmaktadır. Yeşilova Höyük'te de Orta Batı Anadolu için farklı olan ve bu bölgedeki Ulucak Höyük IV. kattan bir örnekle temsil edilen bir idol (Resim 91), Orta Batı Anadolu'nun diğer yerleşimlerinden göstermektedir.

Kuzeybatı Anadolu'daki figürinler, işlenişleri açısından yerel özellikler gösterirken, duruşları bakımından Orta Batı Anadolu'daki ve Anadolu'daki diğer Neolitik merkezlerle benzerlikler gösterdikleri anlaşılmaktadır. Kuzeybatı Anadolu'da hiç erkek figürinine rastlanmazken, Orta Batı Anadolu'da yalnızca Ulucak Höyük'te erkek figürini görülmektedir. Orta Batı Anadolu'daki figürinler ise hem, İç Anadolu hem de Göller Bölgesi özellikleri göstermektedir. Ulucak Höyük'te daha çok İç Anadolu etkileri gösterirken, Ege Gübre yerleşiminde bulunan, figürinin badem şeklindeki gözleri Göller Bölgesi özelliği göstermektedir (Bknz. Resim 103). Aynı şekilde Yeşilova Höyük ve Ulucak yerleşiminden ele geçen idollerde, Orta Batı ve Kuzeybatı Anadolu için tek örnek olup, bu tip figürinlerin görüldüğü tek yerleşim olan Höyücek'le benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır.³⁰⁸

Anadolu, yerleşik ve besin üretimine dayalı bir yaşam biçiminin ortaya çıkarak geliştiği ve farklı bölgelere yayıldığı bir yer olarak önce çıkmaktadır.³⁰⁹ Neolitik Dönem olarak adlandırılan bu dönemi yaşayan kültürlerin yerleşik olarak yaşadıkları fakat tarıma geçemedikleri bilinmektedir. Göbeklitepe bu duruma verilebilecek en iyi örnektir. Erken Neolitik Dönem'e, Göbeklitepe, Nevali Çori, Çayönü ve Aşıklı Höyük gibi yerleşimlerin yapılarına bakmak suretiyle günlük faaliyetlerdeki küçük yavaş değişikliklerin etkisiyle ambarlar gömütlerin, evin odak noktasına gelmesinin ve geçmişe yönelik değişmiş ilişkilerin nasıl değiştiği ve zaman, mekân, kişi ve kimlikle ilgili yeni anlayışlar görülmektedir. Yerleşik yaşama da yansıyan bu geçiş Çatalhöyük'te binlerce yıl önce başlamış ve devam etmiştir. İlkel avcı- toplayıcı toplumların korundukları, çalılıklardan, barınaklara, oradan dikedörtgen mimarilere ve daha sonra Ortadoğu'daki kent uygarlıklarının saraylarıyla tapınaklarına doğru gelişen sürecin evrimsel ardışıklığının gözüktüğü tablo oldukça eskimiştir. Şimdilerde öne çıkan tablo toplu ayinlerin, ayin merkezlerine yapılan

³⁰⁸ Sümer, Tanrı ve Tanrıça, ss. 332-334.

³⁰⁹ Karul, Prehistorik Köy, s. 3.

geniş ölçekli yatırımların, şölen düzenleme ve üstünlük düzenlemenin yerleşik yaşamdan önce başladığıdır.³¹⁰

Son dönemde pek çok insan tarafından, insanların toplaşmaya ve yerleşik hayat kurmaya başlamalarının sebebinin dinsel törenler olduğu savunulmaktadır. Durumun böyle olmasına ilişkin iki bileşen öne sürülmektedir. İlki Ortadoğu genelinden gelen kanıtlarla ilgilenir ve M.Ö. 11. binyıldan itibaren yerleşik köylerin oluşumuna ilişkin etmenleri ve M.Ö. 9. binyıla gelindiğinde bunların bitkilerin ve hayvanların tamamen evcilleştirilmesiyle bağlantısını ele almaktadır. İkincisi ise, M.Ö. 7. binyılda bizzat Çatalhöyük'te sığırların evcilleştirilmesine ilişkin etmenlere eğilmektir. Yerleşik tarım düzenine geçişin, Holosen'in başlangıcındaki iklim değişikliğiyle nüfus artışına bağlı olduğu savunulmaktadır. Kaynaklara erişim olanaklarının artması ve nüfus baskısı tarımın benimsenmesine, köylerin oluşmasına yol açtığı düşünülmektedir. Daha yakın tarihte bir çok yazar, bu etmenlerin oynadığı rolden başka, tarım ekonomisini destekleyen uzun süreli ittifaklar kurulması için sosyal yapıda da değişiklikler olması gerektiği fikrini ileri sürmüştür. Aynı zamanda, yeni sosyal biçimler ve çevreyle kurulan yeni ilişkilerin, insanların atalar ve hayvan ruhlarıyla kurdukları etkileşimde görülen değişiklikler de dahil kavramsal geçişlere yol açtığı savunulmaktadır.

Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de ritüel yapıları karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan köklü toplumsal ve ekonomik değişiklikleri hayatın dinsel ve ruhsal boyutları önceden haber verir fikrinin temeli Göbeklitepe'dir. M.Ö. 9. binyılda başlamak üzere, kamusal tören ve anıtsal heykellerin varlığına ilişkin açık bulgular üretmektedir. Göbeklitepe, Çatalhöyük'te görülen sembolizmin çoğunun ritüel bağlamlarda karşımıza çıktığı yerdir. Dini yapıların olduğu diğer yerleşmeler arasında Jerf el Ahmar, Nevali Çori ve Çayönü sayılmaktadır.³¹¹ Bağımsız, kalın duvarlı yapılar olan tapınaklarda, imgelere ve ritüellere odaklanılmıştır. Bu dini yapıların içlerinin oldukça karanlık olduğu düşünülmektedir. Ortamdaki fiziksel koşulların, her kutsal yerde olduğu gibi, katılımcıların duygusal deneyimlerini arttırdığı düşünülmektedir. Kamusal yapılar olduğu açık olan tapınakların kamuya açık olmalarının toplumsallığı desteklediği düşünülmektedir. Bu tip bir grup

³¹⁰ Hodder, *Leoparın Öyküsü*, ss. 234-236.

³¹¹ Fred ve Hodder, *Uygarlığın Doğuşunda Din*, ss. 29, 34, 35.

bağlılığı, Göbeklitepe ve Nevali Çori gibi toplulukları birleştirmeye, göçebe avcılar ya da yerleşik çiftçilerde olmadığı kadar hizmet etmiş ve yeni koşullarına alışmak konusunda onlara yardımcı olmuş olabilecekleri sanılmaktadır. Bütün bunlarla birlikte oldukça görsel sembolizmin yoğunluğu söz konusudur. Açıkça görülen betimlemelerin, toplumsal yaşantıda ritüellere verilen önemle bağlantılı olduğu saptanmıştır. Yeni dünya düzenlerini açıklama gereksinimi duyan bu topluluklar, bunu sembolizm aracılığıyla yapmışlardır. Bu bağlamda doğal ve yabani dünya kontrol edildiğinde, toplum da kontrol altına alınmıştır.³¹²

Genel olarak yerleşik hayata geçildiği ve toprağın sürülmeye başladığı dönemde, toplumsal ve dini değerlerin değiştiği tahmin edilmektedir. Bu değişiklik kendini ölü gömme adetlerinde de göstermiştir. Bunun arkasında yatan düşünce eşitlikçi bir sosyal düzene sahip avcı toplayıcı toplulukların yerlerini toprak ve mal sahipliğinin önem kazandığı yeni ve üretken bir ekonomiye sahip bir topluluğa bırakması sonucu, toplumsal farkların ortaya çıktığıdır. Mal sahipliğinin kanıtlanabilmesi için atalar, miras ve akrabalık ilişkileri önem kazanmıştır. Bu durumun, ölümlerle ilgili kültürel olguların değişmesine ve yeniden düzenlenmesine sebep olduğu düşünülmektedir.

İnsanlığın en eski mezarlarından Çayönü PPNB evresine ait 'Kafataslı Yapı' da yaklaşık 400 kişiye ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı, Anadolu Neolitiği'nin en ilginç buluntularından biridir. Bu yapı sadece kafatasları ve kemiklerin korunduğu bir yapı değil, aynı zamanda etin kemikten, başın gövdeden ayrılması ile hayvanların kurban edilmesi gibi ritüellerin gerçekleştirildiği önemli bir yapıdır. Kafataslı Yapı, gerek mimari açıdan gerekse içinde bulunan insan kalıntılarının sayısı açısından şimdiye kadar tek örnektir. Çayönü'ndeki bu ölü kültü ile belli bir mimari biçim arasındaki bariz ilişkinin benzerleri henüz başka bir yerde bulunamamıştır.³¹³

Neolitik Dönem insanları ölümlerle iç içe yaşamışlardır. Sıvalı kafatasları, çoğunlukla evlerini ve kült yapılarını ölümlerinin mezarları üzerine inşa ederek onları kendilerine yakın tutmak isteyen, Levant ve Anadolu'nun Neolitik Dönem sakinleri

³¹² Sagona ve Zimansky, *En Eski Kültürler*, s. 59.

³¹³ Licher, *Ölü Ritüelleri*, ss. 541-543.

tarafından özenle işlenmişlerdir. Kafatası kültü uygulamalarının göstergeleri arasında, bütün halde bulunan iskeletler, başsız iskeletler ve tek olarak veya Köşk Höyük'te olduğu gibi gruplar halinde bulunan kafatasları yer almaktadır. Ölü gömme işleminden bir süre sonra, bedenin çürüme sürecinin tamamlanmasının ardından, ölünün altına gömüldüğü ev tabanında, tam ölünün başının üzerine gelen noktada bir delik açılarak, kafatası veya bazen yalnızca kranium, iskeletten ayrılarak çıkartıldığı bilinmektedir.³¹⁴ Neolitik Dönem'in M.Ö. 7. binyılda ortaya çıktığı bölgelerde (Göller Bölgesi ve Kuzeybatı Anadolu) gömü tarzının daha az çeşitli olduğu gözlemlenmektedir. Kafatasının çıkarılması, ölünün parçalara ayrılması gibi ikincil gömü uygulamaları, bu bölgelerde görülmemektedir. Yakınoğu Neolitiğinin ortaya çıkış bölgesinde, uzak bölgelerle ilişkilerin şekillendirildiği kültürel çeşitlilik, kendini ölümlerle ilgili uygulamalarda da göstermiştir. Ayrıca, farklı ölü ritüelleri özellikle M.Ö. 9. ve M.Ö. 8. binyıla ait büyük yerleşimlerde toplumsal birliğin oluşmasına katkı sağladığı düşünülmektedir. Büyük yerleşimlerin ortadan kalkması ve küçük köylerin belirlediği köysel yaşam tarzının, M.Ö. 7. ve 6. binyılda batıya doğru yayılmasıyla, bu çeşitliliğin azaldığı ve ölümlerin gömülmesinin daha standart bir hal aldığı görülmektedir.³¹⁵

Çatalhöyük'te sanat ve sembolizm kendini evlerde göstermektedir.³¹⁶ Anadolu'da Neolitik Dönem'de evlerin duvarlarına çeşitli betimlemelerin yapılması, sadece Çatalhöyük yerleşiminden bilinmektedir. Çatalhöyük'te neredeyse evlerin tümünde, burada yaşayan insanların ruhani dünyasını anlatan bir duvar resmi bulunmaktadır. Bu evlerin, planları incelendiğinde diğer evlerden farklı olmadıkları anlaşılmıştır.³¹⁷ Çatalhöyük'teki yapılarda bulunan göz alıcı kabartma ve boyalı imgelerle karşılaşan Mellart, kazdığı yapılardan pek çoğunun evden ziyade tapınak olarak yorumlanması gerektiğini ve bu mekânların, 'detaylandırılmış doğada duvar resimleri, sıva rölyefleri, sekilere sokulmuş öküz boynuzları, boynuz dikme sıraları, kült heykelciklerin varlığı ve tabanlara yerleştirilmiş insan kafa tasları' gibi öğelerin varlığıyla tespit edilebilen kült pratiklerine ayrıldığını savunmuştur.³¹⁸ Kısacacı,

³¹⁴ Bonogofsky, Kafatası Kültü, ss. 28,33.

³¹⁵ Licher, Ölü Ritüelleri, s. 547.

³¹⁶ Fred ve Hodder, Uygarlığın Doğuşunda Din, s.53.

³¹⁷ Michael Roaf, Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 43.

³¹⁸ During, Küçük Asya, s. 128.

mabet ve evlerde yer alan duvar resimlerinin dinsel anlamlar içerdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

İnsanın sembolik dünyasını süsleyen bir diğer unsur ise hayvanlardır. Bu hayvanlar insan yaşamında edindikleri roller ile diğerlerinden ayrılırken, zamana, coğrafyaya ya da kültüre göre farklı misyonlar üstlenmektedirler. Tarih öncesinden günümüze ulaşan hayvan betimlemeleri, heykelcik ya da kabartmaları dikkate alındığında Anadolu ve Yakındoğu'da toplumların bazı hayvanlara daha fazla anlam yüklediği görülmektedir. Anadolu'da Neolitik Dönem'in başından itibaren öne çıkarılan hayvanların arasında boğa, akbaba, geyik, yılan, leopar ve ayı gibi türler başı çekmektedir. Örneğin Göbeklitepe'te bulunan boğa betimleri ise yalnızca figürlerle değil, 'T' biçimli dikilitaşlar üzerindeki çok sayıda hayvan betimi ve anıtsal yapıları ile Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem sembolizmasının en iyi korunmuş, etkileyici örneklerini sunmaktadır. Neolitik Dönem'in ileri aşamalarında, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de betimlenen bazı hayvanlara artık rastlanmazken boğa betimi yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir. M.Ö. 7. binyılın ortalarında Çatalhöyük V. tabakada, merkezinde büyük bir boğa bulunan duvar resmi ve VI-VII. tabakalarda duvarlara monte edilen sığır kafataslarının sıvanmasıyla ortaya çıkan bukraniumlar bu betimin farklı biçimlerde ve belki de farklı anlamlar yüklenerek devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bu dönemde evcil koyun ve keçi sanat ürünlerinde neredeyse hiç konu edilmezken, bu alanda yabani hayvanların yırtıcı ya da güçlü yönlerine vurgu yapıldığı gözlemlenmektedir.³¹⁹

Özet olarak inanç Neolitik Dönem topluluklar için önemlidir. Günümüzde yapılan her kazı bu meselenin daha da önemli olduğunu göstermektedir. İnancın karmaşık toplumlar için ne denli önemli olduğuna dair en iyi örnek Göbeklitepe'dir. Yerleşimlerden elde edilen veriler doğrultusunda toplumsal gelişmenin olasılıkla merkezinde inanç ve tapınağın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yerleşimlerde ele geçen heykelcikleri oluşturmak ve dini mekânları inşa etmek sosyal organizasyonun göstergesidir. Dolayısıyla din, toplumların gelişmesinde, örgütlenmesinde ve sosyal ilişkiler bakımından önemli bir konuma sahiptir.

³¹⁹ Necmi Karul, "Anadolu'da Boğa Sembolu ve Batı'ya Transferi", **İşın Yalçınkaya'ya Armağan**, (Ed. Harun Taşkiran- Metin Kartal- Kadriye Özçelik- Makbule Beray Kösem- Gizem Kartal), Bilgin Yayınları, Ankara, 2011, s. 179-180.

Çalışmalardan elde edilen son veriler incelendiğinde, bazı yerleşimlerde tapınak ve dini obje olmadığını gözlemlemekteyiz. Buradan anlaşılıyor ki, bazı coğrafyalar bu gelişimin oldukça uzağında kalmıştır. Bunun nedenini yerleşimin jeopolitik konumu ve boyutu ile açıklayabiliriz.

KAYNAKÇA

Abay, Eşref. "The Neolithic Figurines from Ulucak Höyük: Reconsideration of the Figurine Issue by Contextual Evidence", **Neo-Lithics**, Sayı: 3, 2003, ss. 16-21.

Akdeniz, Engin. "Neolitik Çağ'da Manisa Yöresi", **Olba Dergisi**, Sayı: 19, 2011, ss. 1-46.

Akkermans, Peter ve Glen M. Schwartz, **The Archaeology of Syria**, Cambridge World Archeology Press, USA, 2003.

Avcı, Mert Bertan. "Aktopraklık Verileri Işığında Doğu ve Güney Marmara'da Fikirtepe Çanak Çömleğinin Gelişim Süreci, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Aydınğün, Şengül G. "Yerleşik Hayat Öncesi Yaratan Beden", **Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları**, Yapı Kredi Yayınları, 2006, ss. 11-26.

Aydınğün, Şengül G. "Mucizenin Kaynağı Bereketli ve Herşeye Hakim", **Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da Kadın**, Yapı Kredi Yayınları, 2013, ss. 43-50.

Banning, Edward Bruce ve Brian F. Byrd, "The Architecture of PPNB Ain Ghazal, Jordan.", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, Sayı: 255, 1984, ss. 15-20.

Bıçakçı, Erhan. **Çayönü Tepesi: Untersuchungen zu den Bauten und Siedlungsmustern der akeramisch-neolithischen Subphasen 5 und 6**, Inst. für Baugeschichte, 2001.

Bonogofsky, Michelle. "Neolitik Kafatası Kültü", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 63, 2018, ss. 28-36.

Borrell, Ferran **La Gestión de los recursos minerales silíceos en las primeras comunidades campesinas en el valle medio del Éufrates VIIIo-VIIo milenios Cal. B.C.**, Universitat Autònoma, Barcelona, 2006, s. 54.

Broman, Morales."Figurines and Other Clay Objects from Sarab and Çayönü", **Oriental Institute Communications**, Sayı: 25, 1990, ss. 57-88.

Cauvin, Jacques. **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**, Cambridge University Press, İngiltere, 2000.

Childe, V. Gordon, **Kendini Yaratan İnsan**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1996.

Cooksoon, C. Ben. "The Houses From Ilıpınar X and VI Compared", **Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia, The Ilıpınar Excavations**, Ed. J.Jacob Roodenberg ve Songul Alpaslan Roodenberg, Nino Publications, Leiden, Cilt: 3, 2008, ss. 149-203.

Coşkunsu, Güner. "Obsidian Assemblage of Mezraa Teleilat. Evidence of Cultural and Chronological Continuation from Late Pre- Pottery Neolithic to Pottery Neolithic", **Neo-lithics**, Sayı: 7, 2006, s. 36-64.

Cutting, Marion. "**Anadolu Neolitik Duvar Resimleri ve Kabartmaları**", 12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları Sergi Kitabı, (Ed: Clemens Lichter, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Selma Gün) Almanya, 2007, s. 467.

Çambel, Halet Robert ve J. Braidwood ve Mehmet Özdoğan ve Wulf Schirmer, "Çayönü Kazısı 1986" , **IX. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 1987, ss. 39-63.

Çevik, Özlem ve Osman Vuruşkan ve Coşkun Sivil ve Kemal Sevindik, "Ulucak Höyük 2015-2016 Yılı Kazı Çalışmaları", **XXXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 3, 2017, ss. 365-376.

Çevik, Özlem ve Osman Vuruşkan."Ulucak Höyük 2012-2013 Yılı Kazı Çalışmaları", **XXXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 2014, ss. 143-158.

Çevik, Özlem. " Ulucak Höyük 2009-2011 Yılı Kazı Çalışmaları Raporu", 34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1, 2012, ss. 143-158.

Çilingiroğlu, Altan ve Çiler Çilingiroğlu, "Ulucak", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni**

Bulgular, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 , 2007, ss. 361-372.

Çilingiroğlu, Altan. "Ulucak Höyük", Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları Kitabı, Ed. Altan Çilingiroğlu ve Zeynep Mercangöz ve Gürcan Polat, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2012.

Derin, Zafer, Eşref Abay ve Turan Özkan. "Kemalpaşa Ulucak Höyük Kazıları 1999-2000", **23. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, Ankara, 2002, s. 349.

Derin, Zafer. "İzmir Yeşilova Höyüğü 2009 Yılı Kazı Çalışmaları", **32. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 4, İstanbul, ss. 315-323.

Derin, Zafer. "İzmir'in Prehistorik Yerleşimi Yeşilova Höyüğü 2008 Yılı Çalışmaları", **XXXI . Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 2010, ss. 475-491.

Derin, Zafer." The Neolithic Architecture of Ulucak Höyük", **How Did Farming Reach Europe Byzas**, Ed. Clements Richter, Cilt: 2, 2005, ss. 85-94.

Derin, Zafer. "Yeşilova Höyüğü", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 , 2007, ss. 377-384.

Derin, Zafer. "Yeşilova Höyüğü", **Neolithic in Turkey Western Turkey**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 4 , 2012, ss. 177-195.

Derin, Zafer."8 Bin Yıldır Bornova'ya Bereket Veren Tanrıça", **Bornova Kent Dergisi**, Sayı: 7, 2014, ss. 32-35.

During, S. Bleda. "Building Continuity in Central Anatolian Neolithic:Exploring the Meaning of Buildings at Aşıklı Höyük and Çatalhöyük", **Mediterranean Archaeology**, Equinay Publishing, 2005, ss. 3- 29.

Duru, Güneş. "Göller Bölgesi Neolitik Yerleşmeleri Üzerine Bir Deneme", **Özsait Armağanı. Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler**, Ed. Hamdi Şahin ve Erkan Konyar ve Gürkan Ergin, AKMED / Suna-İnan Kıracı Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Cilt: 1, İstanbul, 2011, ss. 157-176.

Duru, Güneş. **Tarihöncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: M.Ö 9. Bin Sonu - 7. Bin Başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Duru, Güneş. **Tarihöncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: M.Ö 9. Bin Sonu - 7. Bin Başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Duru, Refik ve Gülsün Umurtak, **Höyücek 1989 - 1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Duru, Refik ve Gülsün Umurtak. "Bademağacı Höyüğü'nde Yapılan Tarihöncesi Kazıları Sona Erdi", **Türsab**, Sayı: 306, 2010, ss. 15-20.

Duru, Refik. "Bademağacı Kazıları 1994 Yılı Çalışma Raporu", **Belleten**, Cilt: LXI, 1997, ss. 149-159.

Duru, Refik. "Bademağacı Kazıları 200 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu", **Belleten**, Cilt: LXVI, 2003, ss. 549-594.

Duru, Refik. **Elli Yıllık Bir Arkeoloji Öyküsü Hacılar**, AKMED / Suna-İnan Kıracı Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Duru, Refik. "Göller Bölgesi Neolitiği", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Cilt: 2, 2007, ss. 331- 361.

Duru, Refik. **Kuruçay Höyük I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Duru, Refik. **M.Ö. 8000'den M.Ö.2000'e Burdur ve Antalya Bölgesinin Altınyılı**, AKMED / Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Duru, Refik. "The Neolithic of The Lake District", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization Plates**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, ss. 139-153.

Düring, S. Bleda, **Küçük Asya'nın Tarih Öncesi Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Erdoğu, Burçin ve Özlem Çevik. "Batı Anadolu Kronolojisi ve Terminolojisi: Sorunlar ve Öneriler", **Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 1, 2015, ss. 29-45.

Erdoğu, Burçin. "Karşılaştırmalı Tablolara Göre Anadolu Kronolojisi", **TAY-Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri C Veri Tabanı**, Cilt: 5, 2014.

Esin, Ufuk ve Savaş Harmankaya, "Aşıklı", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 115-132.

Esin, Ufuk ve Savaş Harmanyaka. "Aşıklı Höyük", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 Sayı: 2 , 2007, ss. 259-273.

Esin, Ufuk. "1990 Aşıklı Höyük Kazısı (Kızılkaya Köyü- Aksaray İli)", **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 1991, ss. 131- 153.

Esin, Ufuk. "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ed. Oktay Belli, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 20-28.

Esin, Ufuk. "On Bin Yıl Öncesinde Aşıklı: İç Anadolu'da Bir Yerleşim Modeli", **Tarihten Günümüze Konut ve Yerleşme Housing and Settlement in Anatolia: A**

Historical Perspective Sergi Kitabı, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, ss. 31-42.

Farid, Shahina, "Yerleşmenin Gelişimi", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, Ed. Mine Haydaroglu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 163-169.

Forest, Jean D. "Le PPNB De Çayönü Et De Nevali Çori: Pour Une Approche Archeo- Ethnologique De La Neolithisation Du- Proche- Orient", **Anatolia Antiqua**, Sayı: 4, 1996, ss. 1-31.

Gebel, Hans G. "There was no center. The Polycentric Evolution of the Near Eastern Neolithic", **Neo-Lithics 1**, Cilt: 4, 2004, ss. 28-32.

Hansen, Svend. "Neolithic Figurines: Some General Characteristics", **The Neolithic in Turkey 10500- 5200 BC: Environment, Settlement, Flora, Fauna, Dating, Symbols of Belief, With Views From North, South, East and West**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Cilt: 6 , 2015, ss.265-292.

Harmankaya, Savaş. "Pendik Kazısı 1981", **IV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 1983, ss. 25-30.

Harmankaya, Savaş. "Türkiye Neolitik Araştırmalar Üzerine Bir Değerlendirme", **TAY- Türkiye Arkeolojik Yerleşimleri**, Cilt: 2, 1997, ss. 13-20.

Hauptmann, Herald ve Mehmet Özdoğan, "Anadolu'da Neolitik Devrim", **12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları Sergi Kitabı**, Almanya, 2007, ss. 404-410.

Hodder, Ian "The Lady and the Seed: Some Thoughts on the Role of Agriculture in the 'Neolithic Revolution'", **Köyden Kente 1**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen ve Herald Hauptmann, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, ss. 129-141.

Hodder, Ian, "Çatalhöyük'te Ev - Yaşamın Sembolik Dışa Vurumu", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 27, 2012, ss. 128-137.

Hodder, Ian. "Çatalhöyükte Kadınlar ve Erkekler", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, Yapı Kredi Yayınları, 2006, ss. 171-172.

Hodder, Ian. **Çatalhöyük Leoparın Öyküsü**, çev. Dilek Şendil, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Hodder, Ian. "Çatalhöyük Yeni Çalışmalar", **Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 , Sayı: 2, 2007, ss. 301-329.

Hodder, Ian. "Çatalhöyük: Orta Anadolu'da 9000 Yıllık Konut ve Yerleşme", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, Ed. Yıldız Sey, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 43-59.

Hodder, Ian. "Çatalhöyükte Ev", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 27, 2012, ss. 128-137.

Hodder, Ian. "Çatalhöyük: the leopard changes its spots. A summary of recent work", **Anatolian Studies**, Sayı: 64, 2014, ss. 1-22.

Hodder, Ian. "Figürinler Hakkında Düşünmek", çev. Deniz Çifçi Valente, **Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları**, Yapı Kredi Yayınları, 2006, ss. 7-10.

Hodder, Ian. "Renewed at Çatalhöyük", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization Plates**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, İstanbul, 1999, ss. 129-135.

Hodder, Ian. "Revisiting Reflexiv Archaeology at Çatalhöyük: Integrating Digital and 3D Technologies at The Trowel's Edge", **Antiquity**, Sayı: 89, 2015, ss. 433- 448.

Hodder, Ian. ve Katrina Garget, "Eski ve Yeni Çatalhöyük", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 49, 2016, ss. 34-49.

Hodder, Ian. "Yerleşme Proje ve Sergi için Kısa Bir Giriş", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, Ed. Mine Haydaroğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 8-25.

Karul, Necmi ve Ahmet Ayhan ve Mehmet Özdoğan, " 2001 Yılı Mezraa-Teleilat Kazısı", **XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 2002, ss. 159-170.

Karul, Necmi ve Ahmet Ayhan ve Mehmet Özdoğan. **1999 yılı Mezraa Kazısı'', İhsu Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları**, Ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), Cilt:1 , Ankara, 2001, ss. 133-161.

Karul, Necmi ve Ahmet Ayhan ve Mehmet Özdoğan. **2000 yılı Mezraa Kazısı'', İhsu Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, Ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), Cilt:1 , Ankara, 2002, ss. 101-152.

Karul, Necmi ve Mert Bertan Avcı. "Aktopraklık", **The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research Northwestern Turkey And İstanbul**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 45-68.

Karul, Necmi. **Aktopraklık Tasarlanmış Prehistorik Bir Köy**, Ege Yayınları, İstanbul, 2017.

Karul, Necmi. "Anadolu'da Boğa Sembolu ve Batı'ya Transferi", **Işın Yalçinkaya'ya Armağan**, (Ed. Harun Taşkiran- Metin Kartal- Kadriye Özçelik- Makbule Beray Kösem- Gizem Kartal), Bilgin Yayınları, Ankara, 2011, ss. 179-184.

Karul, Necmi. "Mezraa Teleilat Yerleşmesi ve AB Yapısı", **Köyden Kente Yakınoğu'da İlk Yerleşimler-From Village To Cities Early Villages in the Near East**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Ed. Mehmet Özdoğan ve Harald Hauptmant ve Nezih Başgelen, İstanbul, 2003, ss. 525-533.

Karul, Necmi. "Nortwest Anatolia: A Border or Bridge Between Anatolia and the Balkans During The Early Neolithic Period', **Going To West The Dissemination of**

Neolithic Innovations between the Bosphorus and The Carpathians, Ed. Agathe Reingruber ve Zoi Tsirtsoni ve Petranka Nadelcheva, Londra, 2017, ss. 7-18.

Kujit, Ian. "Keeping the Peace. Ritual, Skull Caching and Community Integration in the Levantine Neolithic", **Life in The Neolithic Farming Communities**, Ed. Ian Kujit, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2000, ss. 137-164.

Lawrence, Barbara. "Çayönü'nde Hayvan Evcilleştirme Kanıtları", **Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları**, Cilt:1, Sayı:1, 1980, ss. 257-283.

Lichter, Clements. "Parçalanmış ya da Bütün? Anadolu'da Yeni Taş Devrinde Ölü Ritüelleri ve Ölülere Yapılan Uygulamalar", **12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları Sergi Kitabı**, (Ed. Clements Lichter, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Selma Gün), Almanya, 2007, ,ss.541-547.

Maskell, Lynn ve Carolyn Nakamura, "Çatalhöyük Figürinleri", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, Yapı Kredi Yayınları, 2006 , ss. 108-135.

Mellart, James. **Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Mellart, James. "Excavations at Çatalhöyük 1962", **Anatolian Studies**, Sayı: XIII, 1962, ss. 41-65.

Mellart, James. **Excavations at Hacilar**, Edinburgh University Yayınları, İskoçya, 1970.

Morris, Nigel Goring. " The 1997 Season of Excavations at the Mortuary Site of Khar HaHoresh", **Neo-Lithics**, Sayı: 3, 1998, ss. 1-15.

Mutluay, Nazmiye. **Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı**, Alter Yayınları, Ankara, 2010.

Naomi Hamilton, "Çatalhöyük Figürinleri", **Sanat Dünyamız Dergisi**, Sayı: 80, 2000, İstanbul, ss. 135-140.

Nesbitt, Mark. "When and Where did Domesticated Cereals First Occur in Southwest Asia?", **Dawn of Farming in the Near East**, Ed. Rene T. J. Cappers ve Sytze. Bottema, Berlin, 2002, ss. 113-132.

Oral, Ebru. "Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 8, 2014, ss. 154-164.

Ozan, Ali. **Ege Gübre Yerleşiminden Elde Edilen Veriler Kapsamında Kıyı Ege Neolitik Kültürünün Değerlendirilmesi** , Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012.

Ozan, Ali. "Ege Gübre Yerleşimi Bağlamında Kıyı Ege'de Neolitik Çağ Yerleşimlerinin Yer Seçimi ve Yerleşme Tiplerinin Değerlendirilmesi", **Mustafa Büyükkalyoncu'ya Armağan**, Ed. Celal Şimşek ve Bahadır Duman ve Erim Konakçı), Ege Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 459-464.

Özbaşaran, Mihriban ve Marion Cutting. "Orta Anadolu'da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Aşıklı Höyük- Çatalhöyük)", **12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem Sergi Kitabı**, İstanbul, 26.09-09.12.2007, ss. 55-62.

Özbaşaran, Mihriban ve Miquel Molist, "Akarçay Tepe Orta Fırat'ta Neolitik Döneme Ait Yeni Bir Yerleşme", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 179-187.

Özbaşaran, Mihriban. "Akarçay Tepe", **12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları Sergi Kitabı**, (Ed. Clemens Lichter, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Selma Gün) Almanya, 2007, ss. 453-456.

Özbaşaran, Mihriban. "Küçük Kil Figürinin Büyük Soruları", **Samsat'tan Acmehöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Prof. Dr Aliye Öztan'a Armağan** , Ed. Süleyman Özkan ve Halime Hüryılmaz ve Atila Türker, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2017, ss. 199-204.

Özbaşaran, Mihriban. "Orta Anadolu'nun Neolitikleşme Sürecinde Aşıklı", **Colloquium Anatolicum**, Sayı: XII, 2013, ss. 1-14.

Özbaşaran, Mihriban. "Re-starting at Aşıklı", **Anatolia Antiqua**, Sayı: XIX, 2011, ss. 27-37.

Özbek, Metin. "Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 1, 2009, ss. 145-162.

Özbek, Metin. "Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakındoğu'dan Bazı Örnekler", **Tüba Ar**, Sayı: 8, 2005, ss. 127-136.

Özdoğan, Aslı. "Çayönü", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, ss. 57-98.

Özdoğan, Erim Aslı. "Çayönü", **Neolithic in Turkey Turkey The Cradle of Civilization**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 33-63.

Özdoğan, Erim Aslı. "Çayönü Avcı Toplayıcılar", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 27, 2012, ss. 107-117.

Özdoğan, Erim Aslı. "Çayönü Tepesi", **Arkeoatlas**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2011, ss. 62-63.

Özdoğan, Erim Aslı. "Çayönü Tepesi", **Arkeoatlas**, Sayı: 1, 2002, s. 77

Özdoğan, Erim Aslı. **Çayönü Yerleşmesinin Çanak Çömleksiz Neolitikteki Yeri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.

Özdoğan, Mehmet ve Aslı Erim Özdoğan, "Buildings of Cult and the Cult of Buildings", **Light on Top of the Black Hill**, Ed: Güven Arsebük ve M. Mellink ve Wulf Shimer, Ege Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 581-601.

Özdoğan, Mehmet ve Aslı Özdoğan. "Buildings of Cult and and the Cult of Buildings", **Light on Top of The Black HillStudies Presented to Halet Çambel**, Ed. Güven Arsebük ve Machteld J. Mellink ve Wulf Schirmer, Ege Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 581-601.

Özdoğan, Mehmet ve Bar Yosef ve Van Zeist. "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi, 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme" , **XV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 1993, ss. 103-122.

Özdoğan, Mehmet ve Necmi Karul ve Eylem Özdoğan, "Mezraa Teleilat Höyüğü 4. Dönem Çalışmaları", **XXV . Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 2 , 2003, ss. 235-244.

Özdoğan, Mehmet, Necmi Karul ve Eylem Özdoğan. "2002 Yılı Mezraa- Teleilat Kazıları", **Ilisu Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları**, Ed. Doonan Owen Numan Tuna, ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (Taçdam), Ankara, Cilt: 1, 2011, ss. 35-96.

Özdoğan, Mehmet. " Defining Neolithic of Central Anatolia", **The Neolithic of Central Anatolia Internal Development and External Relations**, Ege Yayınları, 2002, ss. 253-271.

Özdoğan, Mehmet. " Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region", **Beiträge Alttertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel**, Ed. Rainer Michael Boehmer and Harald Hauptmann, Mainz am Rhein : von Zabern, 1983, ss. 401- 411.

Özdoğan, Mehmet. " Westward expansion of the Neolithic way of life: what we know and what we do not know", **Byzas 2 - How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium Cal BC**, Ege Yayınları, İstanbul, 20-22.05.2004, ss. 13-27.

Özdoğan, Mehmet. "Neolitik Çağ- Neolitik Devrim- ilk üretim toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar", **Tüba Ar**, Sayı: 7, 2004, ss. 43-51.

Özdoğan, Mehmet. "A Group of Neolithic Stone Figurines From Mezraa-Teleilat", **From Villages to Town**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 511-523.

Özdoğan, Mehmet. "Bazı Genellemeler, Öngörüler", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, ss. 441-458.

Özdoğan, Mehmet. "Çanak Çömlekli Neolitik Çağ", **Arkeoatlas Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2002, ss. 88-105.

Özdoğan, Mehmet. "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ", **Arkeoatlas**, Sayı: 1, 2002, ss. 66-73.

Özdoğan, Mehmet. "Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Yerleşim Yerinde Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması", **TÜBAKED**, Sayı: 8, 2010 ss. 141-144.

Özdoğan, Mehmet. "Devrimlerin Atası Neolitik Devrim", **Arkeoatlas**, Sayı: 1, 2002, ss. 60-66.

Özdoğan, Mehmet. "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, Ed. Yıldız Sey, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakti Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 19-30.

Özdoğan, Mehmet. "Mezraa Teleilat", **Arkeoatlas**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2011, s. 82.

Özdoğan, Mehmet. "Mezraa Teleilat, Yeni Bir Yaşamın Öncüsü", **Atlas Dergisi**, Sayı: 107, 2002, ss. 70-83.

Özdoğan, Mehmet. "Neolithic Sites in Marmara Region Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme and Aşağı Pınar", **The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research North Western Turkey and İstanbul**, Ed.

Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013, ss. 167-269.

Özdoğan, Mehmet. "Neolitiği Anlamak- Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 27, 2012, ss. 38-51.

Özdoğan, Mehmet. "Neolitik Dönem Günümüz Uygarlığın Temel Taşları Uygarlığın İlk Adımları Neolitik Çağ", **12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem Sergi Kitabı**, (Ed: Clemens Lichter, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Selma Gün), İstanbul,2007, ss. 9-20.

Özdoğan, Mehmet. "Northwestern Turkey Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia", **The Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 203-224.

Özdoğan, Mehmet. "Redefining the Neolithic of Anatolia", **The Dawn of Farming in the Near East**, Ed. Rene T. J. Cappers ve Sytze. Bottema, Berlin, 2002, ss. 153-158.

Özdoğan, Mehmet. "The Neolithic Deity. Male or Female", **Lux Orientis, Archäologie zwischen Asien und Europa** (Ed. R.M. Boehmer ve J. Maran, Verlag Marie ve Leidorf Rahden, 2001, ss. 313-318.

Özdöl, Serap. **Anadolu'da Erken Neolitik Dönem Çanak Çömlek Kültürleri ve Çatalhöyük Örneği**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006.

Özdöl, Serap. "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 1 Cilt: XXVI, 2011, ss. 173-199.

Özkan, Süleyman. "Köşk Höyük Seals", **Anatolica**, Sayı: 27, 2001, ss. 15-22.

Özkan,Süleyman ve Mücella Erdalkıran. "Yeni Bulgular Işığında Çukurkent Neolitik Yerleşimi", **Adalya**, Sayı: XVII, 2014, ss. 25- 43.

Öztan, Aliye, "Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar", **Tüba Ar**, Sayı: 5, 2002, ss. 55-69.

Öztan, Aliye. "I. Dönem Köşk Höyük- Niğde Kazı Buluntularının Değerlendirilmesi ve Stratigrafik Kontrolü", **T.C Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu**, 2005, ss. 2-16.

Öztan, Aliye. "Köşk Höyük", **12000 Yıl Önce Anadolu İnsanlığın En Eski Anıtları Sergi Kitabı**, (Ed: Clemens Lichter, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, Selma Gün), Almanya, 2007, s. 469.

Pasinli, Alpay ve Edibe Uzunoğlu ve Nilüfer Atakan ve Çiğdem Girgin ve Mine Soysal, "Pendik Kurtarma Kazısı", **IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri Kitabı**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 26-29.04.1994, ss. 147-163.

Perlés, Catherina. "From the Near East to Greece: Let's Reverse the Focus Cultural Elements that didn't Transfer", **Byzas 2 - How Did Farming Reach Europe? Anatolian-European Relations from the Second Half of the 7th Through the First Half of the 6th Millennium Cal BC**, Ege Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 275-290.

Richter, Clemens. "Neolitik Dönemde Anadolu'da Ölüm", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 63, 2018, ss. 17-27.

Roaf, Michael. **Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu**, çev. Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Rogasch, J ve Eva Rosenstock ve Peter Biehl, Çatalhöyük'ün Son Yüzyılları Konya Ovası'nda Kalkolitik Yaşam", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 49, 2016 , ss. 78-81.

Rollefson, Gary. "Early Neolithic Ritual Centers in then Southern Levant", **Neolithics**, Sayı: 5, 2005, ss 3-12.

Rollefson, Gary. "The Late Aceramic Neolithic of the Levant", **Paleorient**, Sayı: 15, 1989, ss. 168-173.

Roller, Lynn. **Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004.

Roodenberg, Jacob ve Songül Alpaslan Roodenberg. "Ilıpınar and Menteşe Early Farming Communities in the Eastern Marmara", **The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research Northwestern Turkey And İstanbul**, Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 69-91.

Roodenberg, Jacob ve Songül Alpaslan Roodenberg. "Ilıpınar ve Menteşe Doğu Marmara'da Neolitik Dönem'e ait İki Yerleşme", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2 , 2007, ss. 392-400.

Roodenberg, Jacob ve Songül Alpaslan Roodenberg. "Stratigraphy and Architecture of Phase X and IX", **Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia, The Ilıpınar Excavations**, Ed: Jacob Roodenberg ve Songul Alpaslan Roodenberg, Nino Publications, Leiden, Cilt: 3, 2008, ss. 1-34.

Roodenberg, Jacob. "Ilıpınar an Early Farming Village in the İznik Lake Basin", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization Plates**, (Ed: Mehmet Özdoğan and Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, (Lake Basin), s. 162.

Roodenberg, Jacob. "Investigation at Menteşe Höyük in the Yenişehir Basin", **Anatolica**, Sayı: 25, 1999, ss. 21-36.

Sagona, Antonio ve Paul Zimansky, **Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri M.Ö 1.000.000 - 550** , Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

Sağlamtimur, Haluk ve Ali Ozan. "Ege Gübre Neolitik Yerleşiminin Paleocoğrafya Özellikleri ve Gelişimi", **Prof. Dr. İlhan Kayan'a Armağan**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2013, ss. 587-597.

Sağlamtimur, Haluk. "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni**

Bulgular, Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 , 2007, ss. 373-376.

Sağlamtimur, Haluk."Ege Gübre Neolitik Yerleşimi", **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları Kitabı**, Ed. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz ve Gürcan Polat, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2012, ss. 95-114.

Schirmer, Wulf. "Çayönü Tepesi- Beobachtungen zu Architekturund Totenkult, in einer Neolithischen Siedlung in Sudostanatolian", **Archaologie**, 1991, ss. 44-50.

Schmidt, Klaus. "Boars, Ducks and Foxes- The Urfa Project 99", **Neo-Lithics 2** , Sayı: 99, 1999, ss. 12-16.

Schmidt, Klaus. "Dünyanın İlk Kutsal Alanı", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 27 , 2012, ss. 66-77.

Schmidt, Klaus. "Göbeklitepe", **12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem Sergi Kitabı**, İstanbul, 26.09-09.12.2007, ss. 93-95.

Schmidt, Klaus. **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe En Eski Tapmağı Yapanlar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

Schmidt, Klaus."Göbeklitepe", **Arkeoatlas**, Sayı: 1, 2011, ss. 64-65.

Schmirmer, Wulf. "Some Aspects of Building at the Aceramic- Neolithic Settlement of Çayönü", **World Archaeology**, Cilt: 21, Sayı: 3, England, ss. 363-387.

Seeher, Jürgen. "Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü", çev. Sevil Gülçur, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, Sayı: 59, 1993, ss. 9-15.

Sevin, Veli. **Anadolu Uygarlıkları Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Silistreli, Uğur. "Köşk Höyük Figürin ve Heykelcikleri", **Belleten**, Cilt: LIII, Sayı: 206, 1989, ss. 497-504.

Stardeur, Daniella. "New Insights and Concepts: Two Themes of The Neolithic in Syria and South East Anatolia" , **Neo-Lithics**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2004, ss. 49-50.

Sümer, Gülnur. **Anadolu'da Neolitik Dönem'de Tanrı ve Tanrıça**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.

Sümer, Gülnur. **Neolitik Dönem'den Erken Tunç Çağ Sonuna Kadar Batı Anadolu'da İnsan Figürinleri ve Çevre Kültürleriyle Olan İlişkileri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014.

Tarkan, Duygu. **Doğu Çatalhöyük Neolitik Dönem Çanak Çömleğinin Kil Kullanımı ve Kaynakları Bakımından İncelenmesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Thissen, Lauren. "The Pottery of Ilıpınar A Preliminary Assesment", **Anatolica**, Sayı: 16, 1989-90, ss. 81-115.

Türk, Hüseyin "İnsanın Diş Evriminde Kültürel Faktörler", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt XXXVII, Sayı: 1-2, 1995, ss. 339-356.

Türkcan, Ali U. "Tanrılar Taştandı Yukarı Mezopotamya'da İlk Ritüel Organize Toplumlar ve Tapınakların Doğuşu", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı:62 , 2018, ss. 32-39.

Türkcan, Ali Umut. "Barınaktan Tapınağa: Yukarı Mezopotamya Neolitik Dönem Tapınak Yapıları ve Gelişimi", **Güneydoğu Anadolu Araştırmaları Sempozyumu Kitabı**, Ed. Burcu Erciyas, İstanbul, 2010, ss. 9-36.

Türkcan, Ali Umut. **Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Alanları**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Uçankuş, Hasan T. **Bir İnsan ve Uygarlık Birimi Arkeoloji Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Umurtak, Gülsün. "Anadolu Figürinleri", **Arkeoatlas Dergisi**, Sayı: 1, 2002 , ss. 106-107.

Umurtak, Gülsün."Understanding the Hacılar II Settlement", **Adalya**, Sayı: XIV , 2011, ss. 1-16.

Uzunoğlu, Edibe. "Tarih Öncesi-Hitit Demirçağı", **Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın: Anadolu Kadınının 9000 yılı**, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Yayın Evi, 1993, İstanbul, ss. 14-115.

Verhoeven, Marc. "The Centrality of Neolithic Rituel", **Neo-Lithics**, Sayı: 2, Cilt: 5, 2005, ss.40-42.

Verhoeven, March. "Transformations of Society The Chancing Role of Ritual and Symbolism in The PPNB and The PP in The Levant, Syria and South East Anatolia", **Paleorient**, Sayı: 28, 2002, ss. 5-13.

Yakar, Jak. **Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları**, Homer Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Yosef, O. Bar. "The PPNA in the Levant", **Paleorient**, Cilt. 15, Sayı:1, 1989, ss. 57-63.

Yurtsever, Aslıhan. "Klasik Çağlar Öncesi Anadolu Kültürlerinde "Kutsal Alan" Kavramı: Höyücek Kutsal Alanları", **Pisidia Araştırmaları Sempozyum Bildiri Kitabı**, Ed. Bilge Hürmüzlü ve Murat Fıratve Ayça Gerçek , Cilt: 1, 2012, ss. 20-37.

İnternet Kaynakları

<http://konya.com.tr/portfolio-item/catalhoyuk/> (30.05.2018)

[http://www.erolsasmaz.com/?oku=1164-Ulucak Höyük](http://www.erolsasmaz.com/?oku=1164-Ulucak_Hoyuk) (30.05.2018)

[www.gezenturkiye.com/köşkhöyük](http://www.gezenturkiye.com/koshkhoyuk) (22.04.2018)

www.google.com- Hacılar Höyük Konum, Ulucak Höyük Konum (15.04.2018)

EKLER

Ek 1 : TABLOLAR

Tablo 1: Çayönü Tepesi tabakalanma ve tarihleme.

Evre Adı	Kaç Yapı Katı Bulunduğu	Kültürel Dönem	C14 Verilerine Göre Yaklaşık Tarihler (Günümüzden Önce)
Yuvarlak Planlı Yapılar Evresi	4 yapı katı	PPNA	10200-9200
Izgara Planlı Yapılar Evresi <ul style="list-style-type: none">• En Eski Tip• Açık Tip• Menderesli Tip• Kapalı Tip	2 yapı katı 2 yapı katı 1 yapı katı 2 yapı katı	PPNA PPNB PPNB PPNB	9200-9100
Kanallı Yapılar Evresi	3 yapı katı	PPNB	9100-9000
Taş Döşemeli Yapılar Evresi	3 yapı katı	PPNB	9000-8600 (?)
Hücre Planlı Yapılar Evresi	3 yapı katı	PPNB	8600-8300
Geniş Odalı Yapılar Evresi	6 yapı katı	PPNC	8200-8000 (?)
Çanak Çömlekli Evre	7 yapı katı	PN	8000-7500 (?)

Kaynakça: Mehmet Özdoğan Aslı Özdoğan Daniella Bar Yosef Willem Van Zeist, "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", **XV. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 1, 1993, s. 107.

Tablo 2: Mezraa-Teleilat Yerleşmesi Tabakalanma.

I. Demir Çağ
IA Pers-Akhamenid Dönemi.
IB Yeni Asur Dönemi.
IC Son Tunç-İlk Demir Çağ geçiş dönemi.
II. Kalkolitik Çağ, Son Neolitik, Çanak Çömlekli Neolitik Çağ
IIA1 Halaf Dönemi.
IIA2 Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ- Halaf öncesi boya bezemeli dönem.
IIB1 Son Neolitik Çağ-Kırmızı astarlı, ilk boya bezemeli dönem.
IIB2 Son Neolitik Çağ-İmpresso bezemeli dönem.
IIB3 Son Neolitik Çağ-Hassuna ilk impreso dönemi.
IIC1 Çanak Çömlekli İlk Neolitik Dönem.
IIC2 Çanak Çömlekli İlk Neolitik Dönem-kaba çanak çömlek.
IID Gömülü Yapılar Evresi31
III. Geçiş Aşaması (Çanak Çömlekli-Çanak Çömleksiz Neolitik)
IIIA Çanak Çömleksiz-Çanak Çömlekli Neolitik Geçiş Dönemi, çok az koyu yüzlü açkılı çanak çömlek.
IIIB Çanak Çömleksiz-Çanak Çömlekli Neolitik Geçiş Dönemi. Hiç çanak çömlek bulunmayan dönem.
IV Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem

Kaynakça: Mehmet Özdoğan, Necmi Karul ve Eylem Özdoğan, "2002 Yılı Mezraa-Teleilat Kazıları", **İlisu Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları**, (Ed: Doonan Owen ve Numan Tuna), ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (Taçdam), Ankara, Cilt: 1, 2011, s. 39-45.

Tablo 3: Mellart ve Hodder Tabakaları ve C14 Tarihleri.

Tabakalanma			
Mellart	Hodder	Tarihler (M.Ö.)	Evre (Çanak çömleğe göre)
0 TP.S TP.R		6400-5900	GEÇ
I TP.Q			
II TP.P TP.O			
III TP.N TP.M	Güney .T Kuzey.J		
IV IST	Güney .S Kuzey J		
IST V IST	Güney .R Kuzey .I Güney .Q Kuzey .H Güney .P Kuzey .H		
VIA VIB	Güney .O Kuzey.G Güney .N Kuzey. G		
VII VIII	Güney .M Kuzey.F Güney .L Kuzey. F		
IX X XI XII	Güney .K Güney .J Güney .I Güney .H		
Pre XII	Gi,G2,G3,G4		
		6500-6400	ORTA
		6700-6500	
		7400-6800	ERKEN
			Çanak çömleksiz

Kaynakça: Craig Cessford, "Estimating the Neolithic Population of Çatalhöyük", **Inhabiting (Çatalhöyük: Reports From the 1995-1999 Seasons)**, (Ed: Ian Hooder), McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology, Ankara, 2005, ss. 323-326'dan aktaran Duygu Tarkan, **Doğu Çatalhöyük Neolitik Dönem Çanak Çömleğinin Kil Kullanımı ve Kaynakları Bakımından İncelenmesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 33.

Tablo 4: Köşk Höyük Tabakalanma.

Köşk Höyük I. Tabaka	M.Ö. 4910- 5412
Köşk Höyük II. tabaka	M.Ö. 5410- 5620
Köşk Höyük III.tabaka	M.Ö. 5620- 6030
Köşk Höyük IV.tabaka	M.Ö. 6030- 6230
Köşk Höyük V. tabaka	M.Ö. 6130- 6340

Kaynakça: Aliye Öztan, "I. Dönem Köşk Höyük Niğde Kazı Buluntularının Değerlendirilmesi ve Stratigrafik Kontrolü", **Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu**, 2005, s. 11.

Tablo 5: Hacılar Tabakalanma.

Erken Kalkolitik yerleşmeleri	I-V yapı katları
Geç Neolitik yerleşmeleri	VI-IX yapı katları

=====Ara=====

Erken Neolitik yerleşmeleri (Eski 'AceramicNeolithic')	I-VII yapı katları
---	--------------------

Anatoprak

Kaynakça: Refik Duru "Göller Bölgesi Neolitiği", Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2, Sayı: 2, 2007, ss. 331-334.

Tablo 6: Höyücek Tabakalanma.

Modern Çağlar/Tarih öncesi (Karışık Birikim-KB)
=====Ara=====
Geç Neolitik yerleşmeleri (Kutsal Alanlar Dönemi-KAD)
=====Ara=====
Erken Neolitik II yerleşmeleri (Tapınak Dönemi-TD)
=====Ara=====
Erken Neolitik I yerleşmeleri (Erken Yerleşmeler Dönemi-EYD)

Anatoprak

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, s. 5.

Tablo 7: Bademağacı Tabakalanma.

Hristiyanlık dönemi (Kilise)
=====Ara=====
Orta Tunç Çağı yerleşmeleri (OTÇ 1 ve 2. yapı katları)
İlk Tunç Çağı yerleşmeleri (İTÇ II /1,2 ve 3. yapı katları)
=====Ara=====
Geç Kalkolitik yerleşmeleri(?)
=====Ara=====
Erken Kalkolitik yerleşmeleri(?)
Geç Neolitik yerleşmeleri (GN 1 ve 2. yapı katları)
=====Ara=====
Erken Neolitik II yerleşmeleri (EN II / 1- 3,3 A, 4 , 4 A, 4 B yapı katları)
Erken Neolitik I yerleşmeleri (EN I / 5 – 9. yapı katları)

Anatoprak

Kaynakça: Refik Duru, "Bademağacı Kazıları 2000 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu", **Bellekten**, Cilt: LXVI, 2003, s. 551.

Tablo 8 : Ulucak Höyük Tabakalanma.

O	Geç Roma-Erken Bizans Dönemi
I	Orta Tunç Çağı
II a-b	Erken Tunç Çağ
III	Erken Kalkolitik Çağ (M.Ö. 5600-5400)
IV a – IV k	Geç Neolitik Çağ (M.Ö. 6000-5700)
V a-f	Erken Neolitik Çağ (M.Ö. 6500-6000)
VI a-b	Ön Neolitik Çağ (M.Ö. 6800-6500)

Kaynakça: Özlem Çevik, Osman Vuruşkan, Coşkun Sivil, Kemal Sevindik, " Ulucak Höyük 2015-2016 Yılı Kazı Çalışmaları, XXXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 3, 2017, ss. 366- 371.

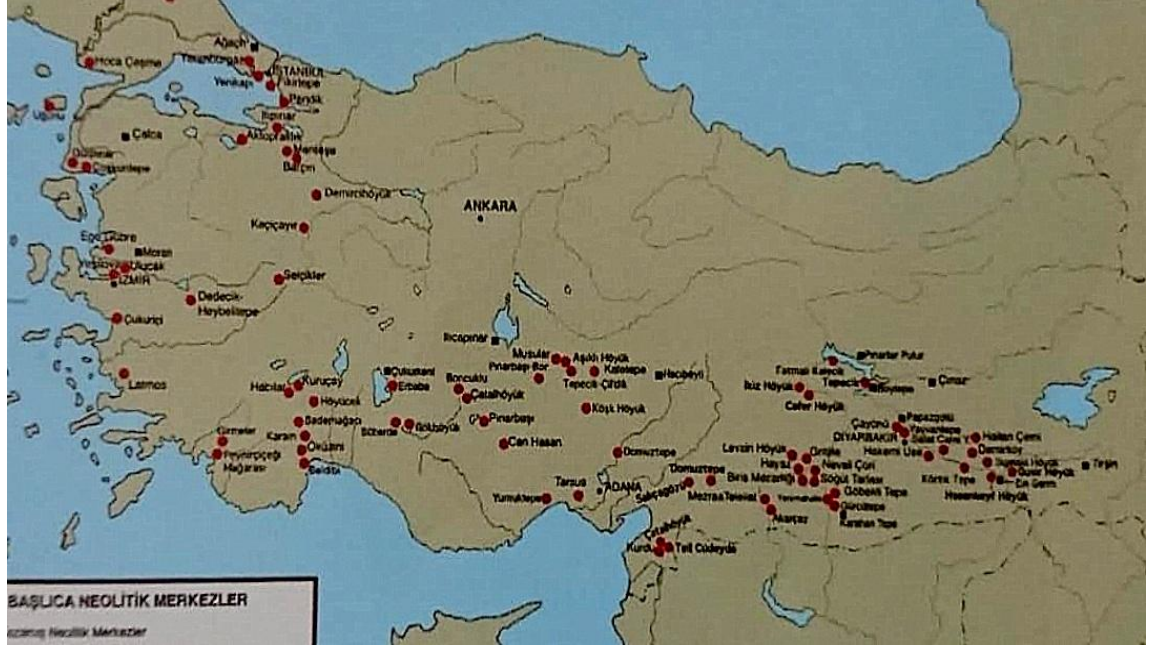
Tablo 9: Ege Gübre Tabakalanma.

Hellenistik Dönem	Ege Gübre I
Kalkolitik Dönem	Ege Gübre II
Neolitik Dönem	Ege Gübre IIIa(Tek odalı dikdörtgen mekânlar, iki odalı mekânlar, yuvarlak yapılı mekânlar,2.geç evre çevre duvarı)
Neolitik Dönem	Ege Gübre IIIb (Tek odalı dikdörtgen ve yuvarlak yapılı mekânlar, erken çevre duvarı)
Neolitik Dönem	Ege Gübre IV (Yuvarlak yapılı mekânlar)

Kaynakça: Sağlamtimur, Neolitik Yerleşim, s. 22.

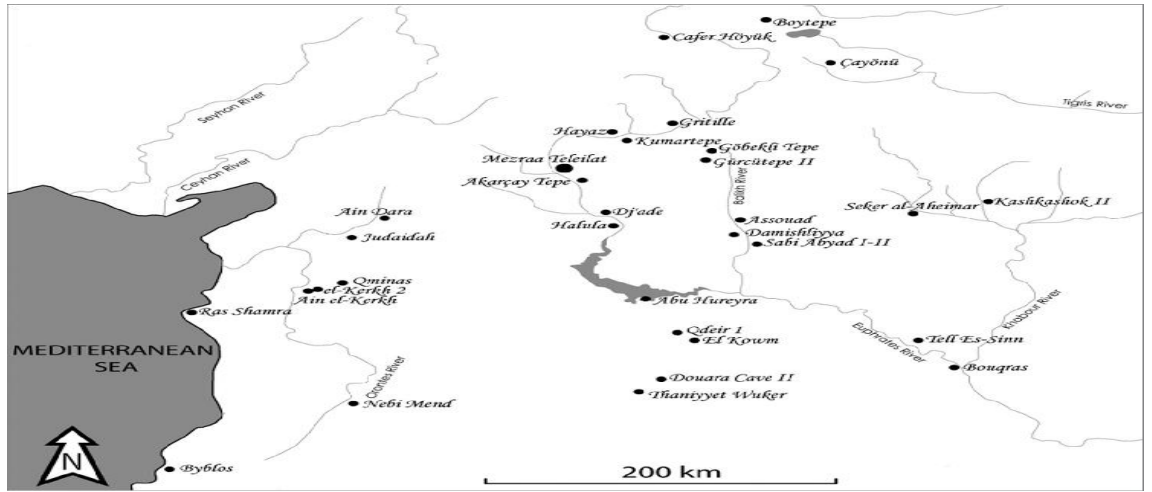
EK 2 : HARİTALAR

Harita 1: Türkiye'deki Önemli Neolitik Yerleşmeleri.

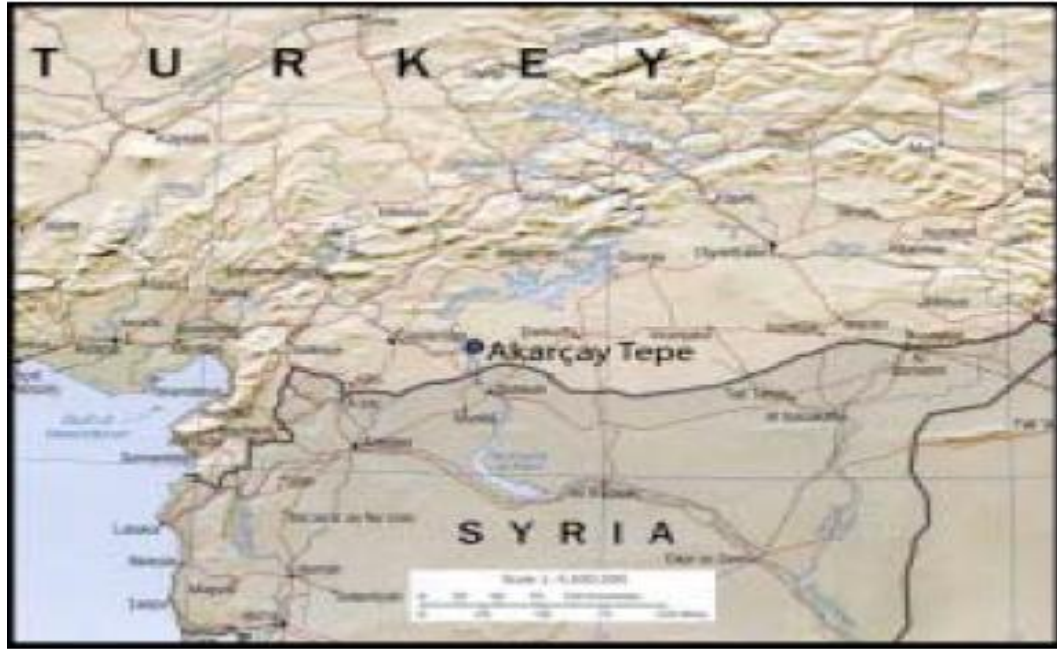
Kaynakça: Özdoğan, "Neolitiği Anlamak", s. 43.

Harita 2: Mezraa- Teleilat'ın Konumu.

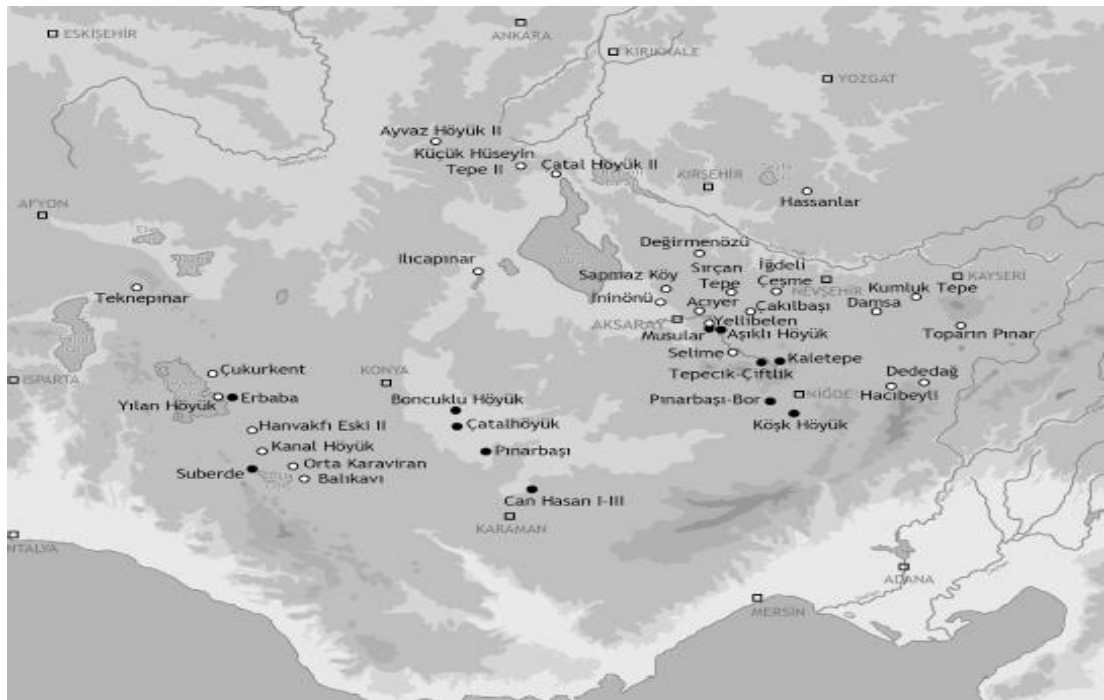
Kaynakça: Güner Coşkun, "Obsidian Assemblage of Mezraa Teleilat: Evidence of Cultural and Chronological Continuation From Late Pre- Pottery Neolithic to Pottery Neolithic", *Neo-lithics*, Sayı: 7, 2006, s. 36, Fig. 1.

Harita 3: Akarçay Tepe Konum.

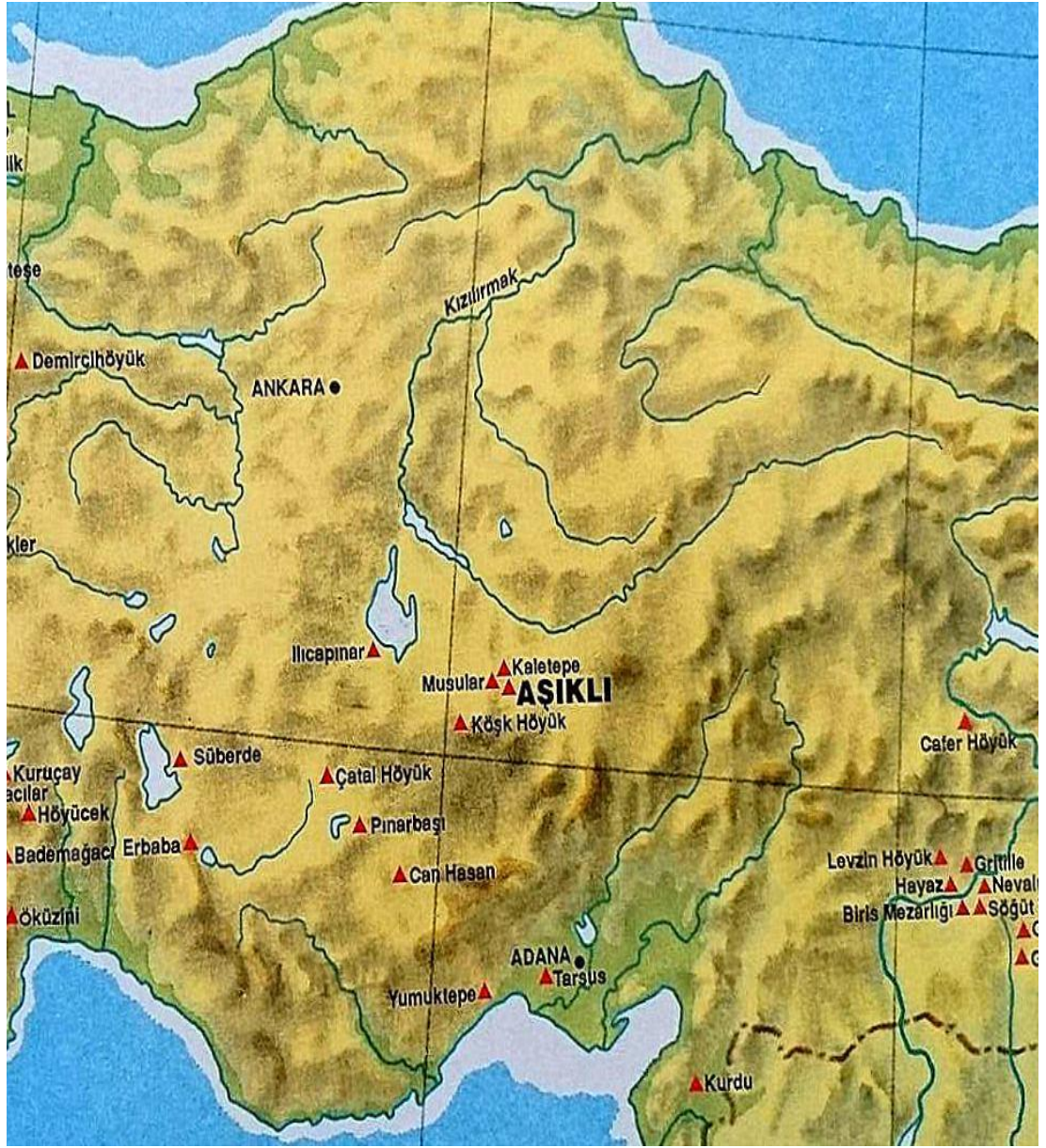
Kaynakça: Ferran Borrell, **La Gestión de los recursos minerales silíceos en las primeras comunidades campesinas en el valle medio del Éufrates VIIIo-VIIo milenios Cal. B.C.**, Universitat Autònoma, Barcelona, 2006, s. 54, Fig. 3.

Harita 4: Orta Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşmeleri.

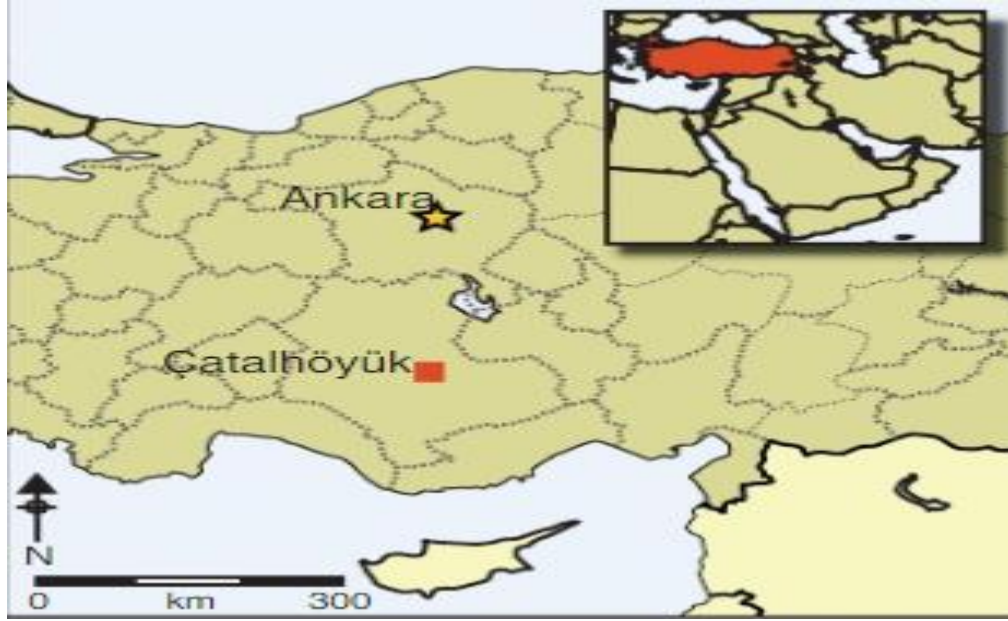
Kaynakça: Güneş Duru, **Tarihöncesinde İnsan-Mekan, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: M.Ö 9. Bin Sonu - 7. Bin Başı**, Aşıklı ve Akarçay Tepe, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 322, Harita. 2.

Harita 5: Aşıklı Höyük'ün Konumu.

Kaynakça: Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, "Aşıklı", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization Plates**, (Ed: Mehmet Özdoğan- Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, s. 87.

Harita 6: Çatalhöyük Konumu.

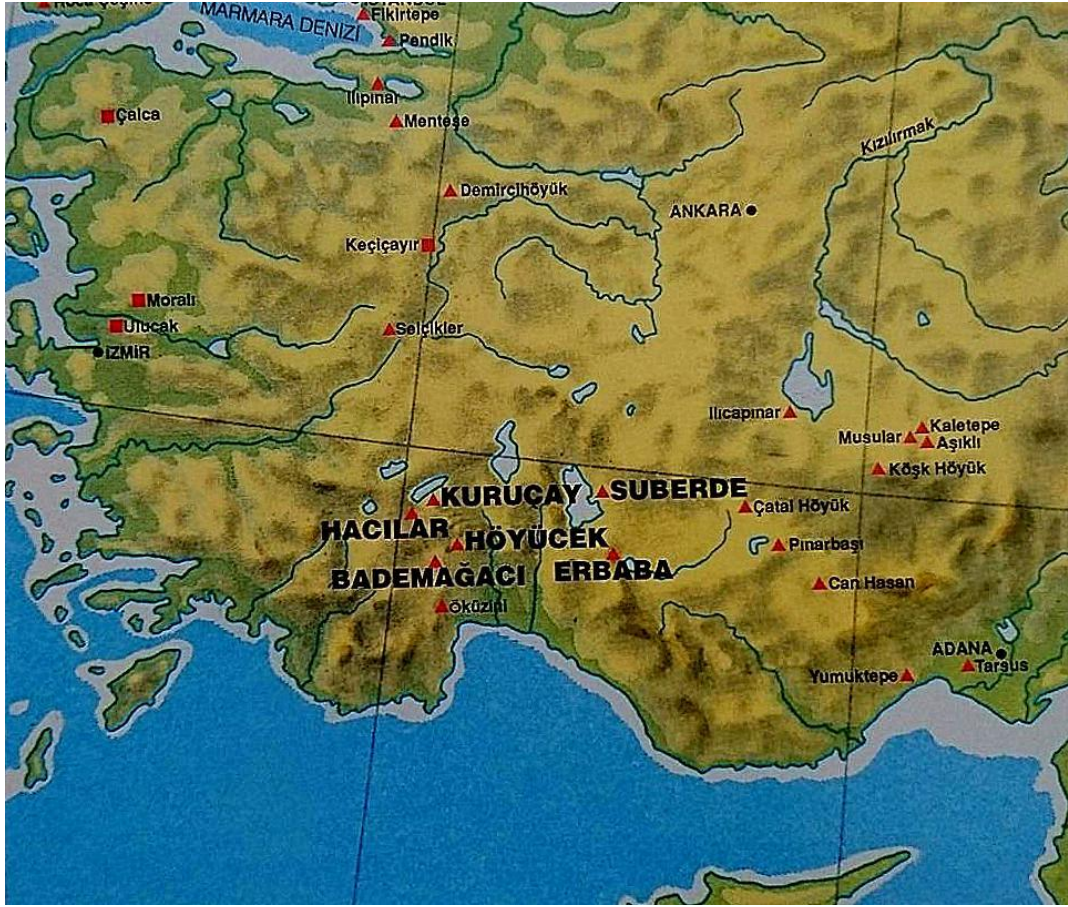
Kaynakça: Ian Hodder, "Revisiting reflexibe archaeology at Çatalhöyük: Integrating digital and 3D Technologies at The Trowel's Edge", *Antiquity*, Sayı: 89, 2011, s. 433.

Harita 7: Köşkhöyük Konumu.

Kaynakça: www.gezenturkiye.com/koshkhoyuk

Harita 8: Göller Bölgesi Neolitik Yerleşmeleri.

Kaynakça: Refik Duru, "The Neolithic of The Lake District", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization Plates**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, s. 138.

Harita 9: Hacılar Konum.

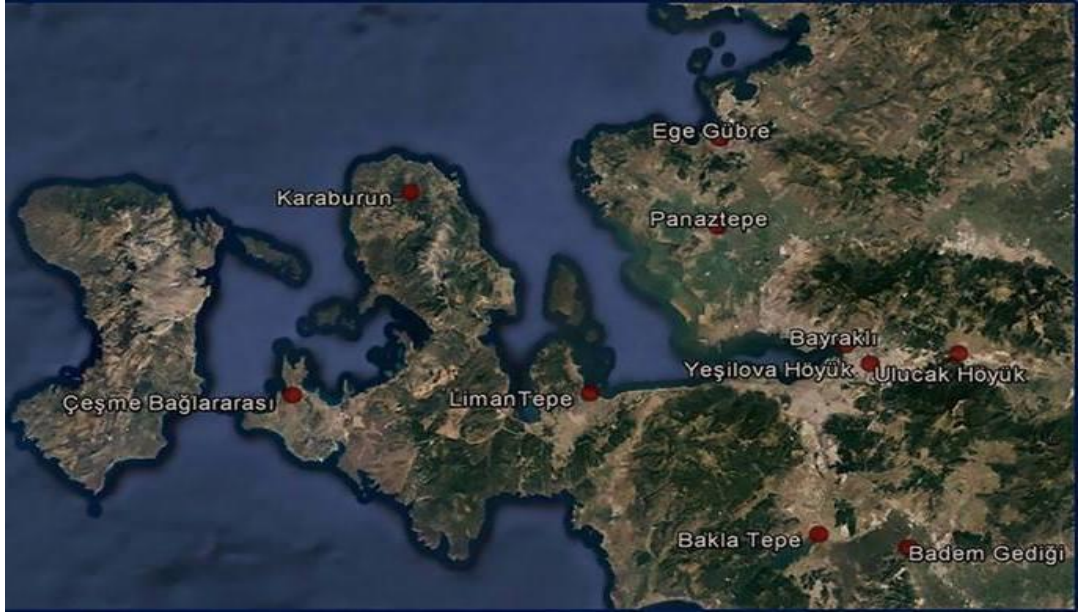
Kaynakça: www.google.com- Hacılar.

Harita 10: Höyücek Konum.

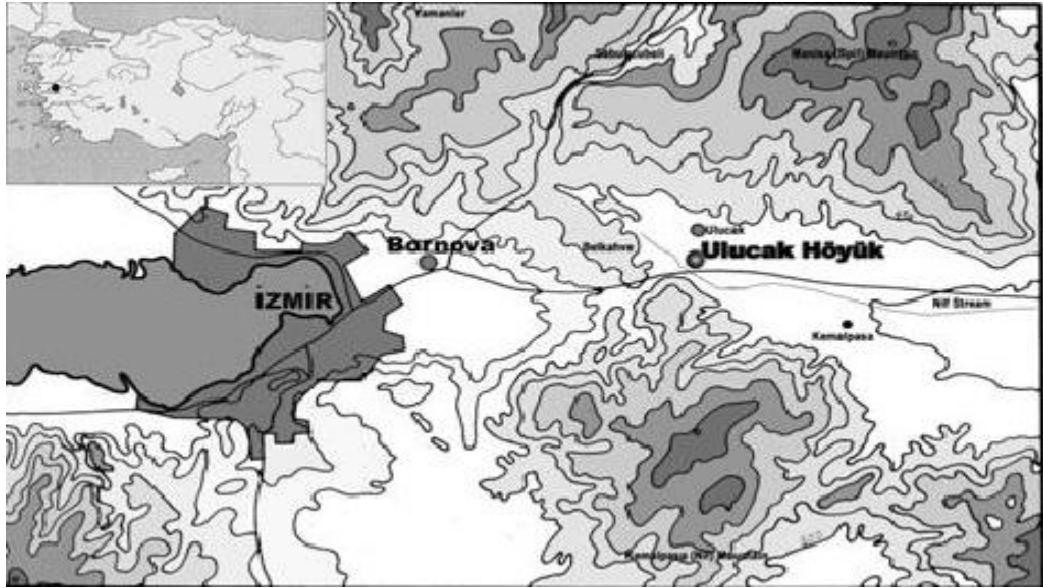
Kaynakça: Gülsün Umurtak, "Understanding the Hacılar II Settlement", **Adalya**, Sayı: XIV, 2011, s. 12, Fig. 1.

Harita 11: Batı Anadolu Neolitik Dönem Yerleşimleri.

Kaynakça: www.google.com/ulucak

Harita 12: Ulucak Höyük Konum.

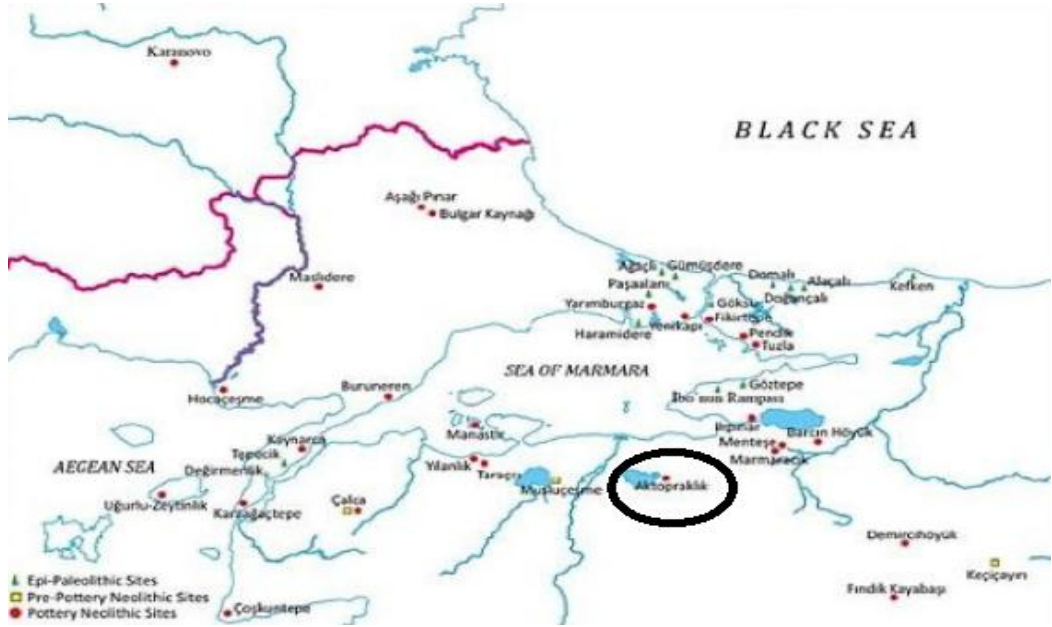
Kaynakça: Eşref Abay, "The Neolithic Figurines from Ulucak Höyük: Reconsideration of the Figurine Issue by Contextual Evidence", *Neo-Lithics*, Sayı: 3, 2003, s. 17, Fig. 1.

Harita 13: Marmara Bölgesi Önemli Neolitik Yerleşimleri.

Kaynakça: Mehmet Özdoğan, "Neolithis Sites in Marmara Region Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme and Aşağı Pınar", **The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research North Western Turkey and İstanbul**, (Ed: Mehmet Özdoğan- Nezih Başgelen- Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2013, s. 208, Fig. 1.

Harita 14: Aktopraklık Höyük'ün Konumu.

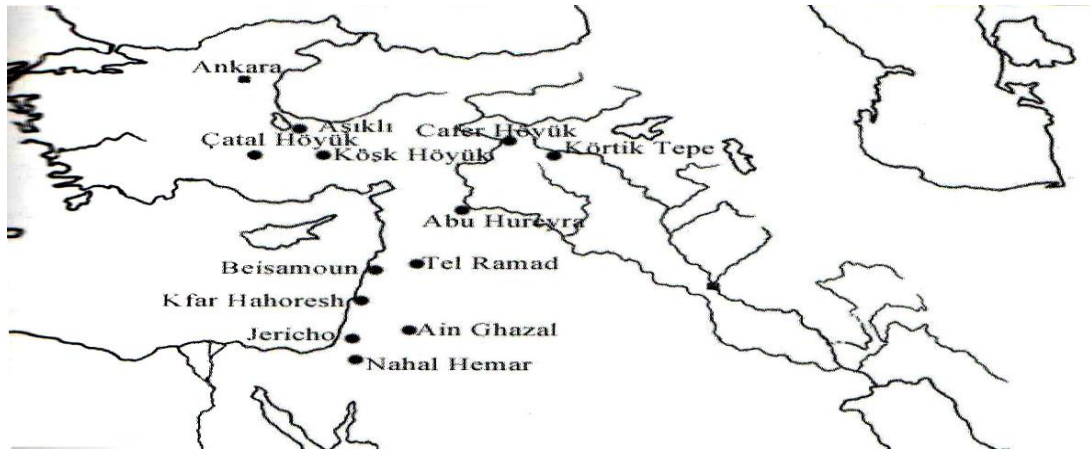
Kaynakça: Necmi Karul, "Northwest Anatolia: A Border or Bridge Between Anatolia and The Balkans During The Early Neolithic Period", **Going To West The Dissemination of Neolithic Innovations Between The Bosphorus and the Carpathians**, (Ed: Agathe Reingruber, Zoi Tsirtsoni, Petranka Nadelcheva), Londra, 2017, (A Border or Bridge), s. 11, Fig. 1.1.

Harita 15: Ilıpınar ve Menteşe'nin Konumu.

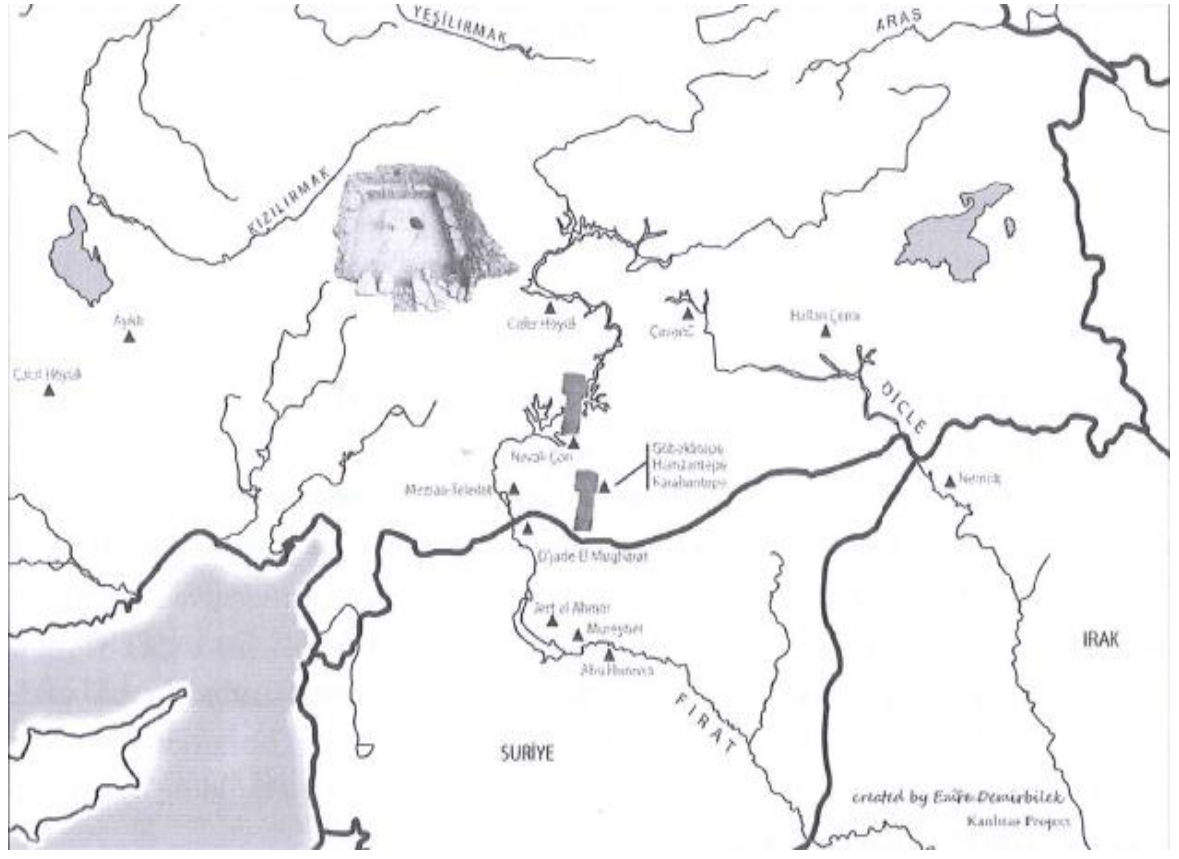
Kaynakça: Jacob Roodenberg, "Ilıpınar: An Early Farming Village in the İznik Lake Basin", *Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization Plates*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, s. 157, Fig. 1.

Harita 16 : Sıvalı Kafataslarının Bulunduğu Neolitik Dönem Köy Yerleşimleri.

Kaynakça: Metin Özbek, "Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakınoğ'u'dan Bazı Örnekler", *Tüba-Ar*, Ankara, Sayı 8, s. 134, Res. 1.

Harita 17: Tapınakların Bulunduğu Yerleşimler.

Kaynakça: Türkcan, Barınak, s .32, Fig. 1.

EK 3 : RESİMLER

Resim 1: Çayönü Kazı Doğu Alanı; Açık Hava Müzesi Düzenlemesinden Önce Bütün Evrelerin Bir Arada Görünümü.

Kaynakça: Mehmet Özdoğan, "Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlene Bir Yerleşim Yeri Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması", TÜBAKED, Sayı: 8, 2010, s. 151, Res. 1.

Resim 2: Çayönü Izgara Planlı Yapılar Evresi .

Kaynakça: Özdoğan, Çayönü, s. 24, Fig. 12.

Resim 3: Çayönü Izgara Planlı Yapı GBb.

Kaynakça: Özdoğan, Çayönü, s. 25, Fig. 16.

Resim 4: Mezraa Teleilat Kazı Alanından Genel Bir Görünüş.

Kaynakça: Mehmet Özdoğan, "Mezra- Teleilat", 12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem Sergi Kitabı, İstanbul, 2007, s. 99.

Resim 5: Akarçay Tepe Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in B Evresinin Sonuna Tarihlenen Yapı Kalıntıları.

Kaynakça: Mihriban Özbaşaran, "Akarçay Tepe", 12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem Sergi Kitabı, İstanbul, 26.09-09.12.2007, s. 99.

Resim 6: Akarçay Tepe Hücre Planlı Yapıların En Son/Geç Örneği.

Kaynakça: Özbaşaran, Akarçay Tepe, s. 102.

Resim 7: Aşıklı Höyük Batı'dan Hava Fotoğrafı.

Kaynakça: Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, "Aşıklı Höyük", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar Yeni Bulgular*, (Ed: Mehmet Özdoğan -Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 262, Fig. 5.

Resim 8: Aşıklı Höyük Yerleşme Düzeni Maketi.

Kaynakça: Esin ve Harmankaya, Aşıklı Höyük', s. 262, Fig. 4.

Resim 9: Çatalhöyük Bina 5.

Kaynakça: Hodder, Leoparın Öyküsü, s. 66, Res. 2.

Resim 10: Çatalhöyük Genel Görünüm.

Kaynakça: <http://konya.com.tr/portfolio-item/catalhoyuk/>

Resim 11: Köşk Höyük I. Kat Mimarisinden Detay.

Kaynakça: Öztan, Yeni Katkılar, s. 61, Res. 1.

Resim 12: Köşk Höyük II. Kat Mimarisinden Detay.

Kaynakça: Öztan, Yeni Katkılar, s. 61, Res. 2.

Resim 13: Hacılar Höyük.

Kaynakça: Duru, Elli Yıl, s. 3, Res. 2.

Resim 14: Hacılar VI Evlerinden Biri.

Kaynakça: Duru, Altıbin Yıl, s. 25, Res. 32.

Resim 15: Hacılar At Nalı Şeklinde Fırın.

Kaynakça: Duru, Altıbinyıl, s. 25, Res. 61.

Resim 16: Höyücek Kazı Alanının Batı'dan Görünümü.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 5/2.

Resim 17: Bademağacı Höyüğü'nün Bulunduğu Ovaya Güney'den Bakış.

Kaynakça: Duru, Altıbinyıl, s. 18, Res. 23.

Resim 18: Bademağacı A Açması'nın Batı'dan Görünümü.

Kaynakça: Duru, Altıbinyıl, s. 18, Res. 35.

Resim 19: Ulucak Höyük Genel Görünüm.

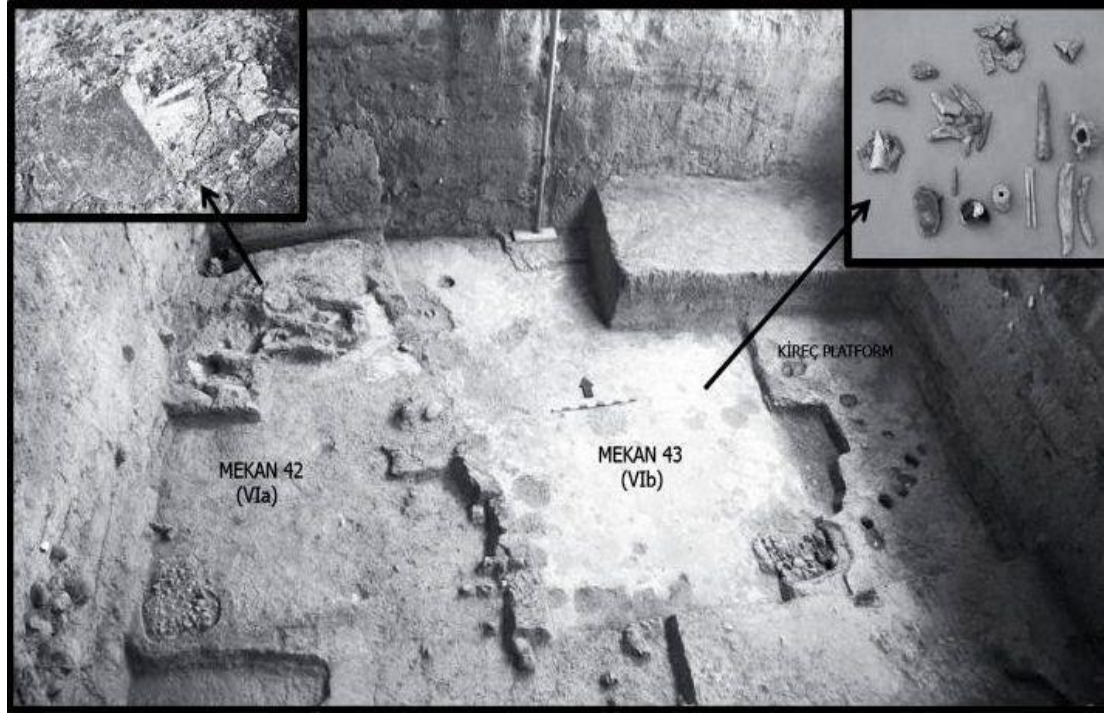
Kaynakça: <http://www.erolsasmaz.com/?oku=1164>

Resim 20: Ulucak Vb Yapı Katına Ait 30 Nolu Mekân.

Kaynakça: Çilingiroğlu, Ulucak, s. 161, Res. 1.

Resim 21: Ulucak Höyük L Açması Tabaka VIa ve Vb.

Kaynakça: Çevik, s. 158, Res. 15.

Resim 22: Yeşilova Höyüğü İzmir'in Prehistorik Yerleşim Alanı.

Kaynakça: Zafer Derin, "Yeşilova Höyük", **The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research Western Turkey**, (Ed: Mehmet Özdoğan - Nezih Başgelen- Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Cilt:4, 2012 , s. 185, Fig. 2.

Resim 23: Yeşilova Höyüğü Neolitik Dönem III 1-2 Katı Yanmış Yapıların Temelleri.

Kaynakça: Derin, Yeşilova Höyüğü, s. 429, Res. 3.

Resim 24: Ege Gübre Yerleşimi Havadan Görünüm.

Kaynakça: Haluk Sağlamtimur, "Ege Gübre Yerleşimi", Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, İzmir, 2012, s. 95, Res. 1.

Resim 25: Ege Gübre Yerleşimin zerindeki Alüvyonal Dolgu.

Kaynakça: Sağlamtimur, Ege Gübre Yerleşimi, s. 98, Res. 3.

Resim 26: Ege Gübre Geç Neolitik Dönem'e Ait Yuvarlak Yapılar.

Kaynakça: Sağlamtimur, Ege Gübre Yerleşimi, s. 107, Res. 7a.

Resim 27: Ege Gübre Geç Neolitik Dönem'de IIa ve IIb Yapı Katlarında Ortaya Çıkarılan Dikdörtgen Planlı Yapılar.

Kaynakça: Sağlamtimur, Ege Gübre Yerleşimi, s. 106, Res. 8a.

Resim 28: Aktopraklık Höyük C Alanı.

Kaynakça: Karul ve Avcı, Aktopraklık, s. 55, Fig. 1.

Resim 29: Aktopraklık Yuvarlak Planlı Yapı.

Kaynakça: Karul, A Border or Bridge, s. 20, Fig. 1.5.

Resim 30: Aktopraklık C Alanı Yuvarlak Planlı Kulübelerden Birinin Kalıntıları.

Kaynakça: Karul ve Avcı, Aktopraklık, s. 57, Fig. 4.

Resim 31: Ilıpınar Höyüğü.

Kaynakça: Jacob Roodenberg ve S. Alpaslan, "Ilıpınar and Menteşe Early Farming Communities in the Eastern Marmara", **The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research Northwestern Turkey And İstanbul**, Ed: Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen- Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, (Farming Communities), s. 83, Fig. 3.

Resim 32: Menteşe Neolitik Dönem Yapısı.

Kaynakça: Jacob Roodenberg ve S. Alpaslan, Farming Communities ,s. 87, Fig. 9.

Resim 33: Pendik 1981 Yılı Kuzeyden Görünüm.

Kaynakça: Mehmet Özdoğan, "Neolithic Sites in Marmara Region", **The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research Northwestern Turkey And İstanbul**, (Ed: Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen- Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, (İstanbul), s. 215, Fig. 19.

Resim 34: Pendik'te Kazılmış Kulübelerden Biri 1981.

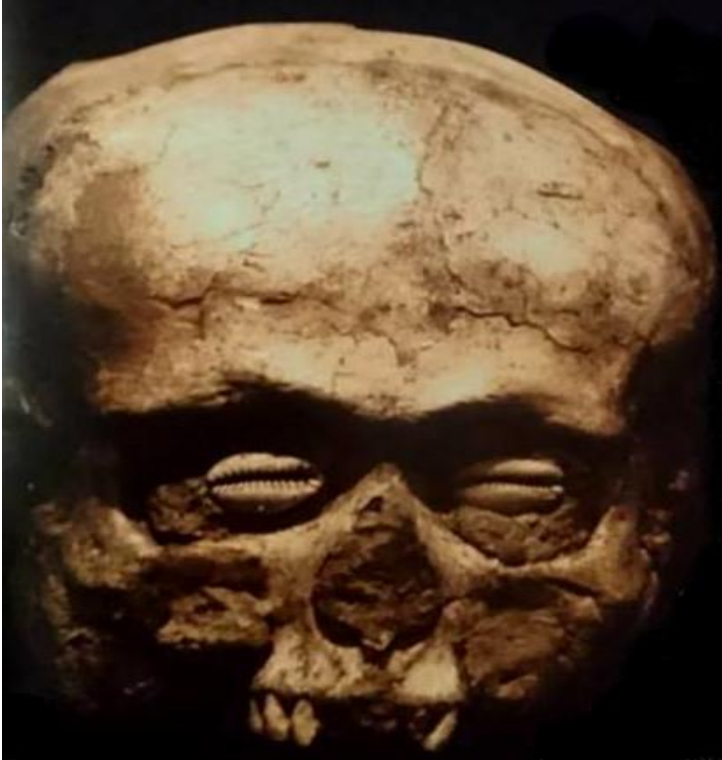
Kaynakça: Özdoğan, İstanbul, s. 216 , Fig. 21.

Resim 35: Pendik 1981, Kısmen Kazılmış Kulübe Kalıntısı.

Kaynakça: Özdoğan, İstanbul, s. 217, Fig. 23.

Resim 36: Gözlerine Deniz Kabuğu Yerleştirilmiş Sıvalı Kafatası, Jeriko.

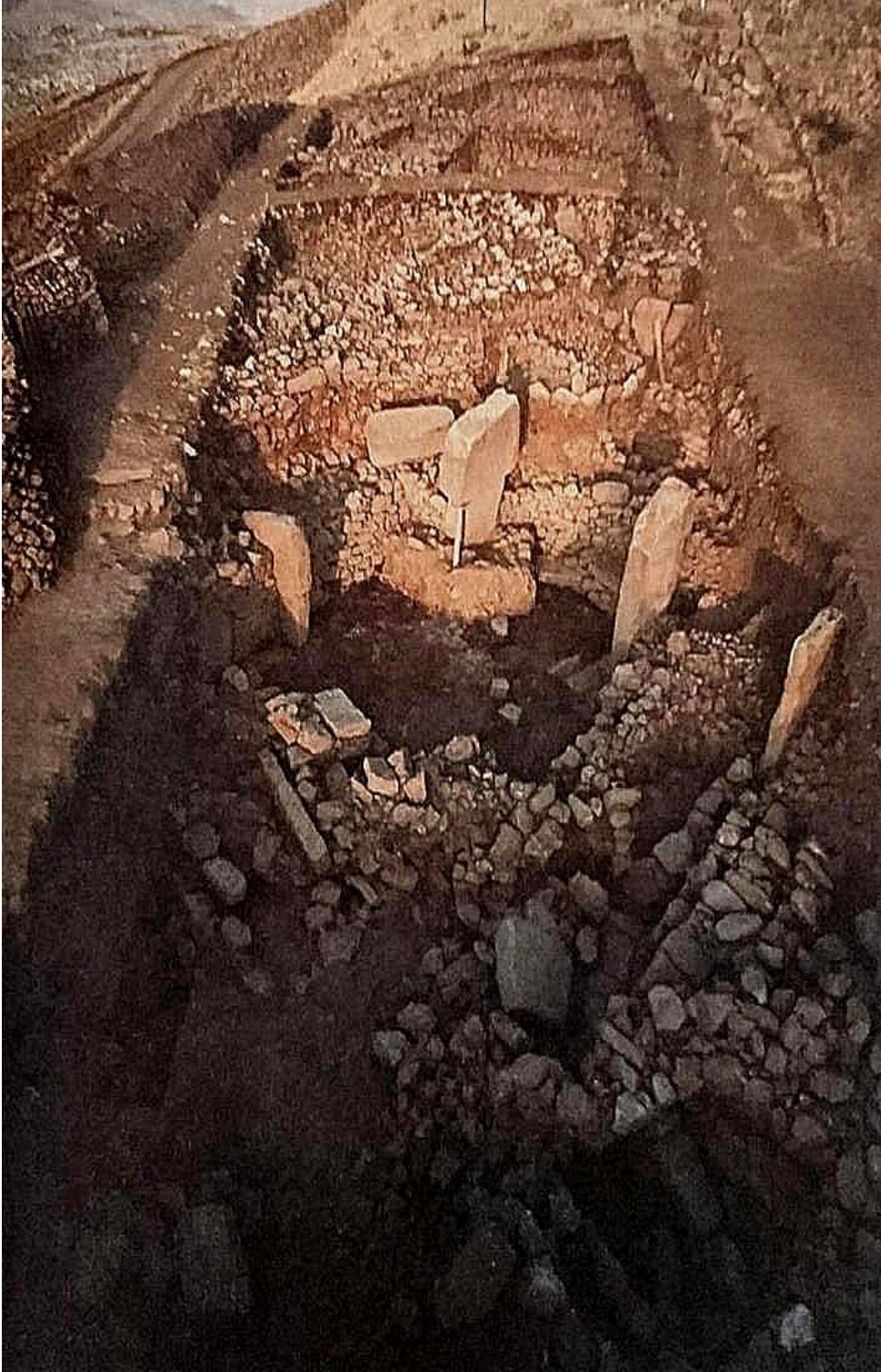
Kaynakça: Bonogofsky, Kafatası Kültü, s. 31.

Resim 37: Göbeklitepe A Yapısı, Yılan Kabartmalı dikilitaş.

Kaynakça: Schmidt, Gizemli Kutsal Alan, s. 176, Res. 44.

Resim 38: Göbeklitepe A Yapısı.

Kaynakça: Schmidt, Gizemli Kutsal Alan, s. 175, Res. 42.

Resim 39: Göbeklitepe III. Tabaka B Yapısı.

Kaynakça: Klaus Schmidt, "Göbeklitepe", **12000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı Neolitik Dönem Sergi Kitabı**, İstanbul, 2007, s. 94.

Resim 40: Çayönü Tepesi Kafataslı Yapı.

Kaynakça: Özdoğan, Çayönü, s. 26, Fig. 21.

Resim 41: ayönü Tepesi Saltaşlı Yapı.

Kaynakça: Türkcan, Barınak, s. 32. Fig. 2.

Resim 42: ayönü BM1 Mezar ukuru.

Kaynakça: Özdoğan, Çayönü, s. 26, Fig. 22.

Resim 43: Çayönü Plaza'daki Dikilitaş.

Kaynakça: Özdoğan, Çayönü, s. 29, Fig. 42.

Resim 44: Mezraa Teleilat Yerleşmesi AB Yapısı.

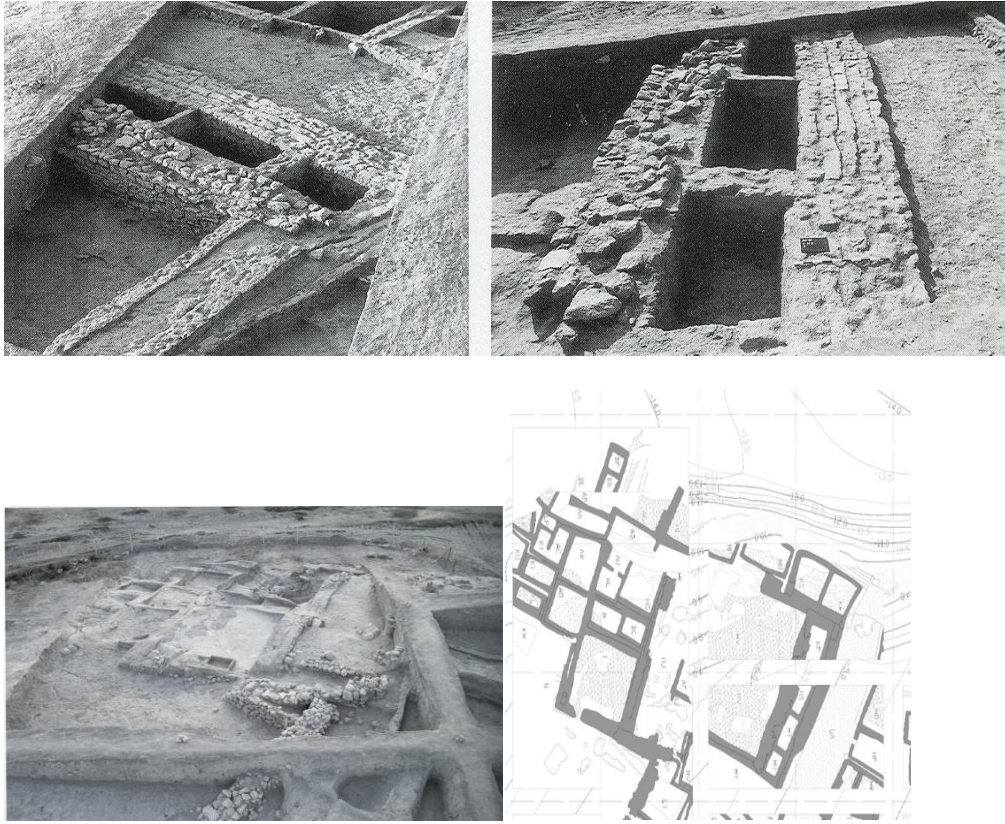
Kaynakça: Necmi Karul, "Mezraa Teleilat Yerleşmesi AB Yapısı", **Köyden Kente Yakındığı'da İlk Yerleşimler- From Villages to Cities Early Villages in The Near East**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Harald Hauptmann ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 528, Res. 2.

Resim 45 : Mezraa Teleilat AV yapısı taş dolgu, genel.

Kaynakça: Mehmet Özdoğan ve Necmi Karul ve Eylem Özdoğan, " Mezraa Teleilat Höyüğü 4. Dönem Çalışmaları", **25. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 2, 2003, s. 244, Res. 2.

Resim 46: Aşıklı Höyük M.Ö 8. Bin Yıl Yerleşme Düzeni Özel Amaçlı Yapılar Alanı.

Kaynakça: Duru, Aşıklı ve Akarçay Tepe, s. 331, Şekil 8.

Resim 47: Aşıklı Höyük T Binası.

Kaynakça: Duru, Aşıklı ve Akarçay Tepe, s. 335, Şekil 13.

Resim 48: Aşıklı Höyük HV Binası.

Kaynakça: Duru, Aşıklı ve Akarçay Tepe, s. 335, Şekil 14.

Resim 49: Aşıklı Höyük'ten Erkek İskeletine Ait Sıva İzleri.

Res.3a: Aşıklı Höyük'ten (Aksaray) orta yaşlarda bir erkeğin (SK 114) uyluk kemiğindeki sıva izleri

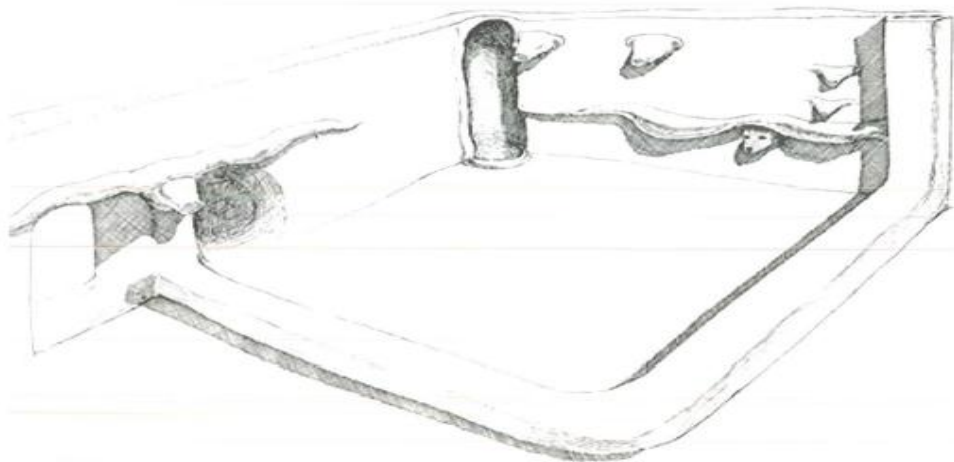

Res.3b: Aşıklı Höyük'ten (Aksaray) SK 114 no.lu iskeletin uyluk kemiğindeki sıva izlerinin detay görünümü

Kaynakça: Özbek, Alçılama Geleneği, s. 136, Res. 3a-d.

Resim 50: Çatalhöyük Tabaka X'daki en erken tapınağın rekonstrüksiyonu.

Kaynakça: Mellart, Anadolu'da Neolitik Kent, s. 7.

Resim 51: Çatalhöyük Bina 42'deki Mezarda Elinde Sıvalı Kafatası Tutan İskelet.

Kaynakça: Hodder, Leoparın Öyküsü, s. 155, Res. 13.

Resim 52: Çatalhöyük Bina 42'deki mezarın rekonstrüksiyonu.

Kaynakça: Hodder, Leoparın Öyküsü, s. 155 , Res. 14.

Resim 53: Çatalhöyük Doğu Neolitik Höyük, 4040 Açması, Bina 77'de Bulunan Boğa Boynuzu İliştirilmiş Kaidelerin Bulunduğu Platform.

Kaynakça: Ian Hodder, "Çatalhöyük'te Ev Yaşamın Sembolik Dışa Vurumu", **Aktüel Arkeoloji Dergisi**, Sayı: 27, 2012, s. 134.

Resim 54: Çatalhöyük Mellart'ın Kazı Yaptığı VII. 44 Üstünde ve Çevresindeki (Leopar Kabartmalı) Evlerin Üst Üste Dizilimi.

Kaynakça: Hodder, *Leoparın Öyküsü*, s. 250, Res. 106.

Resim 55: Çatalhöyük Stil Olarak Farklı İki Leopar Kabartması.

Kaynakça: Hodder, *Leoparın Öyküsü*, s. 153, Resim 10.

Resim 56: Çatalhöyük İnsan Eliyle Boyanmış Duvar Resimleri.

Kaynakça: Ian Hodder, "Eski ve Yeni Çatalhöyük", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 49, 2016, s. 38.

Resim 57: Çatalhöyük Av Tapınağından (Tabaka V) Büyük Boğa ve İnsanlar Boğanın Kızdırılışı.

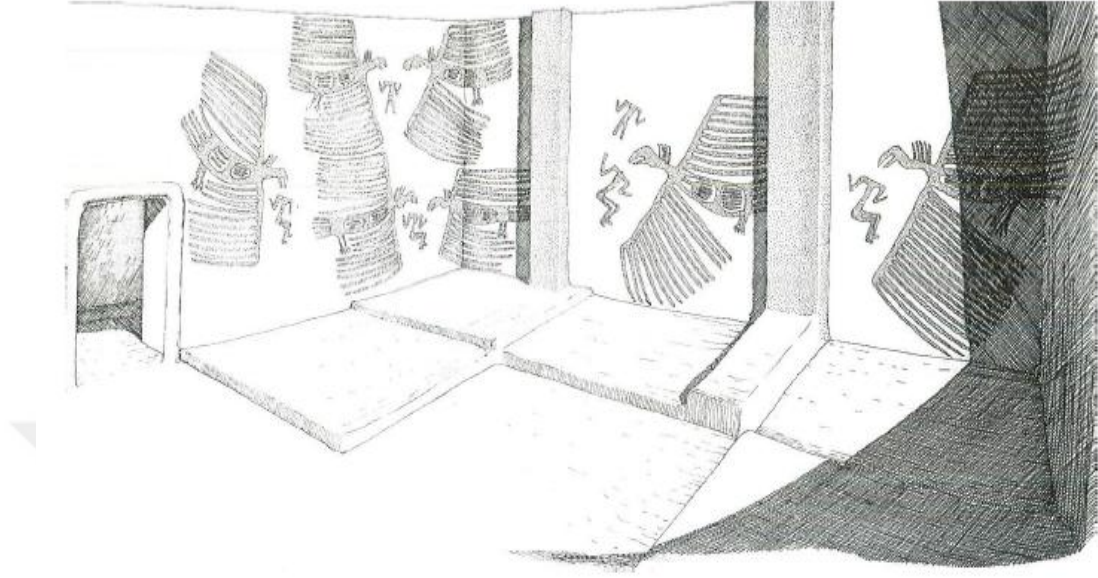
Kaynakça: Ian Hodder, "Çatalhöyük Yerleşme, Proje ve Sergi için Kısa Bir Giriş", **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, 2006, s. 14, Şekil 4.

Resim 58: Çatalhöyük Kafasız İnsan Bedenlerinin Etlerini Didikleyen Akbabalar.

Kaynakça: Hodder, *Leoparın Öyküsü*, s. 49.

Resim 59: Çatalhöyük Akbaba Tapınağının (VII.8) Kuzey ve Doğu Duvarında Yer Alan En Erken Duvar Resimleri.

Kaynakça: Mellart, Anadolu'da Neolitik Kent, s. 131.

Resim 60: Çatalhöyük A.III. 13. Numaralı odanın kuzey duvarında bulunan tümü kırmızı boya ile geyik avı sahnesi. Bir erkek geyik ve yavrusu, yanında köpeği olan bir okçu tarafından kovalanıyor. Okçu tam okunu attığı anda betimlenmiştir.

Kaynakça: Mellart, Anadolu'da Neolitik Kent, s. 73.

Resim 61: Catalhöyük Kıvrık Bir Aleti Muhtemelen Yay Sımsıkı Tutarak Koşan, Beline Muhtemelen Bir Leopar Postu Sarmış Bir İnsan Figürünün Betimlendiği Bir Duvar Resmi.

Kaynakça: Hodder, Leoparın Öyküsü, s. 65, Res. 1.

Resim 62: 51 VI. A.50, devetüyü zemin üzerine kırmızı, siyah ve beyaz renklerle ince ince işlenmiş kilim deseni.

Kaynakça: Mellart, Anadolu'da Neolitik Kent, s. 63.

Resim 63: Köşk Höyük Kil Sıvalı Baş.

Kaynakça: Bonogofsky, Kafatası Kültü, s. 34.

Resim 64: Höyücek TD Mimarlığındaki Taş Temelli Duvar.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 23/2.

Resim 65: Höyücek 4 Numaralı Yapının Üstten Görünümü.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 14/2.

Resim 66: Höyücek TD Yapılarından Birinin Kerpiç Duvarı.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Levha: 20/1.

Resim 67: Höyücek KAD'ın Mimarlık Kalıntılarından Bir Kısmı

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Levha. 28/2.

Resim 68: KAD'ın Kerpiç Duvarlarından Biri.

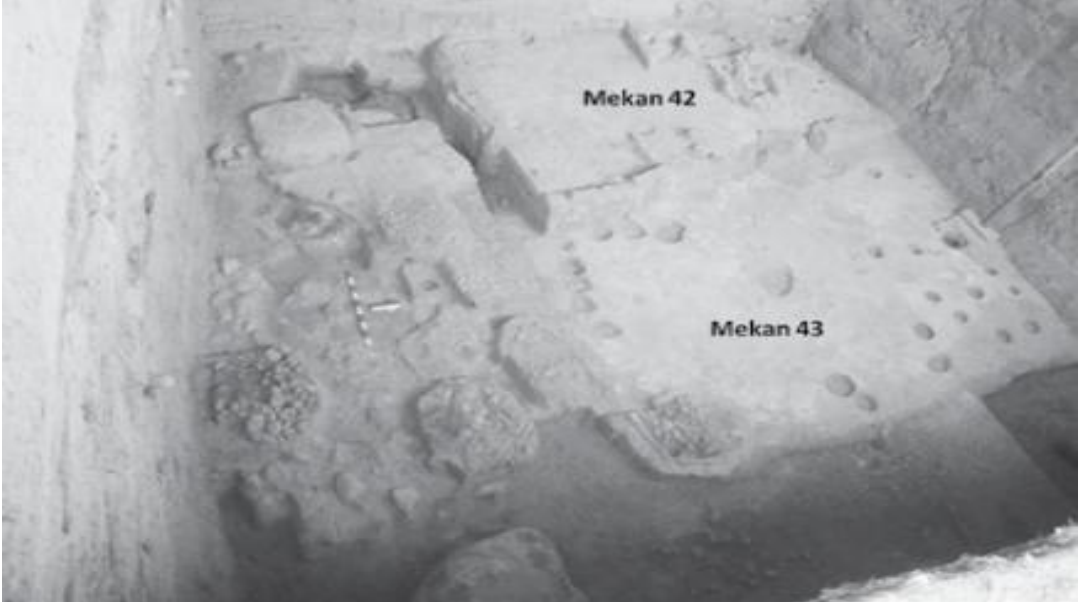
Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 29/1.

Resim 69: Kutsal Alan'ın Saptandığı Alan ve Farklı Derinliklerdeki Tabanlar Üzerindeki in-suti Figürinler.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 29/2.

Resim 70: Ulucak Höyük L13 Açması Mekân 42 ve 43'ün Güneyinde Yer Alan Ocak ve Fırın Tabanları.

Kaynakça: Özlem Çevik- Osman Vuruşkan, "Ulucak Höyük 2012-2013 Yılı Kazı Çalışmaları", XXXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1, 2014, s. 599, Res. 12.

Resim 71: Urfa Heykeli.

Kaynakça: Hansen, Neolithic Figurines, s. 269, Fig. 6.

Resim 72: Catalhöyük Erkek Heykelciği.

Kaynakça: Ayg ng n, Yaratan Beden, s. 19, Res. 13.

Resim 73:  ay n  Pişmiş Toprak Kadın Figürini.

Kaynakça:  zdoğan, Çayönü Plates , s. 35, Fig. 74.

Resim 74: ayönü Taştan Kadın Figürini.

Kaynakça: Özdoğan, Çayönü Plates , s. 35, Fig. 73.

Resim 75: ayönü Pişmiş Toprak Kadın Figürini.

Kaynakça: Sümer, İnsan Figürinleri, s. 260, Lev. A9.

Resim 76: Çayönü Ev Heykelciği.

Kaynakça: Özdoğan, Çayönü, s. 134.

Resim 77: Mezraa Teleilat'ın Kireçtaşından Heykelcikleri.

Kaynakça: Mehmet Özdoğan, "A Group of Neolithic Stone Figurines From Mezraa-Teleilat", **Köyden Kente, Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, İstanbul, 2003, s. 519, Fig. 1a.

Resim 78: Mezraa Teleilat Tahtta Oturan Erkek Heykelciği.

Kaynakça: Özdoğan, A Group of Neolithic Stone, s. 519, Fig. 13.

Resim 79: Akarçay Tepe kil figürinleri.

Kaynakça: Duru, Aşıklı ve Akarçaytepe, s. 349, Şekil 29.

Resim 80: Aşıklı Höyük Antropomorfik Figürin.

Kaynakça: Özbaşaran, Küçük Kil Figürin, s. 203, Res. 1.

Resim 81: Figürinin Bulunduğu B.35/34 b Binası.

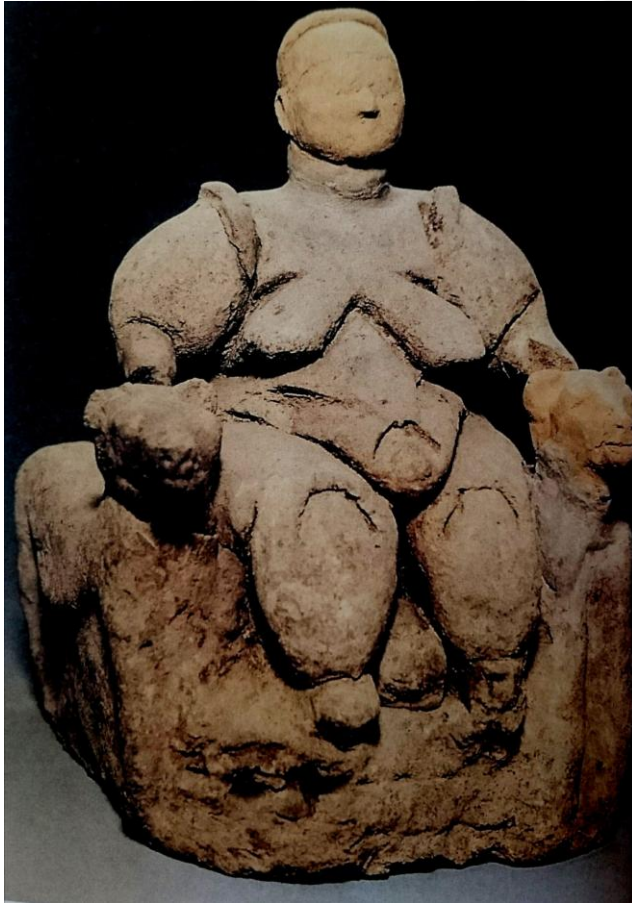
Kaynakça: Özbaşaran, Küçük Kil Figürin, s. 203. Res. 4.

Resim 82: Doğal İğnimbirit Nesneler.

Kaynakça: Özbaşaran, Küçük Kil Figürin, s. 203, Res. 3.

Resim 83: Çatalhöyük James Mellart Tarafından "Tapınak" AIII. 1 Adı Verilen Bir Binanın Buğday Ambarında Bulunan Kil Heykelcik.

Kaynakça: Hodder, Leoparın Öyküsü, s. 160, Fig. 24.

Resim 84: Çatalhöyük II. Tabaka Neolitik Dönem M.Ö 6. binin ilk yarısına tarihlenen pişmiş toprak Ana Tanrıça figürünü.

Kaynakça: Kulaçoğlu, s. 38, Lev. 26.

Resim 85: Çatalhöyük Ana Tanrıça Figürünü.

Kaynakça: Lynn Maskell ve Carolyn Nakamura, 'Çatalhöyük Figürinleri', **Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük**, Yapı Kredi Yayınları, 2006 , s. 109, Fig. 1.

Resim 86: Catalhöyük Taş Ana Tanrıça Figürini

Kaynakça: Meskell-Nakamura, s. 116, Fig. 3.

Resim 87: Kil Ana Tanrıça Figürini

Kaynakça: Meskell-Nakamura, s. 117, Fig. 5.

Resim 88: Köşk Höyük Kadın Heykelciği.

Kaynakça: Hansen, *Symbols of Belief*, s. 272, Fig. 12.

Resim 89: Hacılar Leoparla Gösterilmiş Tanrıça Figürini.

Kaynakça: Kulaçoğlu, *Goddesses*, s. 54., Lev. 50.

Resim 90: Hacilar Ana Tanrıça Figürini.

Kaynakça: Kulaçoğlu, Goddesses, s. 61, Lev. 61.

Resim 91: Hacilar Ayakta Duran Tam Göğüslü Figürin.

Kaynakça: Kulaçoğlu, Goddesses, s. 51, Fig. 45.

Resim 92: Hacilar Çocuğu ile Gösterilen Figürin.

Kaynakça: Kulaçoğlu, Goddesses, s. 56, Fig. 52.

Resim 93: Bademağacı Tam Plastik Biçimlendirilmiş Kadın Figürinleri.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Sona Erdi, s. 19, Res. 15.

Resim 94: Bademağacı Şematize Edilmiş Kadın Figürini.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Sona Erdi, s. 19, Res. 16.

Resim 95: Bademağacı Pişmiş Toprak Ana Tanrıça Betimi.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Sona Erdi, s. 19, Res. 17.

Resim 96: Yeşilova Höyüğü Pişmiş Toprak Figürin.

Kaynakça: Yeşilova Höyüğü Kazı Arşivi.

Resim 97: Yeşilova Höyüğü Pişmiş Toprak Figürin.

Kaynakça: Yeşilova Höyüğü Kazı Arşivi.

Resim 98: Yeşilova Höyüğü Ana Tanrıça Başı.

Kaynakça: Derin, Bereket Veren Tanrıça, s. 33.

Resim 99: Ulucak Kadın Figürini.

Kaynakça: Hansen, Symbols of Belief, s. 276, Fig. 21.

Resim 100: Ulucak Eril Figürin.

Kaynakça: Hansen, Symbols of Belief, s. 276, Fig. 21.

Resim 101: Ulucak Kil Figürin.

Kaynakça: Hansen, Symbols of Belief, s. 277, Fig. 23.

Resim 102: Ege Gübre Yerleşimi Oturur Vaziyette Yapılmış Ana Tanrıça Figürini.

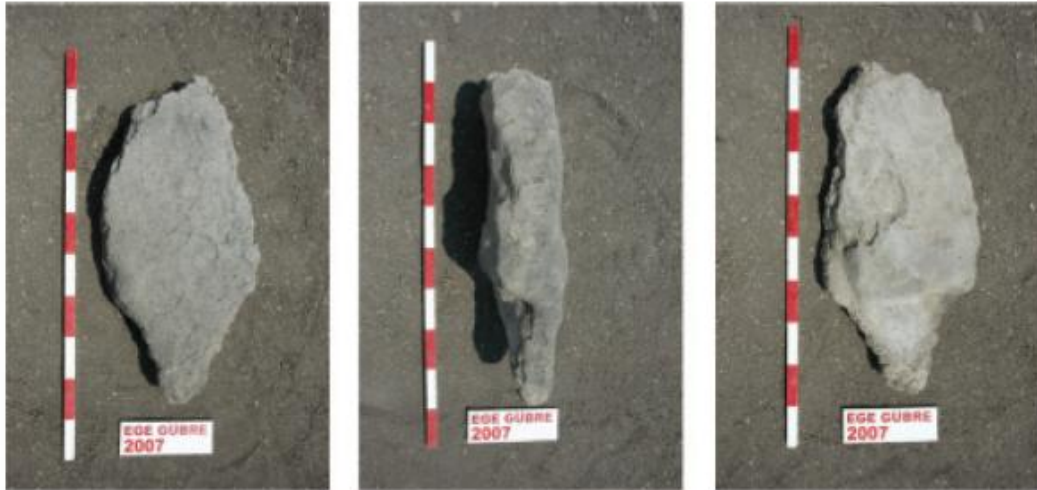
Kaynakça Haluk Sağlamtimur, "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi", **Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular**, (Ed: Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Cilt: 2 Sayı: 2 , 2007, (Ege Gübre), s. 365, Fig. 10.

Resim 103: Ege Gübre Yerleşimi Ana Tanrıça Figrinine Ait Baş Parçası.

Kaynakça: Sağlamtimur, Neolitik Yerleşim, s. 232, Res. 13.

Resim 104: Ege Gübre Geç Neolitik Dönem Steli.

Kaynakça: Sağlamtimur, Neolitik Yerleşim, s. 232, Res. 9.

Resim 105: Ilıpınar Yerleşiminden Figürin.

Kaynakça: Sümer, İnsan Figürinleri, s. 262, Fig. 41.

Resim 106: Pendik Figürin.

Kaynakça: Mehmet Özdoğan, "Neolithic Sites in The Marmara Region", **The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research Northwestern Turkey And İstanbul**, Ed: Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen- Peter Kuniholm), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 218, Fig. 29.

Resim 107: Willendorf Venüs'ü.

Kaynakça: <https://en.m.wikipedia.org>

Resim 108: Brassempouy Venüs'ü.

Kaynakça: <https://en.m.wikipedia.org>

Resim 109: Çukurkent Sokma Baş Figürin.

Kaynakça: Süleyman Özkan, "Yeni Bulgular Işığında Çukurkent Neolitik Yerleşimi", **Adalya**, Sayı: XVII, 2014, s. 41, Res. 6.

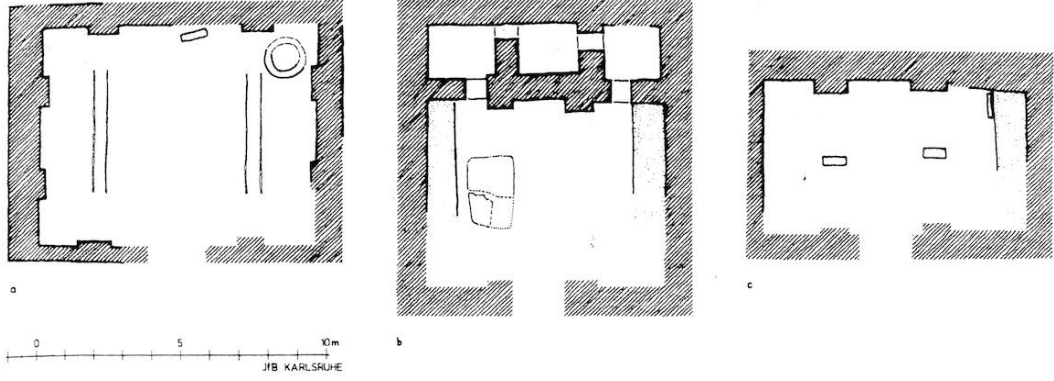
Resim 110: Yeşilova Höyüğü Pişmiş Toprak İdol.

Kaynakça: Derin, Western, s. 377, Fig. 12.

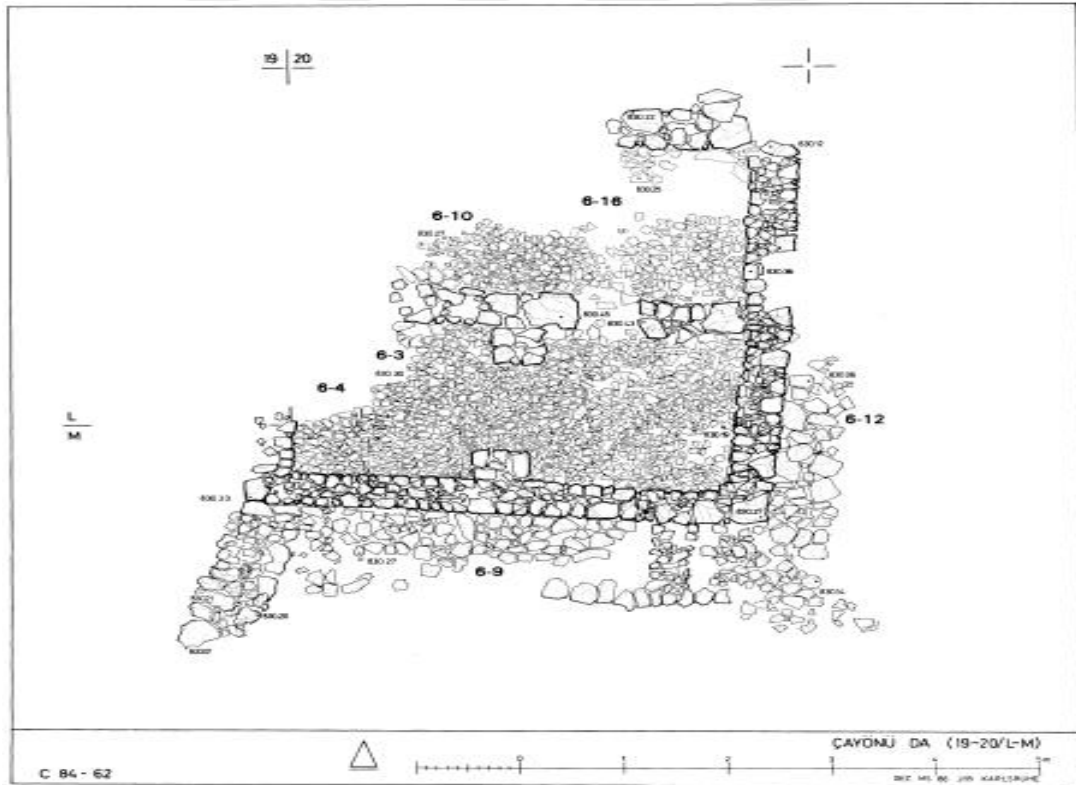
Ek 4: PLANLAR

Plan 1: Çayönü Kanallı Yapılar Evresi.

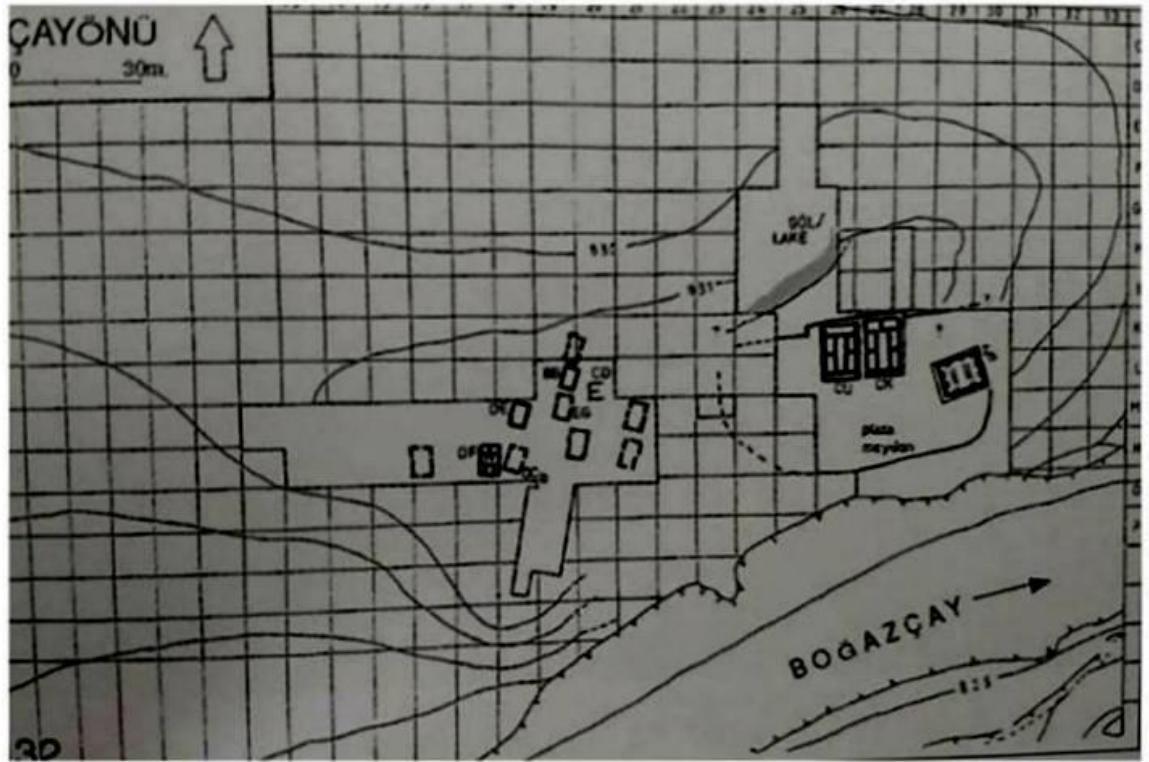
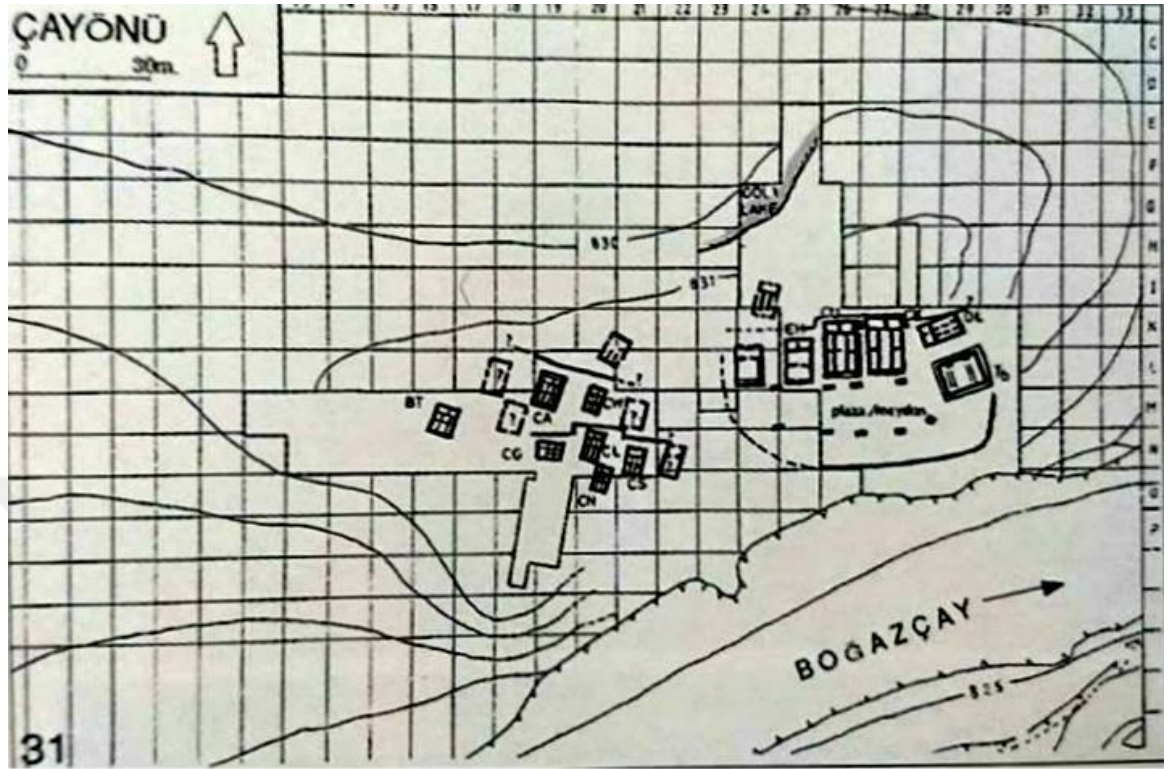
Kaynakça: <http://worldarkeoloji.blogspot.com/2016/02/cayonu-hoyuk.html>

Plan 2: Çayönü DA Yapısı.

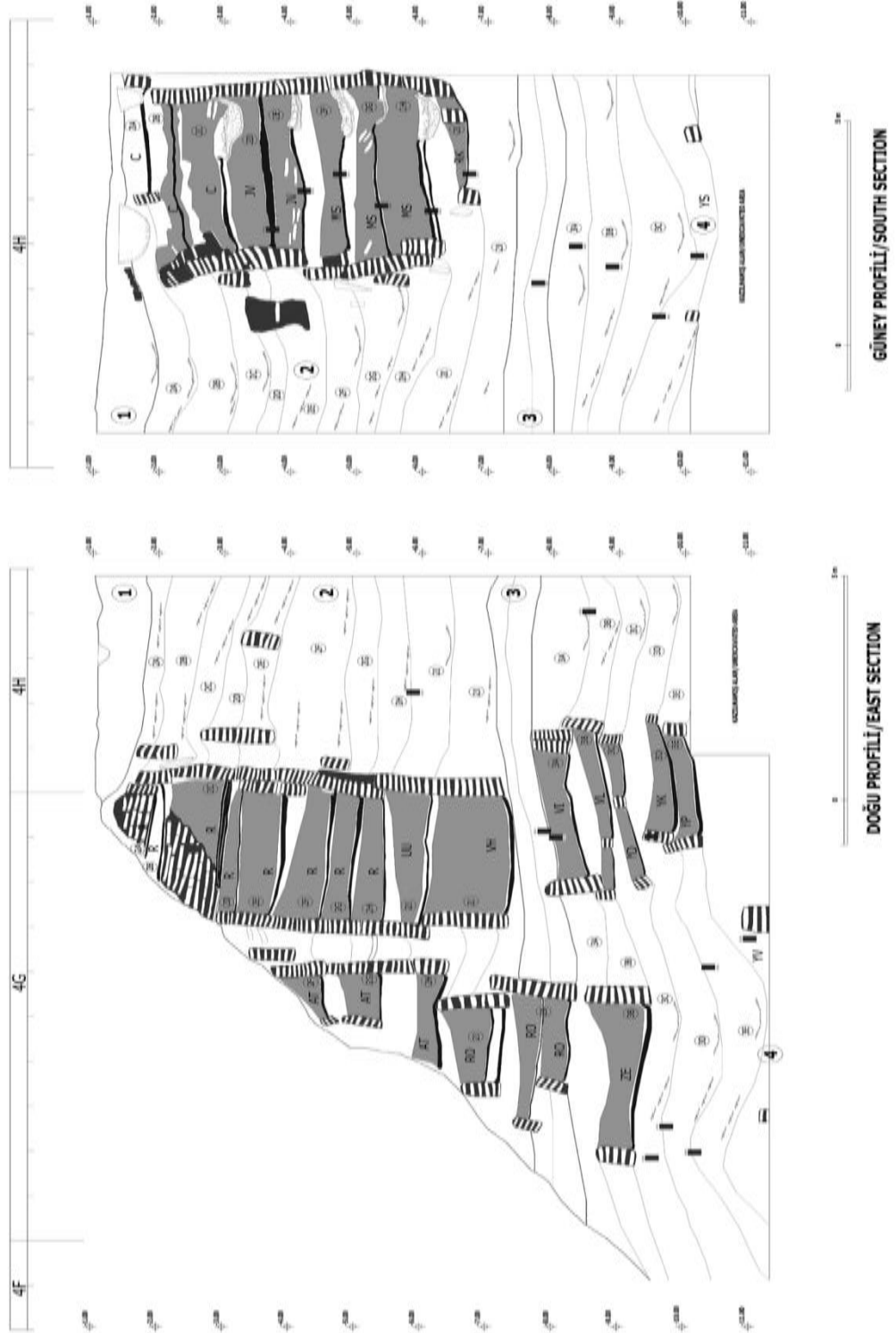
Kaynakça: Erhan Bıçakçı, "Çayönü Tepesi", **Untersuchungen zu den Bauten und Siedlungsmustern der Akeramisch- Neolithischen Subphasen 5 und 6**, Institut für Baugeschichte der Universität Karlsruhe, 2001, (Çayönü Tepesi), s. 21, Fig. 2.

Plan 3: Çayönü Hücre Planlı Yapılar Evresi.

Kaynakça: Özdoğan, Plates, s. 27, Fig. 31-32.

Plan 4: Aşıklı' da Yerleşme İçi Mekân Sürekliliğini Gösteren Kesit.

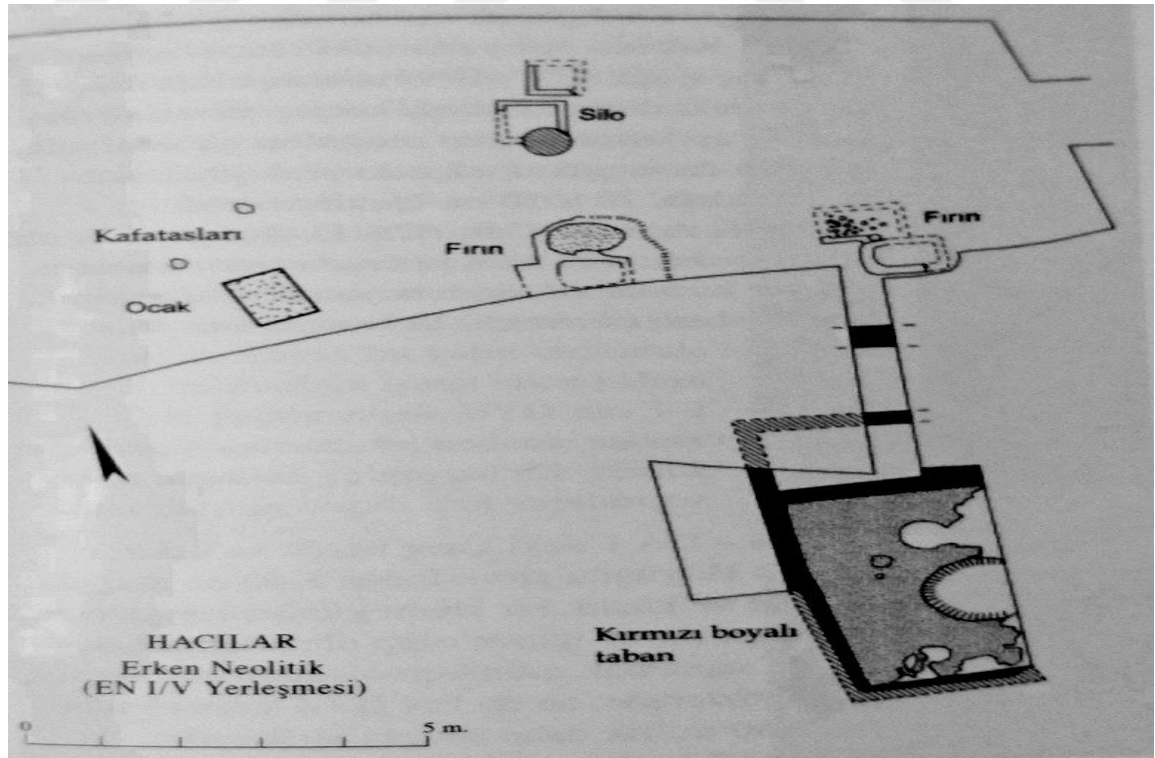
Kaynakça: Özbaşaran, Neolitikleşme, s. 14, Res. 4.

Plan 6: Çatalhöyük Güney Alanı Boyunca Olan Kısım.

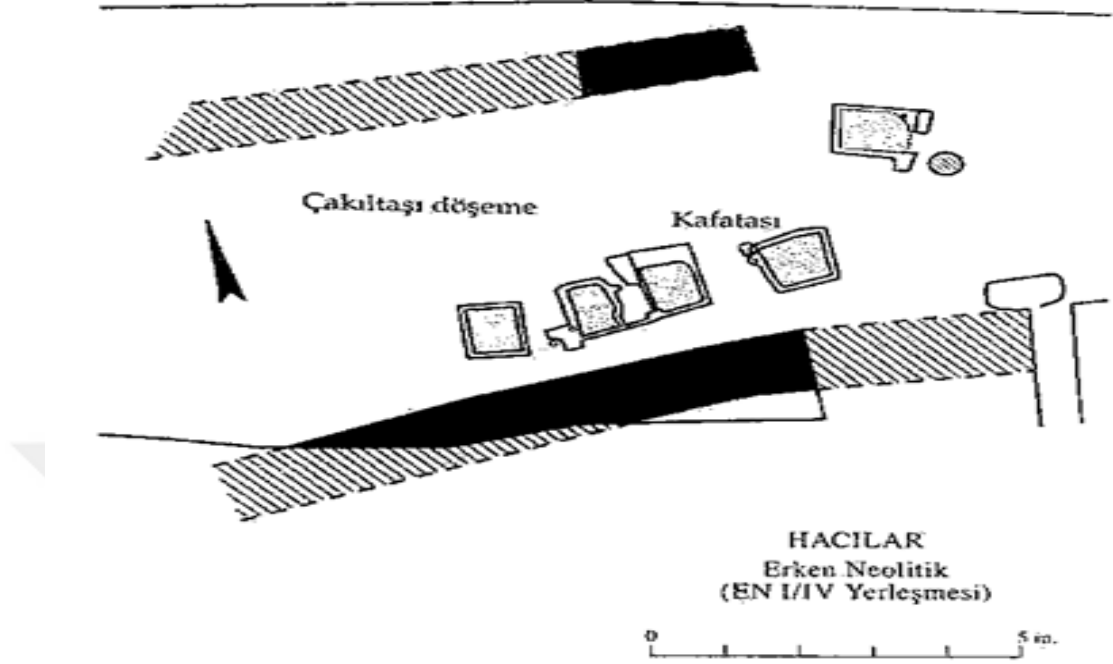
Kaynakça: Ian Hodder, "Çatalhöyük: The Leopard Changes its Spots. A Summary of Recent Work", *Anatolian Studies*, Sayı:4, 2014, s. 3, Fig. 2.

Plan 7: Hacılar EN I/ IV Yerleşmesinin Kalıntılarının Planı.

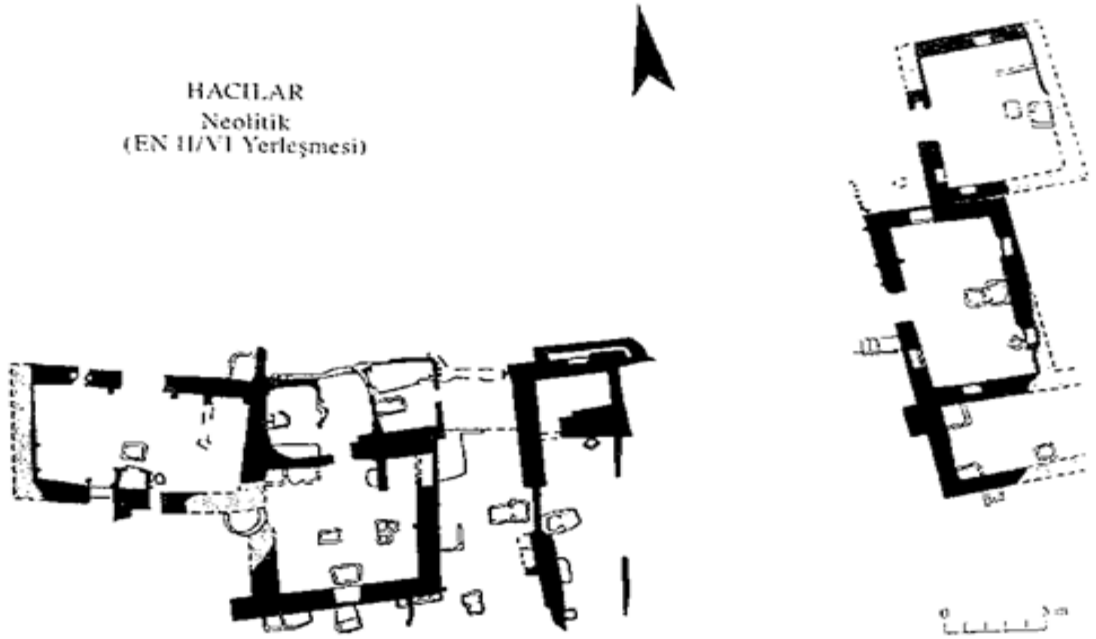
Kaynakça: Duru, Altubinyıl, s. 25, Res. 32.

Plan 8: Hacılar EN I/ IV Yerleşmesinin Kalıntılarının Planı.

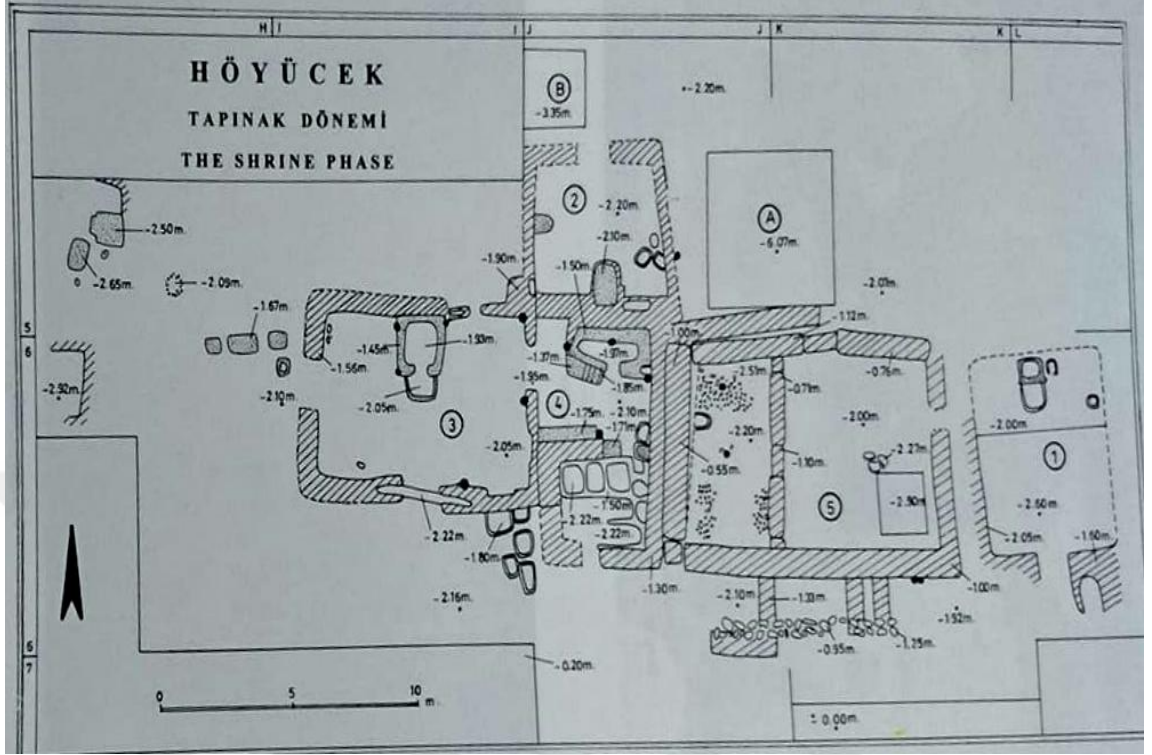
Kaynakça: Duru, Altıbin Yıl, s. 25, Res. 33.

Plan 9: Hacılar VI. Kat Yerleşme Planı.

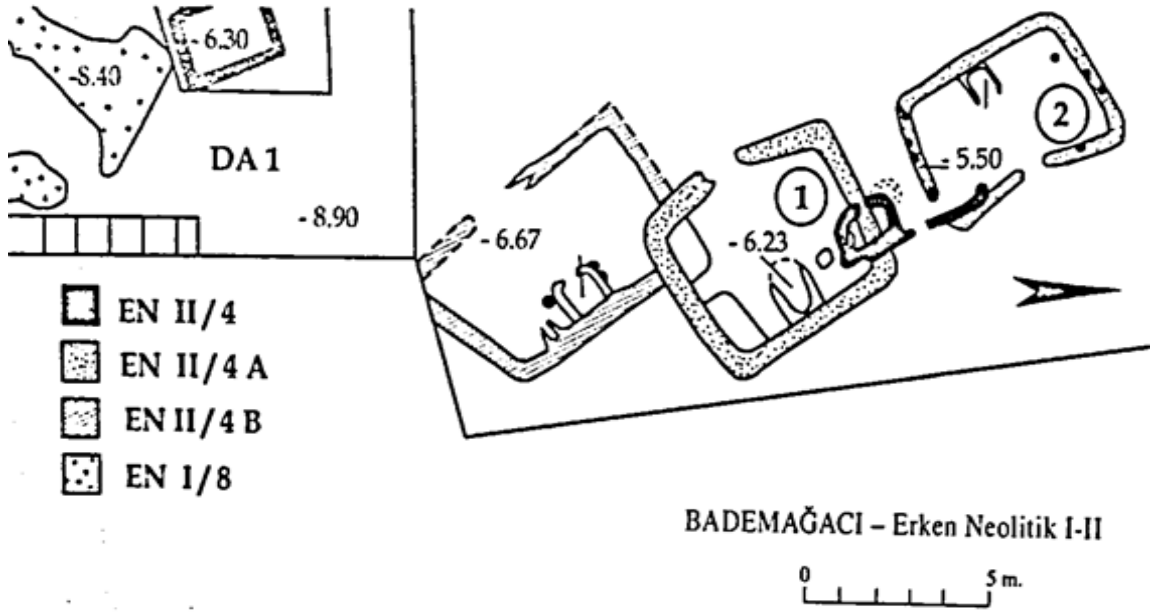
Kaynakça: Duru, Altıbin Yıl, s. 25, Res. 59.

Plan 10: Höyücek Tapınak Dönemi Yapılarının Genel Planı.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Levha 7.

Plan 11: Bademağacı EN II / 4B, 4A ve 4 Yerleşmelerinin 2004'te Alınmış Planı.

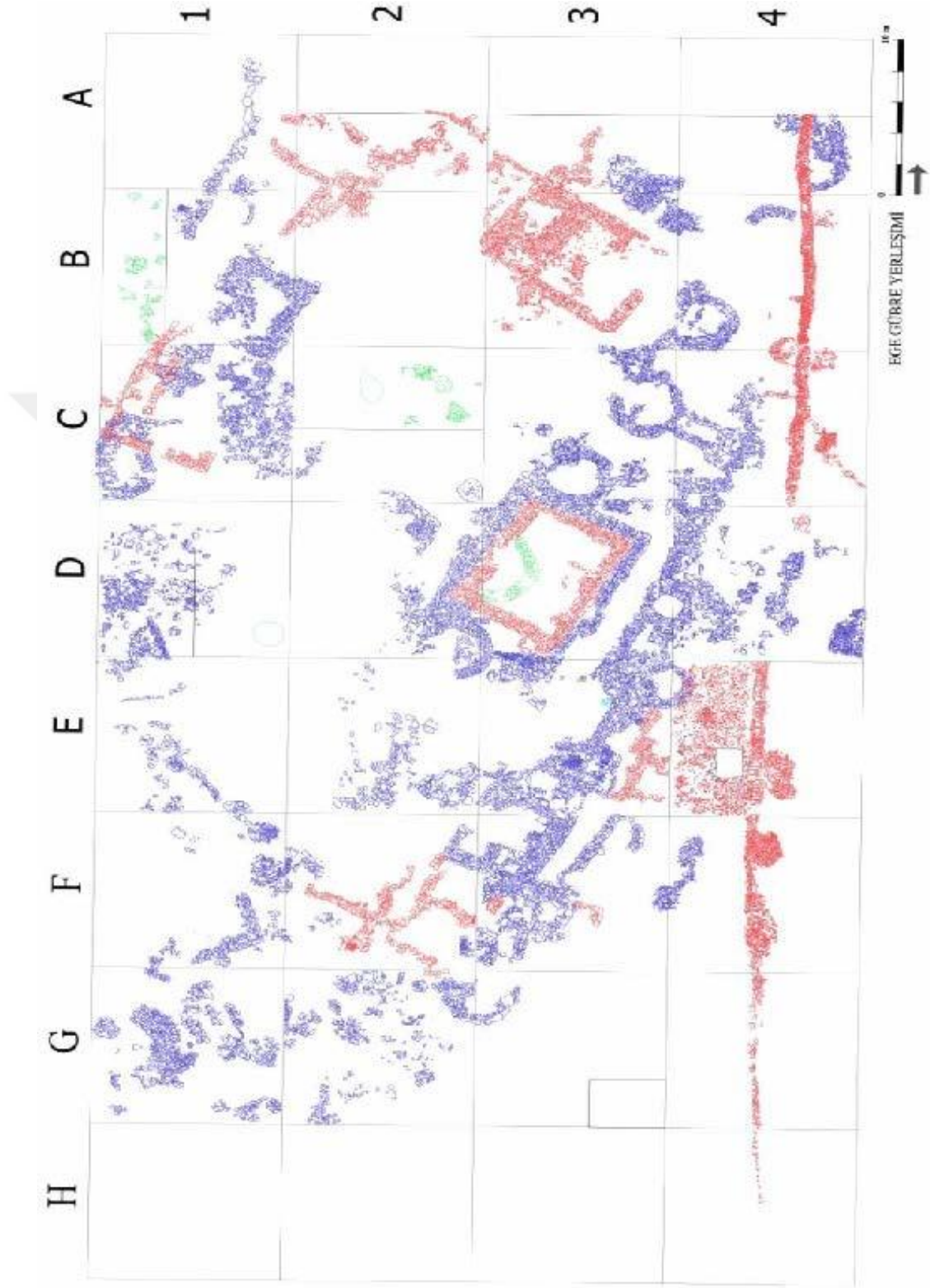
Kaynakça: Duru, Altıbin Yıl, s. 28, Res. 42.

Plan 12: Ulucak Höyük IV. Kat Mimari Kalıntıları.

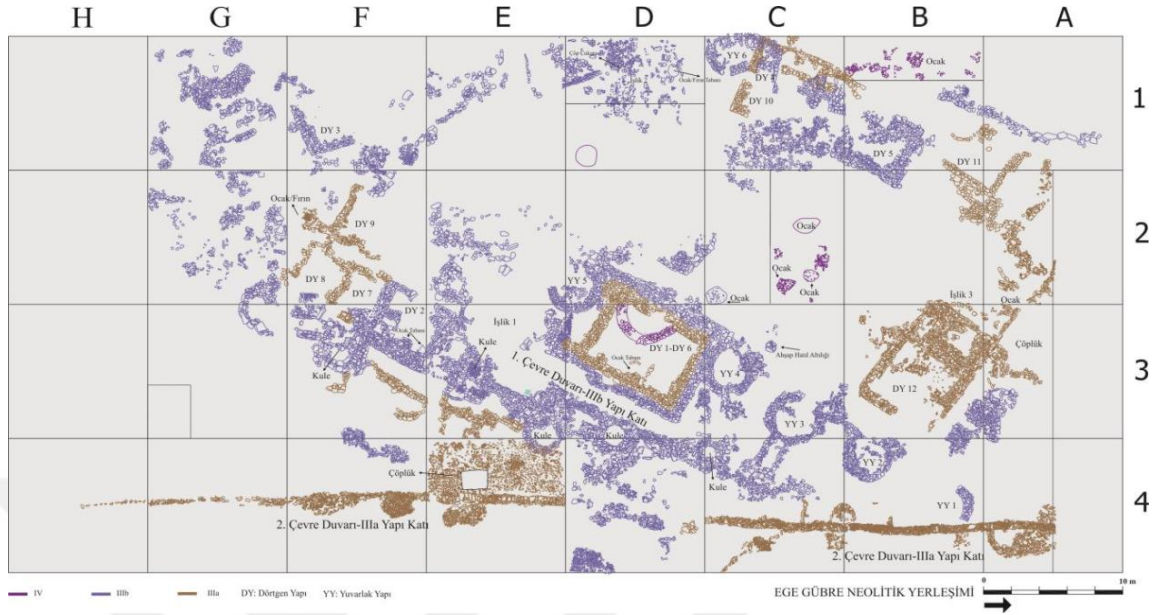
Kaynakça: Zafer Derin, "The Neolithic Architecture of Ulucak Höyük", **How Did Farming Reach Europe Byzas**, (Ed. Clemens Richter), Cilt: 2, 2005, s. 89, Fig. 3.

Plan 13: Ege Gübre Yapılarının Genel Görünümü.

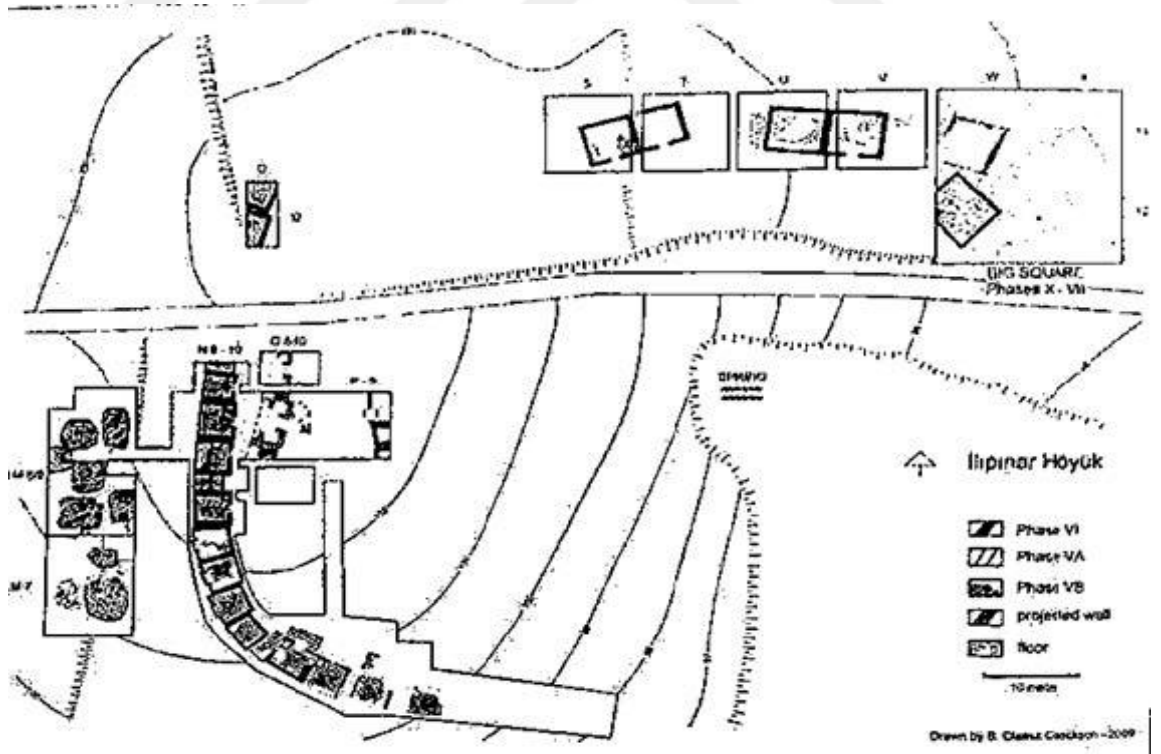
Kaynakça: Sağlamtimur, Neolitik Yerleşim, s. 107, Fig. 1.

Plan 14: Ege Gübre Yerleşimi Geç Neolitik Dönem'e Ait Yuvarlak Yapılar.

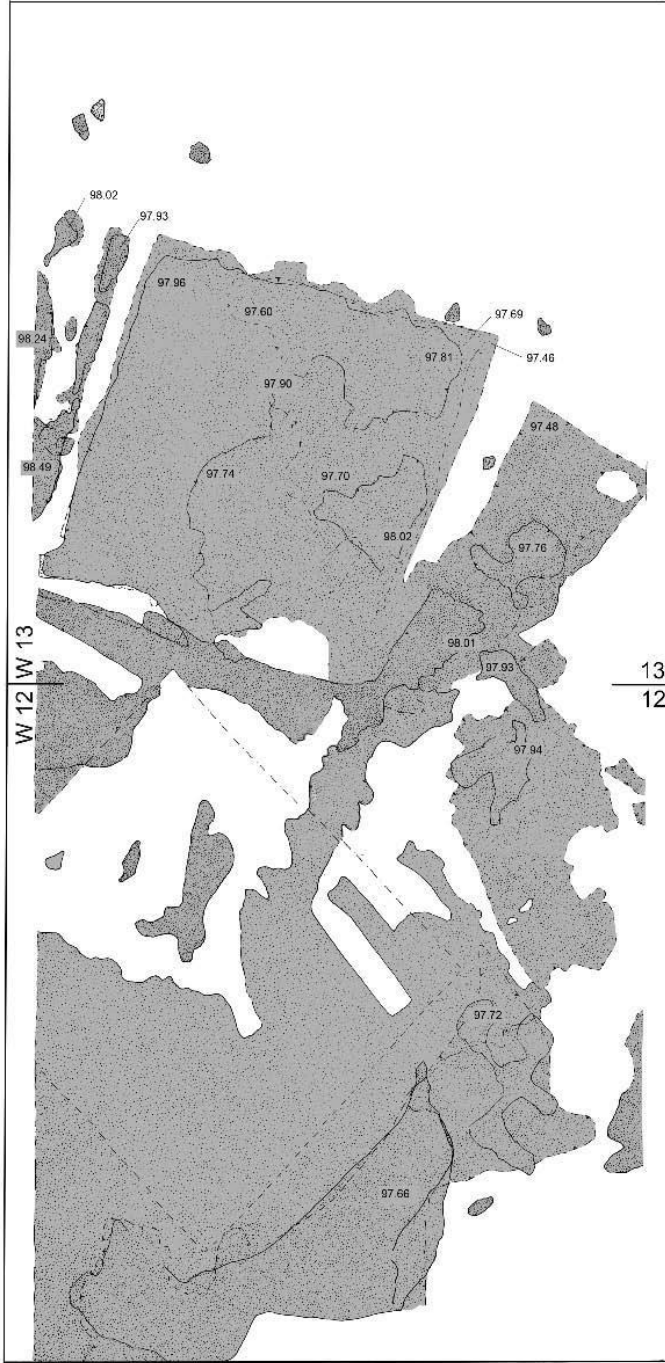
Kaynakça: Sağlamtımur, Neolitik Yerleşim, s. 369, Fig. 20.

Plan 15: Ilıpınar Höyük Farklı Evrelerle Birlikte Verilen Mimari Kalıntılar.

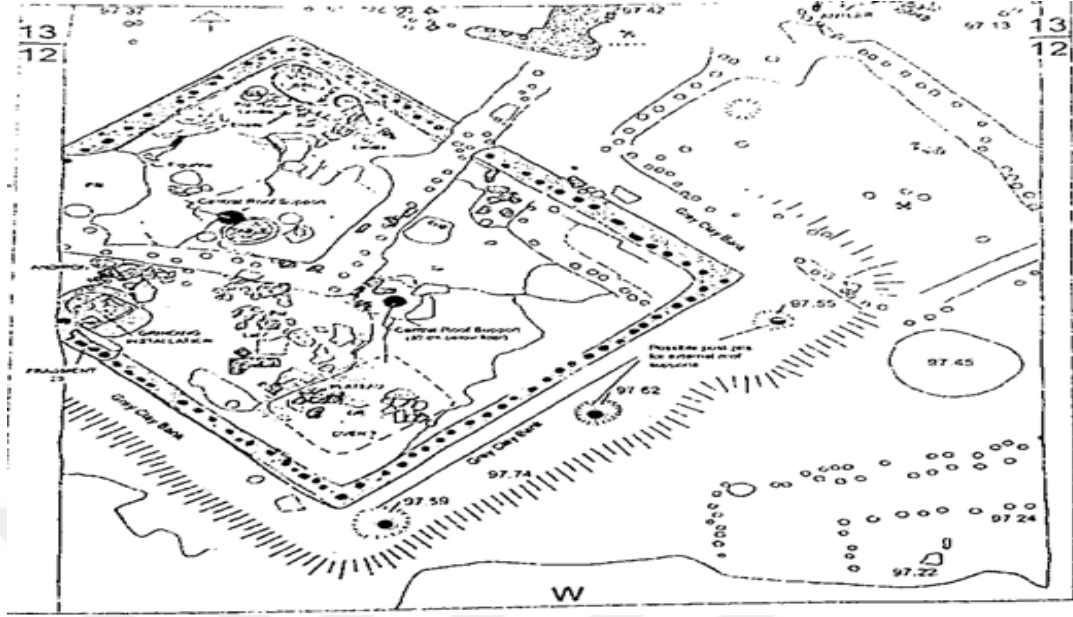
Kaynakça: Roodenberg ve Alpaslan, s. 82, Fig. 2.

Plan 16: Ilıpınar Yerleşim Planı.

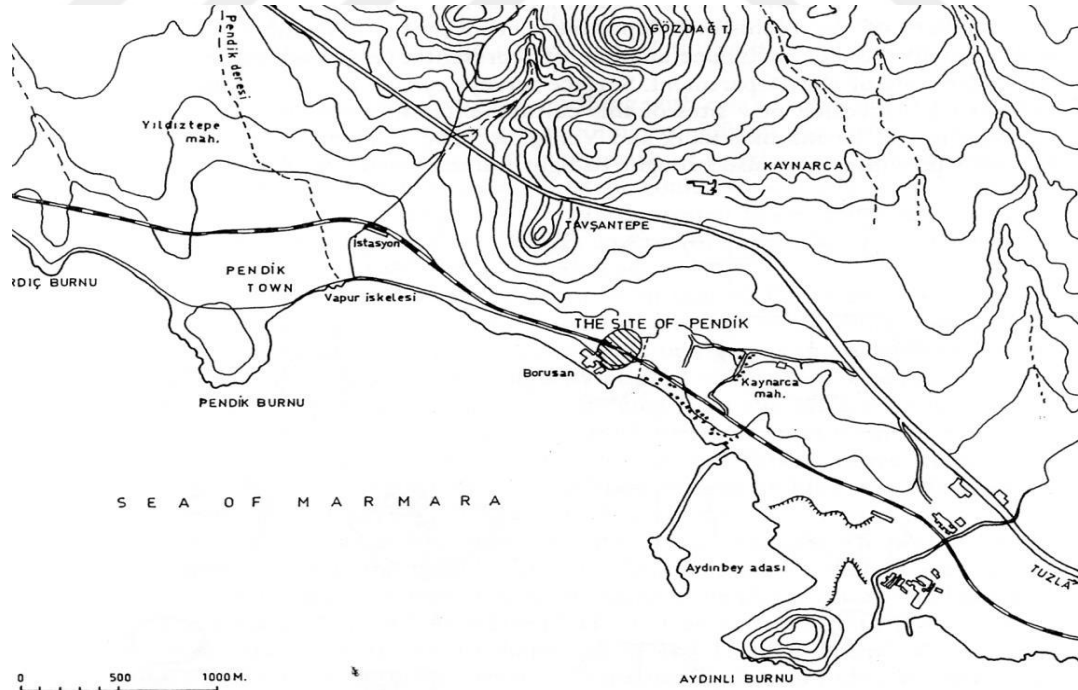
Kaynakça: Jacob Roodenberg ve S. Alpaslan, "Stratigraphy and Architecture of Phase X and IX", **Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia, The Ilıpınar Excavations**, (Ed: J.J. Roodenberg ve S. A Roodenberg), Nino Publications, Leiden, Cilt: 3, 2008, s. 16, Fig. 2.

Plan 17: Ilıpinar X. Tabaka III. Yerleşim Planı.

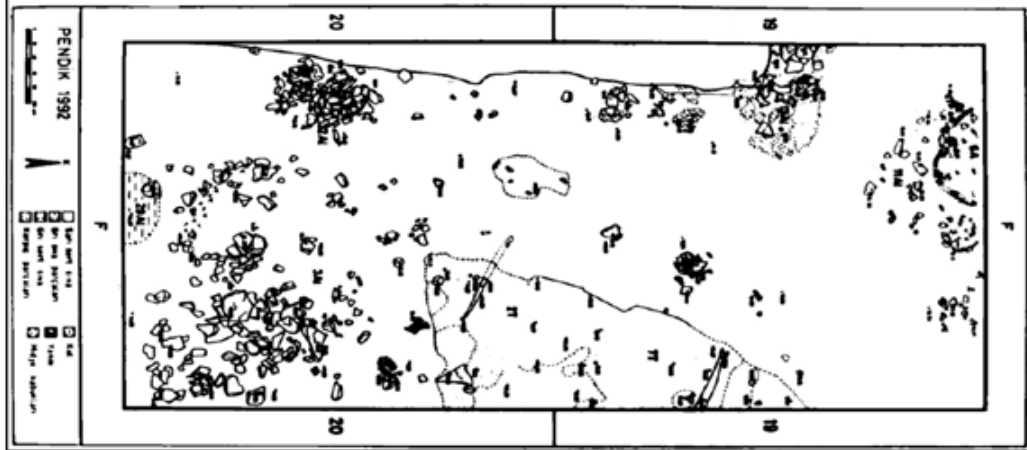
Kaynakça: Ben. C. Coocksoon, "The Houses From *Ilıpinar X* and VI Compared" **Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia, The Ilıpinar Excavations**, (Ed: J.J. Roodenberg ve S. A Roodenberg), Nino Publications, Leiden, Cilt: 3, 2008, ss. 149-203, Fig. 1.

Plan 18: Pendik Konum.

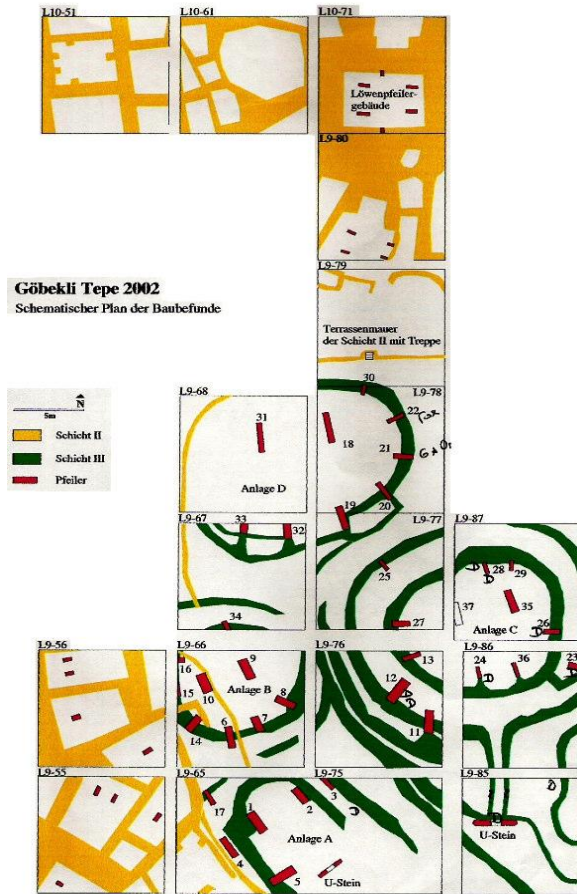
Kaynakça: Mehmet Özdoğan, "Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region", **Beitragte Altertums und Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel**, (Ed: Rainer Michael Boehmer - Harald Hauptmann), Mainz am Rhein : von Zabern, 1983, ss. 401- 411, Fig. 10.

Plan 19: Pendik.

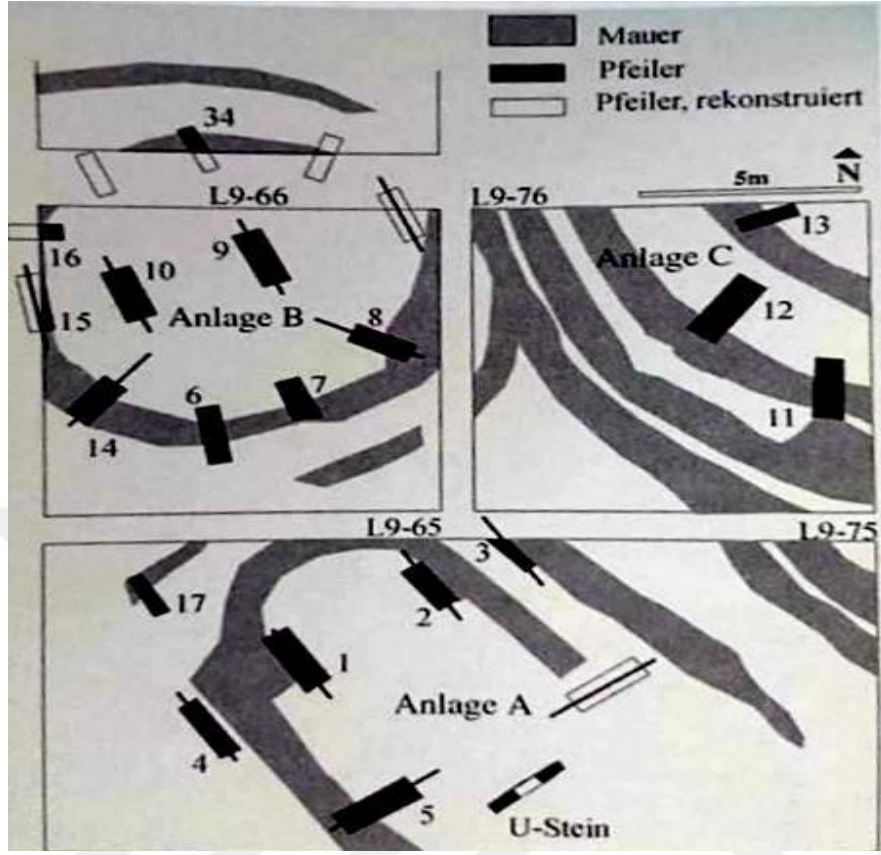
Kaynakça: Alpay Pasinli, Edibe Uzunoğlu, Nilüfer Atakan, Çiğdem Girgin, Mine Soysal", Pendik Kurtarma Kazısı", **IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 26-29. 04.1994, (Pendik) s. 149, Çizim. 1.

Plan 20: Göbeklitepe II. ve III. Evre Yapıları.

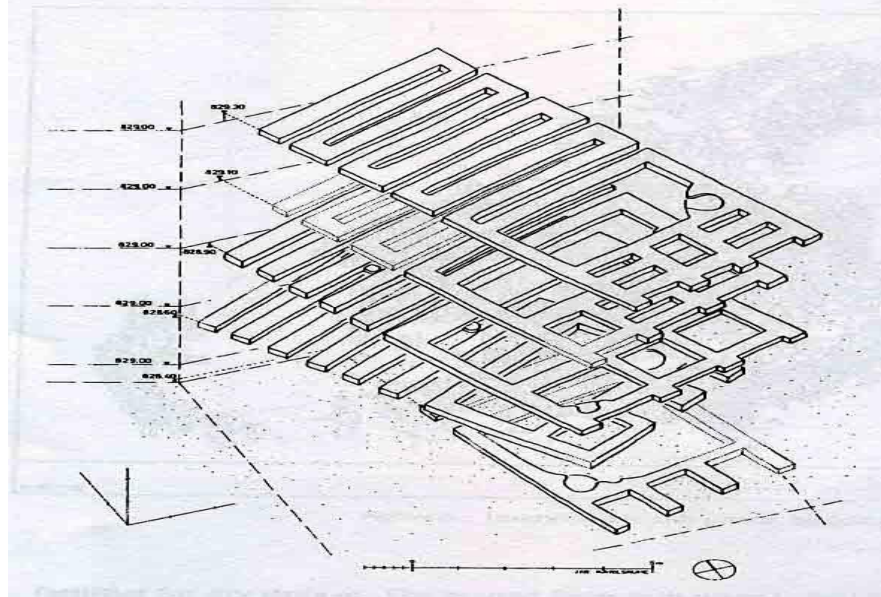
Kaynakça: Schmidt, The Urfa Project 99, s. 12.

Plan 21: Göbekliepe A, B, C Yapıları Planı.

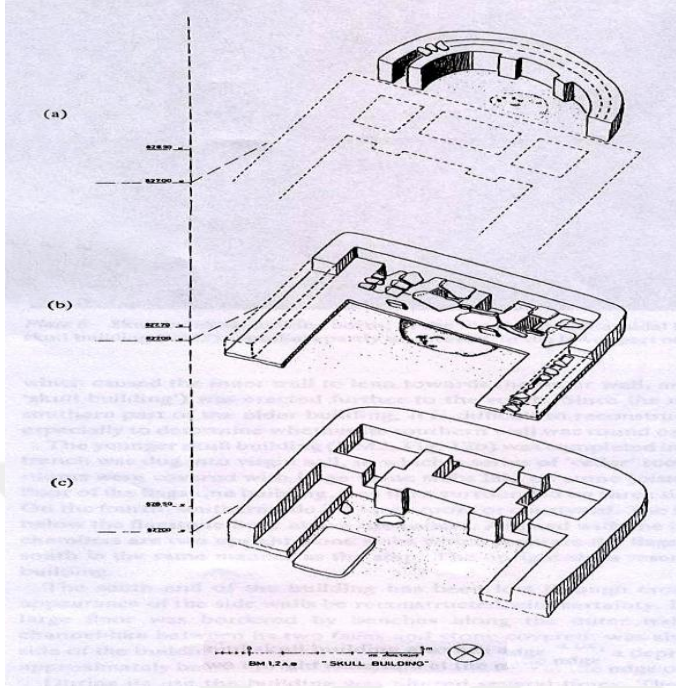
Kaynakça: Schmidt, Gizemli Kutsal Alan, s. 180, Res. 50.

Plan 22: Çayönü Tepesi Izgara Planlı Yapılar Evresine Ait Yapıların Üst Üste İnşası.

Kaynakça: Schirmer, Çayönü, s. 371.

Plan 23: Çayönü Kafataslı Yapı BM1 ve BM 2.

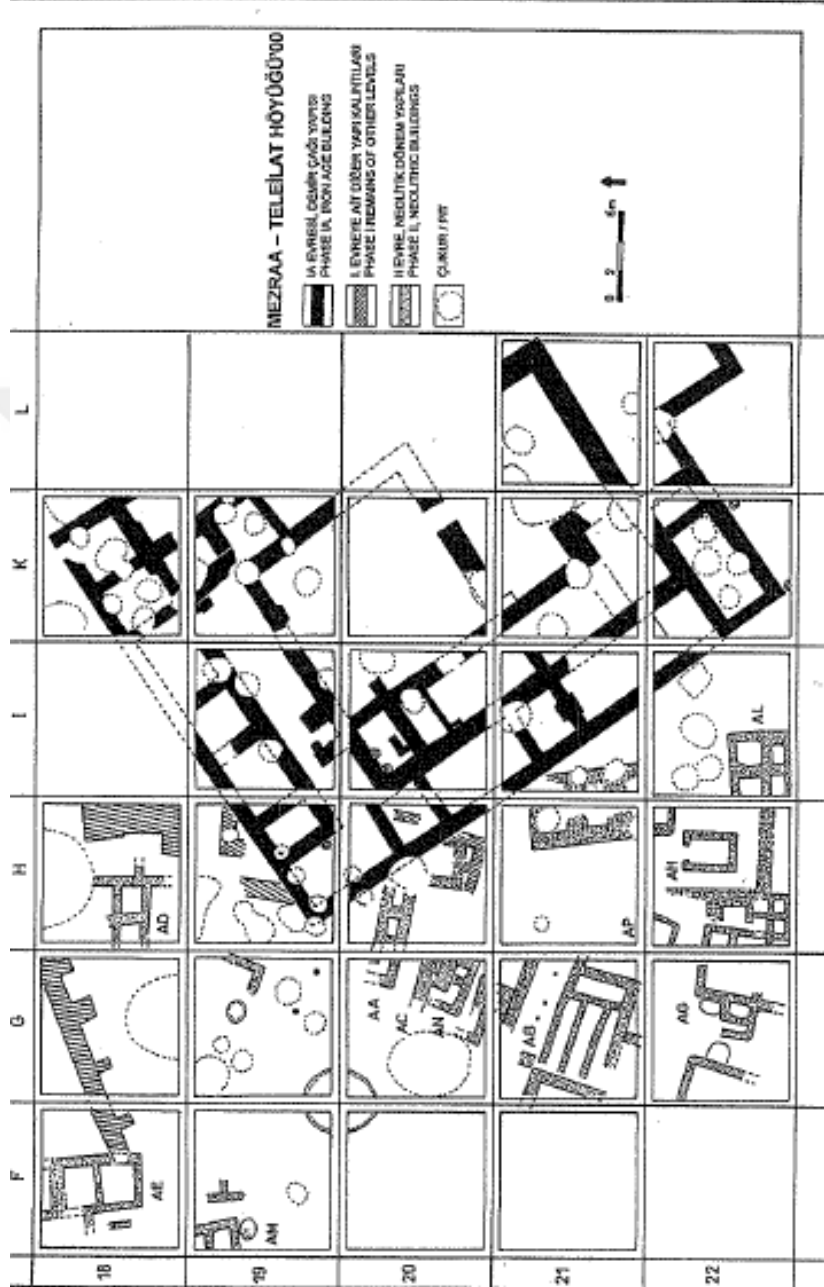
Kaynakça: Schirmer, s. 380.

Plan 24: Mezraa Teleilat, AB Yapısı planı.

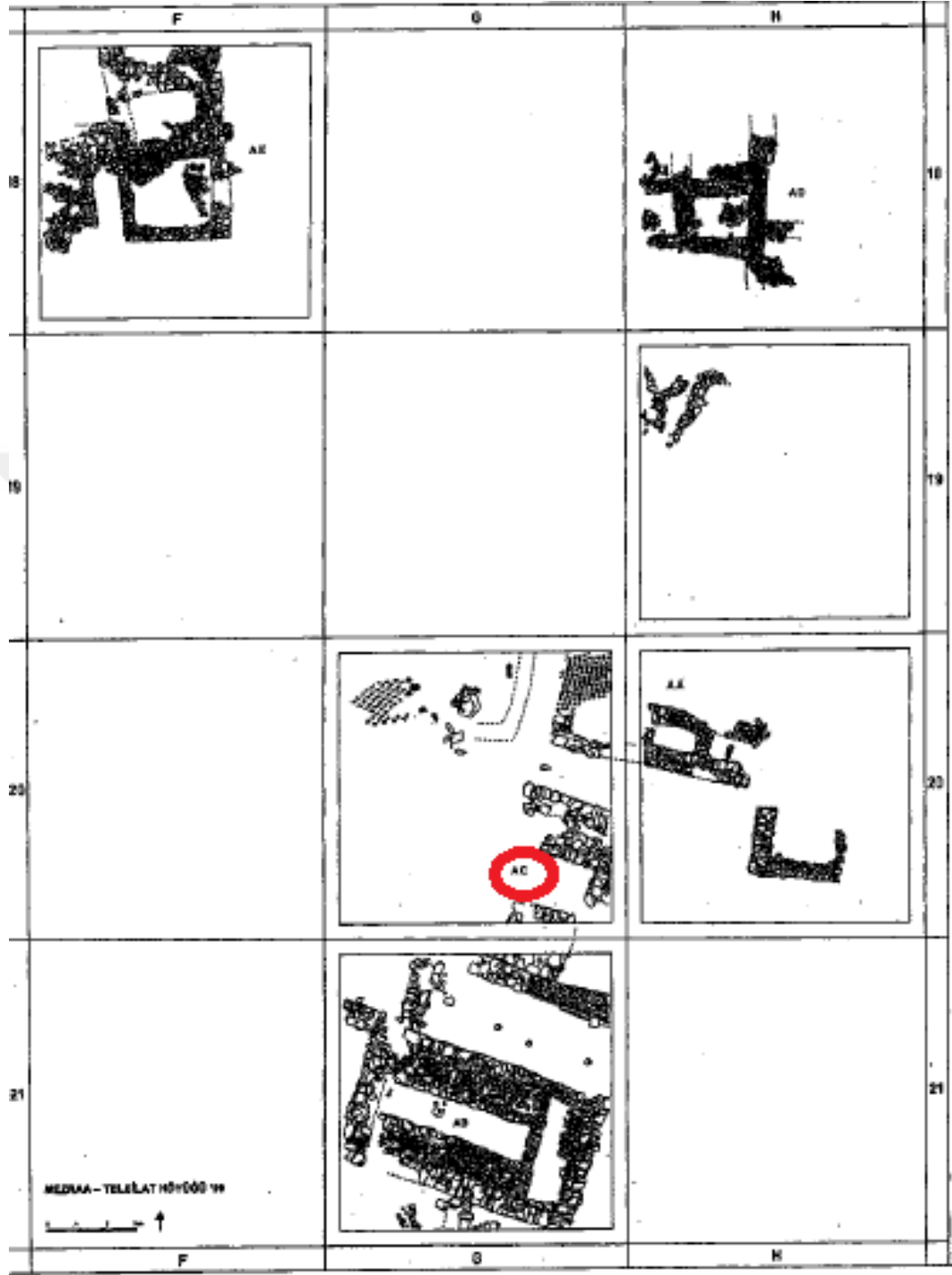
Kaynakça: Türkcan, Barınak, s. 35, Fig. 5.

Plan 25: Mezraa Teleilat Demir Çağ ve Neolitik Dönem Yapıları.

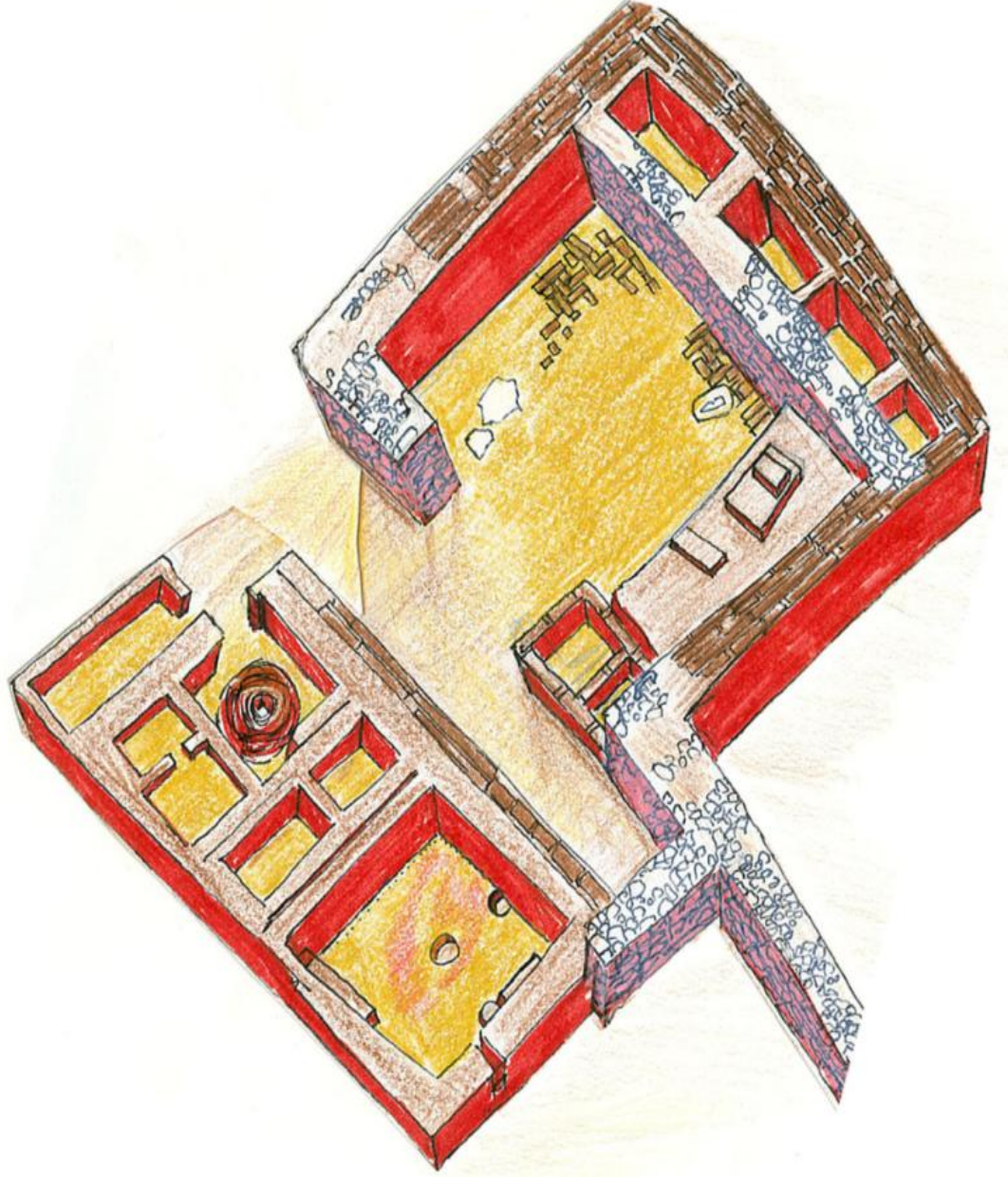
Kaynakça: Necmi Karul -Ahmet Ayhan ve Mehmet Özdoğan, "2000 Yılı Mezraa Kazısı", **İlisu Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, Ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), Cilt: 1, Ankara, 2002, s. 116, Fig. 2.

Plan 26: Mezraa Teleilat AC Yapısının da Olduğu Plan.

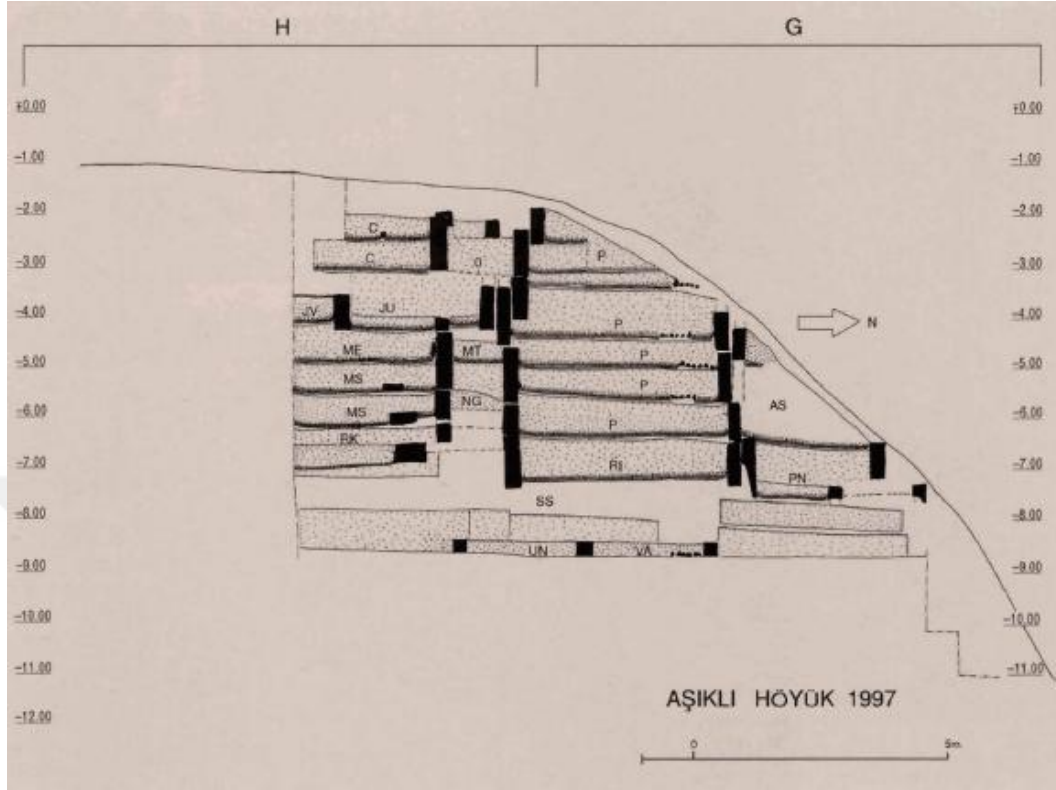
Kaynakça: Necmi Karul -Ahmet Ayhan ve Mehmet Özdoğan, "1999 Yılı Mezraa Teleilat Kazısı", **İlusu Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, Ed. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi (TAÇDAM), Cilt:1, Ankara, 2001, s. 147, Fig. 4.

Plan 27: Aşıklı T ve HV Kompleksleri Canlandırma Planı

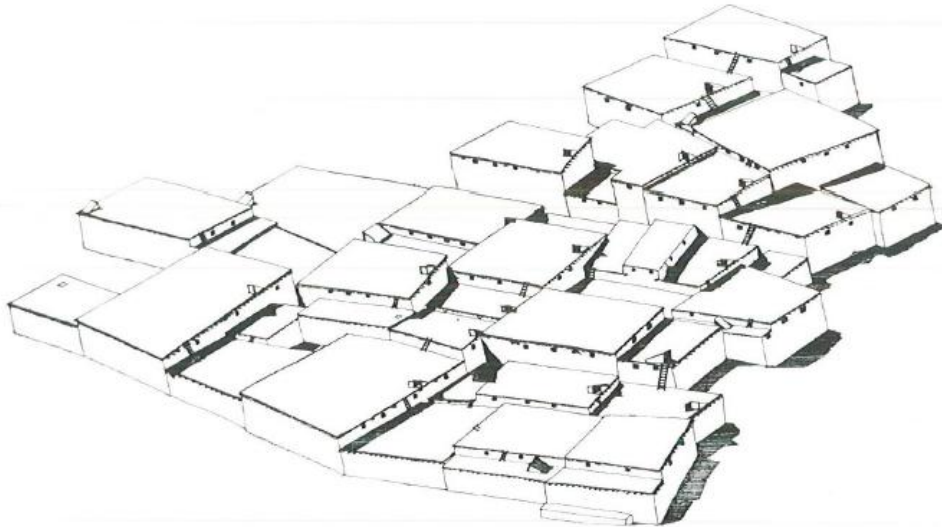
Kaynakça: Duru, Aşıklı ve Akarçaytepe, s. 336, Şekil 15.

Plan 28: Aşıklı Höyük 4 6-H Derin Sondajının Güney Profilinde 2. ve 3. Tabaka Yapı Dolguları Dizimi.

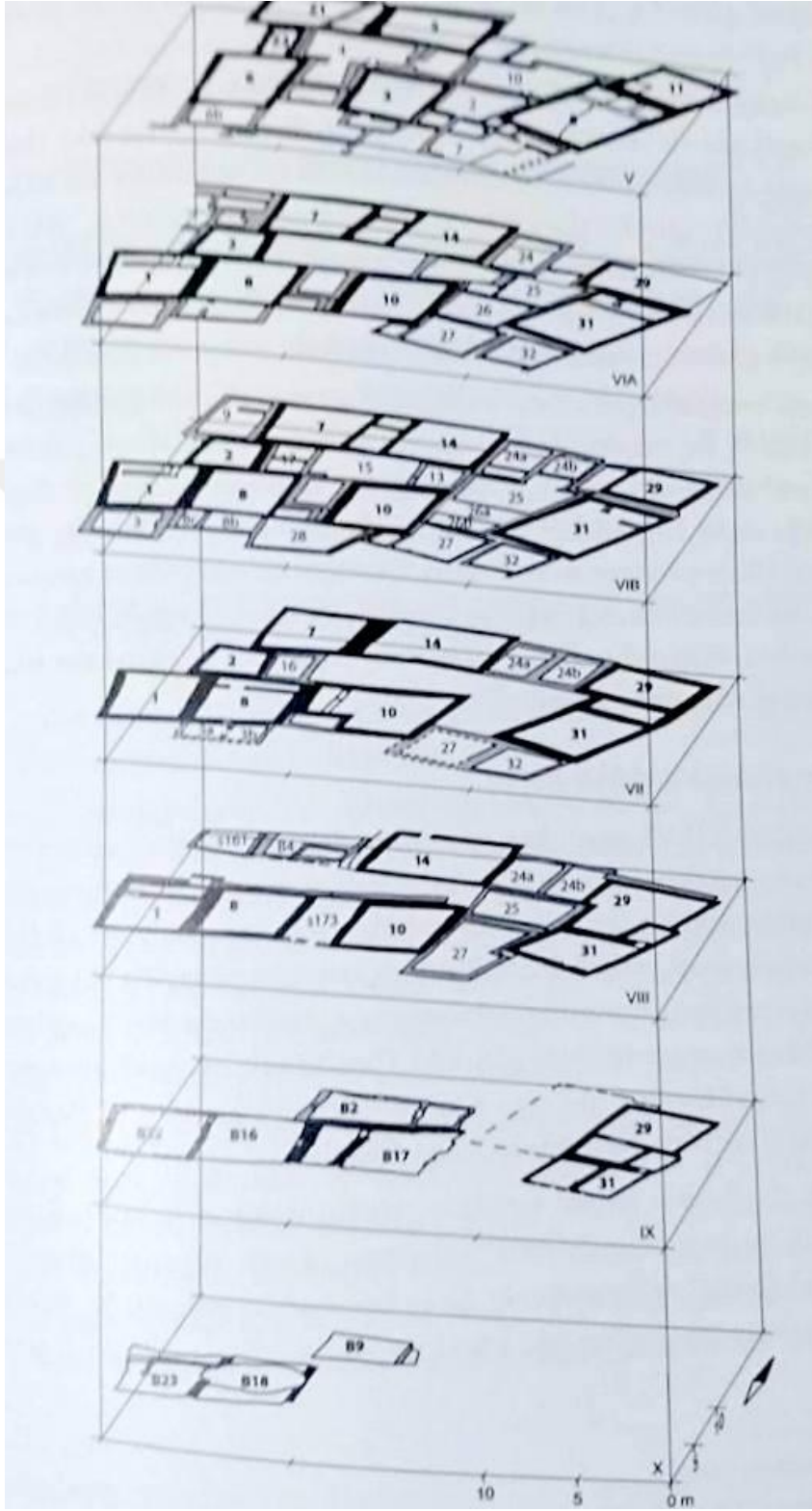
Kaynakça: Esin ve Harmankaya, Aşıklı Höyük, s. 264, Fig. 9b.

Plan 29: Çatalhöyük Terasları Birbirine Dayanarak Yükselen Ev ve Tapınakları ile Tabaka VI'nın Şematik Rekonstrüksiyonu.

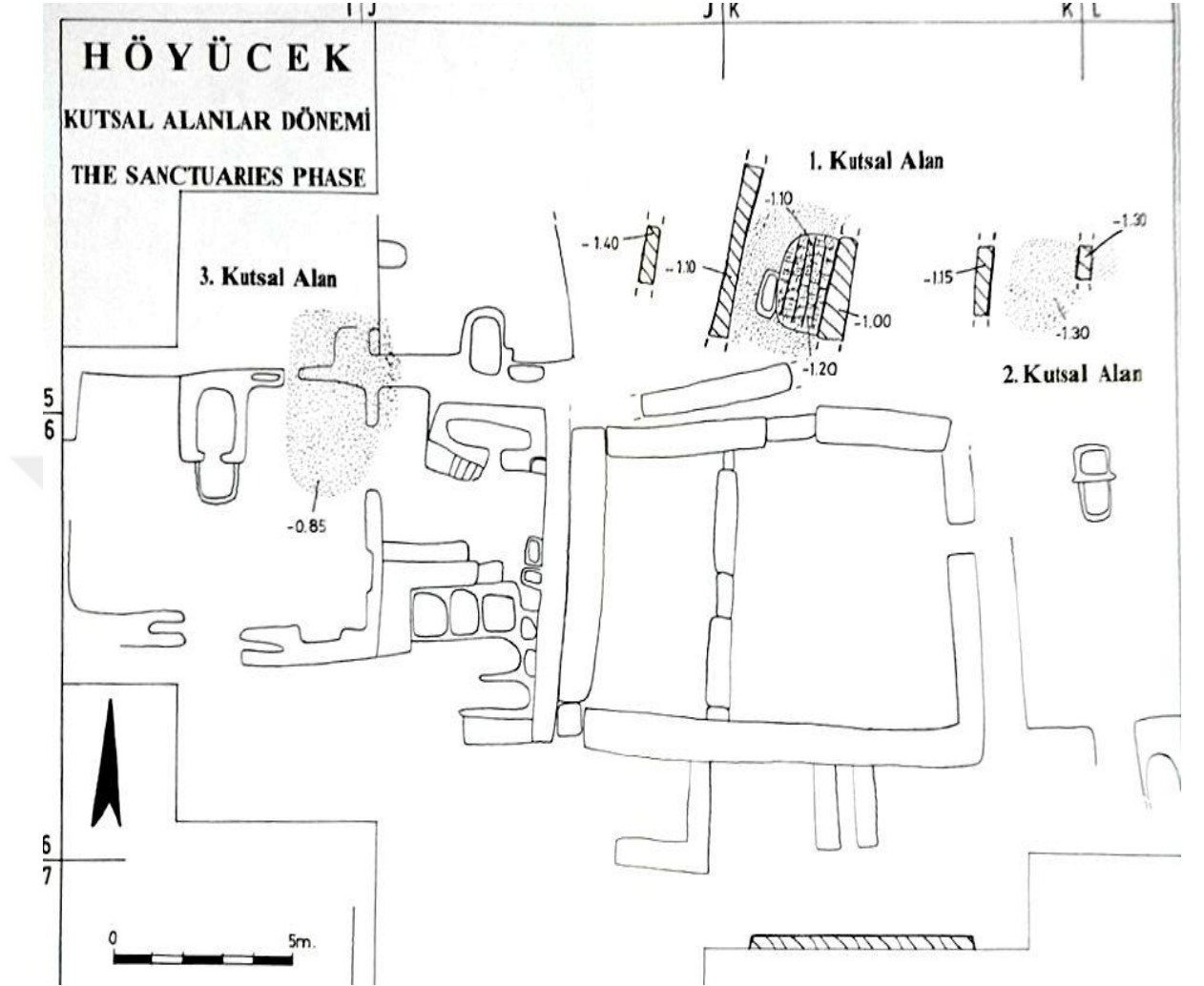
Kaynakça: Mellart, Anadolu'da Neolitik Kent, s. 44.

Plan 30: Çatalhöyük V'den IX. Tabakaya Kadar Olan Yapıların Üst Üste İnşası.

Kaynakça: During, Küçük Asya, s. 131, Şekil. 4. 14.

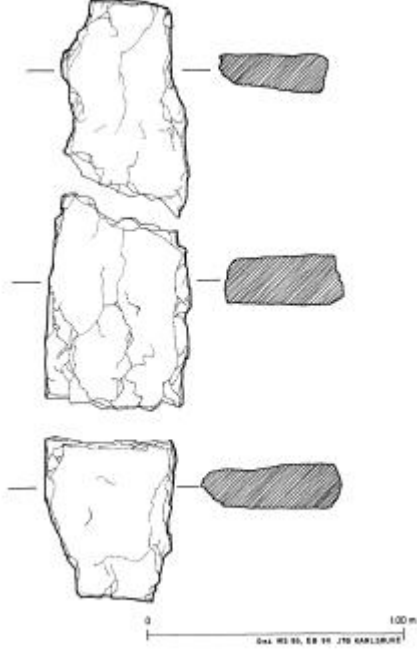
Plan 31: Höyücek Kutsal Alanlar Dönemine Ait Mimari Kalıntılar.

Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 27.

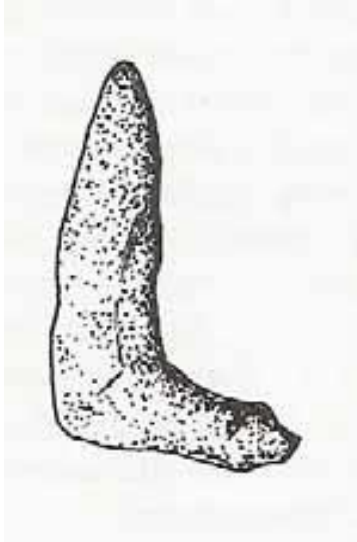
Ek 5: ÇİZİMLER

Çizim 1: Çayönü Plaza'daki Dikilitaşın Kesiti.

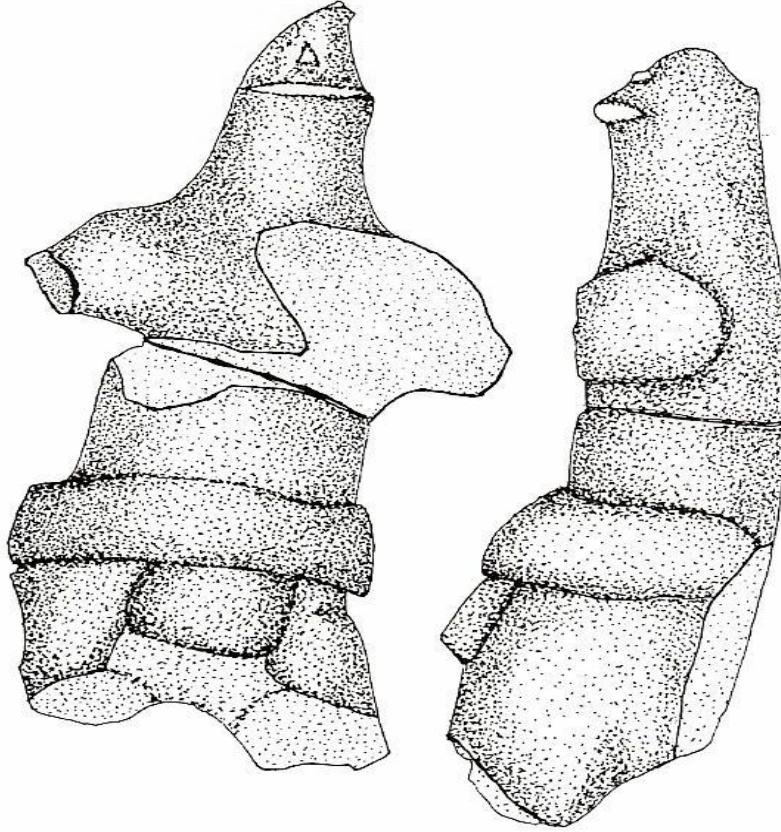
Kaynakça: Bıçakçı, Çayönü Tepesi, s. 117, Fig. 67.

Çizim 2: Çayönü Soyut Formlu Figürin.

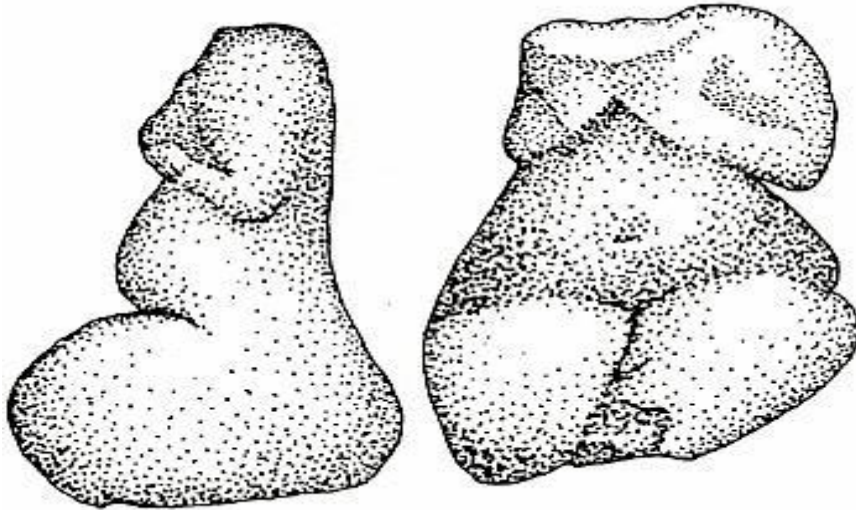
Kaynakça: Sümer, Tanrı ve Tanrıça, s. 267, Lev. 216.

Çizim 3: Köşk Höyük Ana Tanrıça Heykelciği.

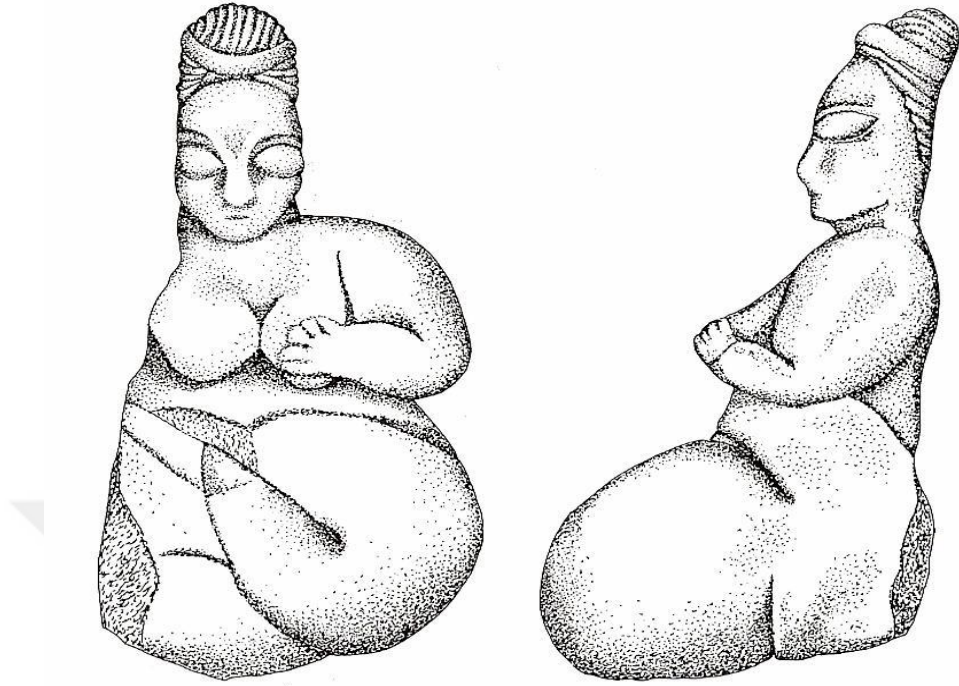
Kaynakça: Silistrelî, Köşk Höyük, s. 505, Lev. 1.

Çizim 4: Köşk Höyük Figürin.

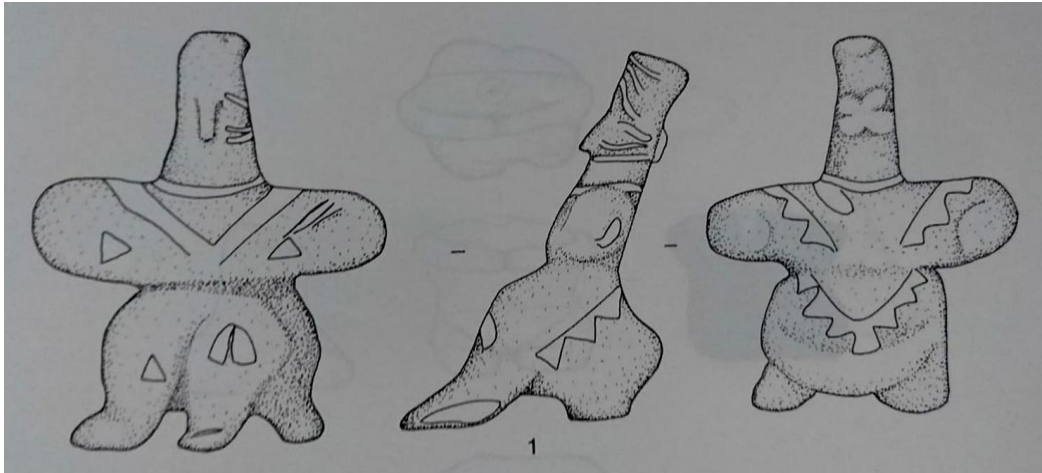
Kaynakça: Silistrelî, Köşk Höyük, s. 506, Lev II/4.

Çizim 5: Köşk Höyük Oturan Ana Tanrıça Figürini.

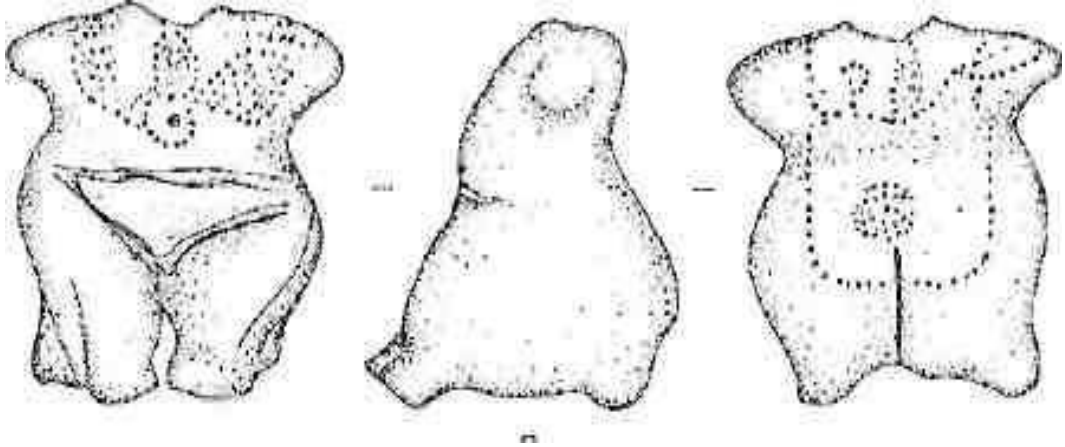
Kaynakça: Silistrelî, Köşk Höyük, s. 507, Lev III/1.

Çizim 6: Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi Oturan Figürin.

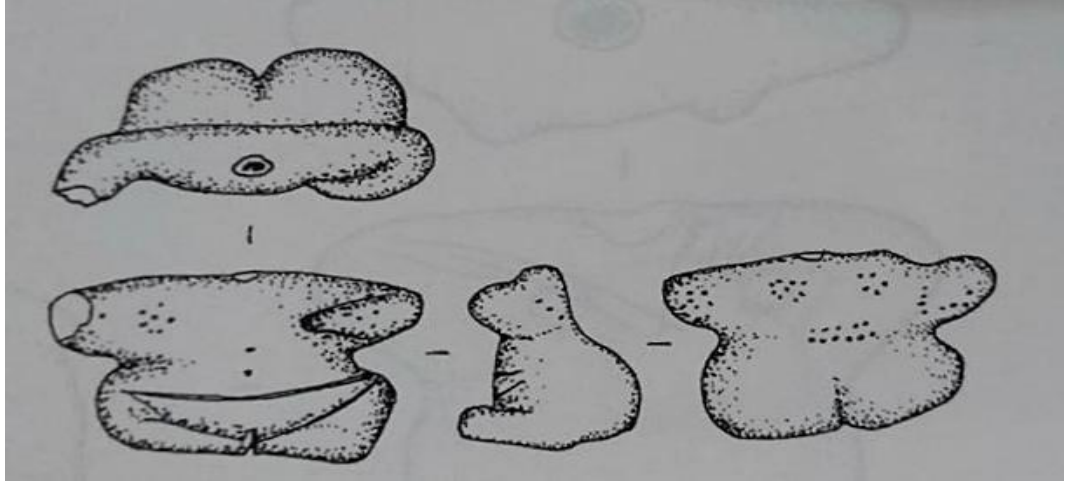
Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 111-.1

Çizim 7: Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi Oturan Figürin

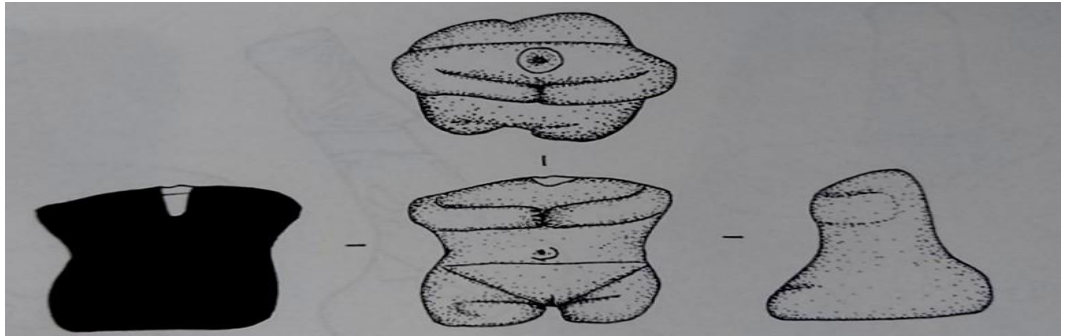
Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 111.

Çizim 8: Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi Bağdaş kurmuş Figürin Figürin.

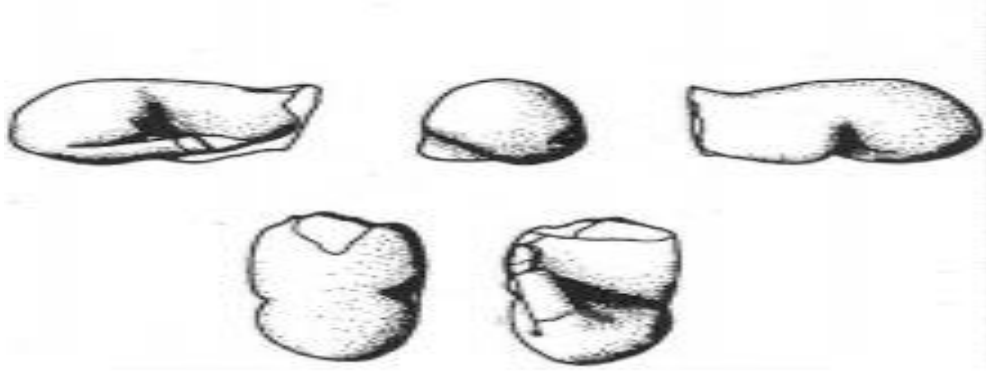
Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 111-4.

Çizim 9: Höyücek Kutsal Alanlar Dönemi Bağdaş kurmuş Figürin.

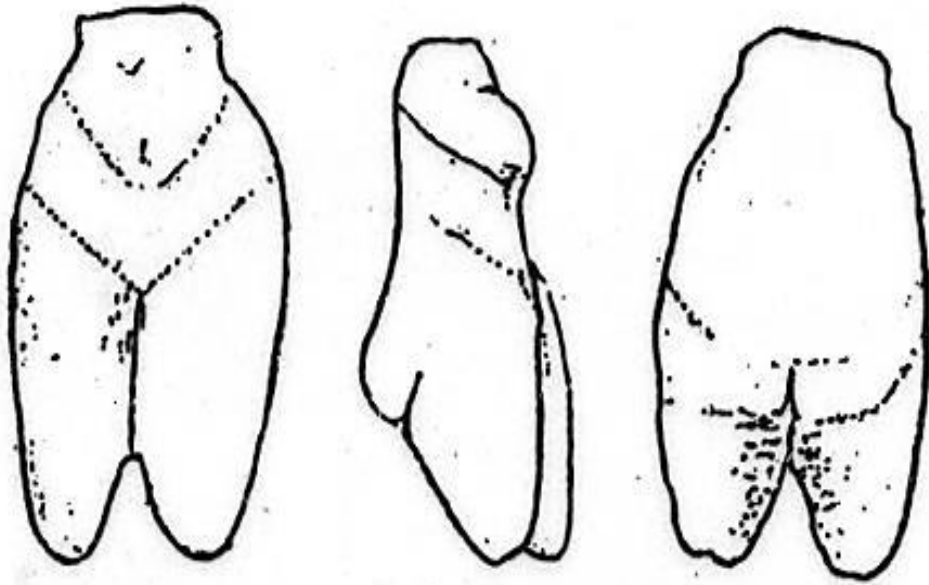
Kaynakça: Duru ve Umurtak, Höyücek 1989, Lev. 112-1.

Çizim 10: Yeşilova Höyüğü Boğa Figürini.

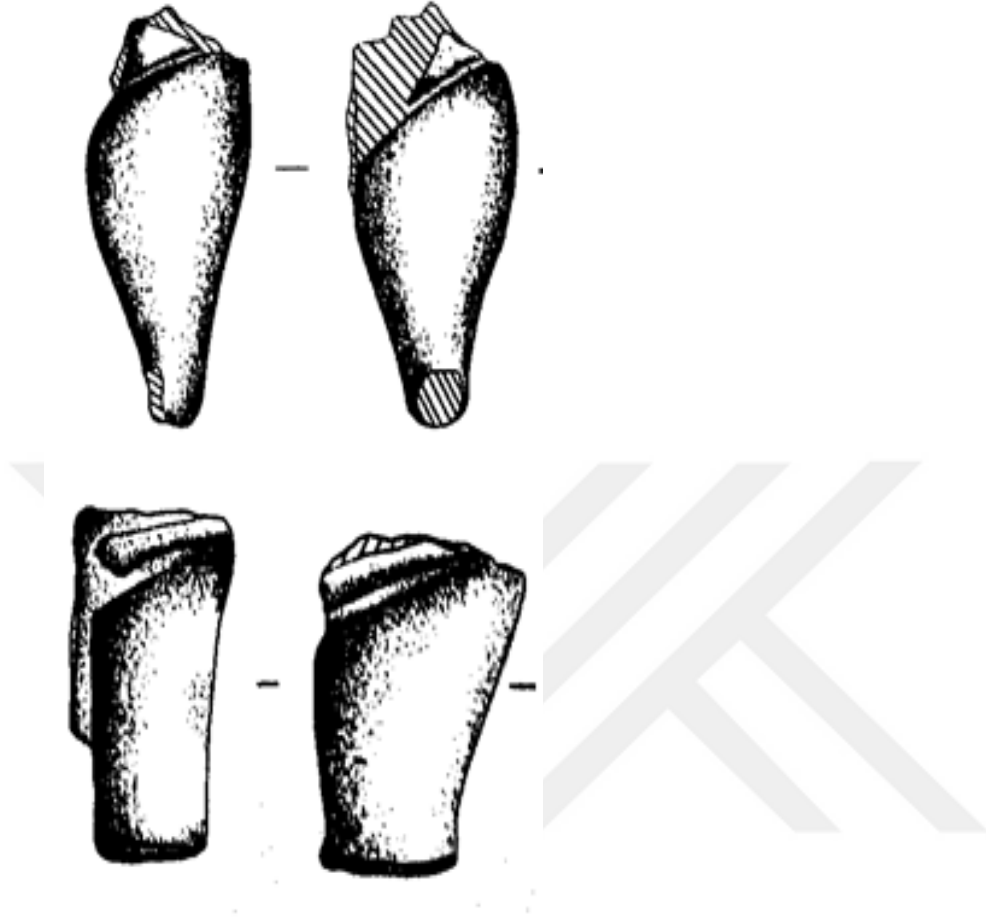
Kaynakça: Zafer Derin, "İzmir Yeşilova Höyüğü 2009 Yılı Kazı Çalışmaları", **32. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt: 4, İstanbul, s. 321, Çizim 3.

Çizim 11: Ulucak IVb Katında Ele Geçen Figürin.

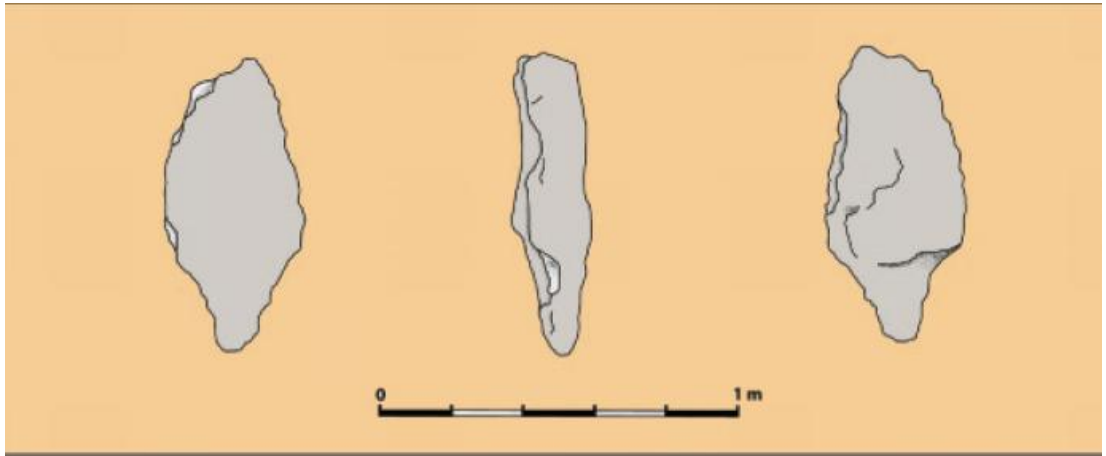
Kaynakça: Eşref Abay, "The Neolithic Figurines from Ulucak Höyük: Reconsideration of the Figurine Issue by Contextual Evidence", **Neo-Lithics**, Sayı: 3, 2003, s. 19, Fig. 5.

Çizim 12: Ege Gübre Pişmiş Toprak Bacak Parçaları.

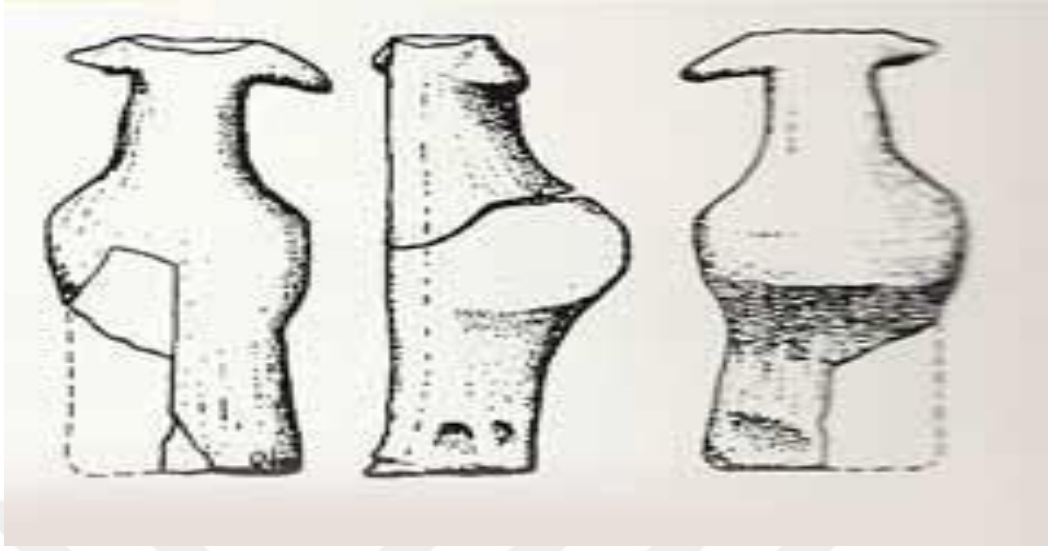
Kaynakça: Ege Gübre Kazı Arşivi.

Çizim 13: Ege Gübre Geç Neolitik Dönem Steli Çizimi.

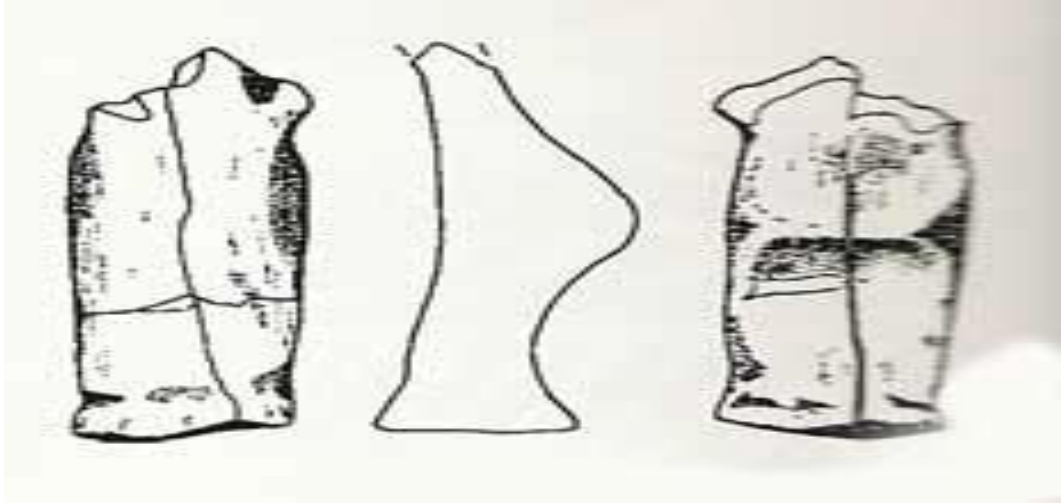
Kaynakça: Sağlamtimur, Neolitik Yerleşim, s. 232, Res. 13.

Çizim 14: Ilıpınar Antropomorfik Figürin.

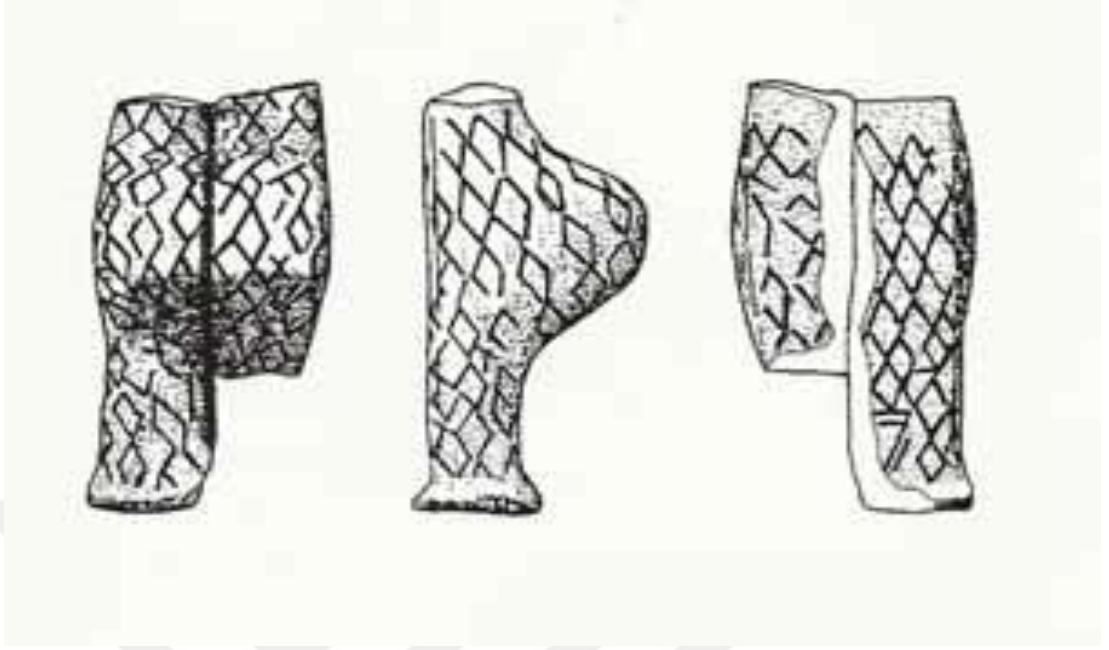
Kaynakça: Jacob Roodenberg, "Ilıpınar an Early Farming Village in the İznik Lake Basin", **Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization Plates**, (Ed: Mehmet Özdoğan and Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, (Lake Basin), s. 162, Fig. 2.

Çizim 15: Ilıpınar Antropomorfik Figürin.

Kaynakça: Roodenberg, Lake Basin. s. 162, Fig. 4.

Çizim 16: Ilıpınar Antropomorfik Figürin.

Kaynakça: Roodenberg, Lake Basin. s. 162, Fig. 3.

Çizim 17: Ulucak Höyük Geç Neolitik Çağ Figürini.

Kaynakça: Zafer Derin ve Eşref Abay ve Turan Özkan, "Kemalpaşa Ulucak Höyük Kazıları 1999-2000", 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: 1, Ankara, 2002, s. 349, Çizim 3.